

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ДЕШКО ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА

УДК 342.7 + 341

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ДО МІЖНАРОДНИХ
СУДОВИХ УСТАНОВ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Дисертація
на здобуття наукового ступеню
доктора юридичних наук

Науковий консультант —
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Бисага Юрій Михайлович

Київ – 2017

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Доктринальні дослідження та генеза конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	19
1.1. Історіографія та бібліографія досліджень конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	19
1.2. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	61
1.3. Генеза конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	86
Висновки до розділу 1	135
Розділ 2. Конституційне право звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина	143
2.1. Сутність та ознаки конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	143
2.2. Зміст конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	176
2.3. Суб'єкти конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	209
2.4. Співвідношення конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій з іншими правами людини і громадянина	217
Висновки до розділу 2	244

3. Конституційно-правовий механізм забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	250
3.1. Поняття та структура конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	250
3.2. Принципи та норми пр :титуційно-правовому механізмі забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	275
Висновки до розділу 3	316
4. Гарантії конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	318
4.1. Нормативно-правові гарантії конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	318
4.2. Організаційно-правові гарантії конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій	354
Висновки до розділу 4	389
Висновки	392
Список використаних джерел	406
Додатки	475

ВСТУП

Актуальність теми. Україна є членом ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій, стороною основних міжнародних договорів з прав людини. Одним із індикаторів виконання державою своїх міжнародних зобов'язань у галузі прав людини є досконале визначення механізму забезпечення конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких вона є. Зазначений механізм, по-перше, створює умови для реалізації цього конституційного права. По-друге, допомагає державі виявляти структурні або загальні недоліки в національному праві або практиці, першопричини недоліків системного характеру, які лежать в основі його порушення, та усувати їх. По-третє, сприяє здійсненню контролю за ефективністю наявних національних засобів юридичного захисту і в разі необхідності запровадженню спеціальних, розширенню наявних чи створенню нових ефективних засобів юридичного захисту. По-четверте, дає можливість відновити порушене право людини на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності.

Актуальність дослідження конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій викликана назрілими суспільними потребами та теоретичною неопрацьованістю питань методологічних принципів та підходів до дослідження зазначеного конституційного права, його сутності, ознак, змісту, співвідношення з іншими правами та місця в системі конституційних прав людини і громадянина; конституційно-правового механізму забезпечення цього права; удосконалення наявних гарантій його реалізації та запровадження нових тощо.

З огляду на викладене дослідження конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є актуальним та теоретично і практично назрілим.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» МОН України на 2010–2016 рр. (тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX–XXI ст.» (номер державної реєстрації 0198U007793).

Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради юридичного факультету Ужгородського національного університету (протокол № 2 від 23 квітня 2015 року).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення концепції конституційно-правового забезпечення права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, з урахуванням закордонного досвіду, та вироблення пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання та практики реалізації цього права.

Для досягнення зазначеної мети визначено такі дослідницькі *задачі*:

– вивчити еволюцію поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному правознавстві;

– розкрити генезу ідеї права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– виділити основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій в контексті генези національної системи конституційного права;

– сформулювати методологію дослідження конституційно-правового забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– сформулювати визначення поняття конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, виявити його сутність, ознаки, зміст та місце в системі конституційних прав людини і громадянина;

– визначити й охарактеризувати наявний конституційно-правовий механізм забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– визначити зміст принципів обґрунтованості судового рішення, належного здійснення правосуддя та «*de minimis non curat praetor*» та їх значення для конституційно-правового регулювання права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– виявити критерії дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення;

– виділити критерії встановлення наявності або відсутності суттєвої шкоди, якої зазнав заявник, як умови прийнятності індивідуальної заяви міжнародною судовою установою;

– визначити систему нормативно-правових та організаційно-правових гарантій конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та шляхи їх розвитку в Україні;

– виробити та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з конституційно-правовим забезпеченням прав і свобод людини і громадянина.

Предметом роботи є порівняльно-правове дослідження конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Методи дослідження. Методологічною основою проведеного дослідження стали загальні методи наукового пізнання, а також такі, що застосовуються в юридичній науці: методи аналізу і синтезу, формально-логічний, порівняльно-правовий, статистичний тощо. Зокрема, завдяки історико-правовому методу досліджено еволюцію ідеї права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а також виявлено основні періоди становлення та розвитку конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та міжнародних організацій в контексті генези національної системи конституційного права (підрозділ 1.3). Метод діалектики дозволив дослідити еволюцію концептуальних засад цього конституційного права (підрозділ 1.1), а методи аналізу і синтезу – обґрунтувати його визначення (підрозділ 2.1). Логіко-семантичний метод застосовано для поглиблення загального понятійно-дефініційного апарату (розділи 1–4). За допомогою формально-логічного методу проведено аналіз взаємозв'язку принципів обґрунтованості судового рішення та належного здійснення правосуддя, аналіз законодавства України, що регламентує право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій з метою виявлення його недоліків і розроблення пропозицій щодо їх усунення (розділи 2–4). Порівняльно-правовий метод дав змогу проаналізувати положення вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо досліджуваного права (підрозділ 1.3, розділи 2–4). Статистичний метод застосовувався для узагальнення практики Європейського суду з прав людини (підрозділи 2.1, 3.1, 4.2). Для дослідження сучасного стану реалізації конституційного права кожного звертатися до

відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та аналізу конституційно-правових гарантій його здійснення використовувався структурно-логічний метод (розділи 3, 4).

У процесі дослідження використовувалися акти міжнародних організацій, нормативно-правові акти органів державної влади України та зарубіжних країн, статистичні дані Європейського суду з прав людини, практика міжнародних судових установ, рішення Конституційного Суду України та зарубіжних країн.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці видатних філософів, мислителів та політичних діячів: Н. Макіавеллі, Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта, Д. Юма, Ж.-Ж. Руссо та ін., фундаментальні роботи вітчизняних та закордонних вчених: С. С. Алексєєва, П. В. Анісімова, М. О. Баймуратова, Д. М. Белова, Ю. М. Бисаги, Р. М. Валєєва, О. П. Васильченко, В. Н. Денисова, Т. М. Заворотченко, О. С. Лотюк, Л. А. Луць, О. В. Марцеляка, М. І. Матузова, В. В. Мицика, Н. В. Мішиної, М. Московіца, В. О. Карташкіна, Х. Лаутерпахта, О. І. Наливайко, М. П. Орзіха, О. В. Пушкіної, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, С. В. Шевчука, Ю. С. Шемшученка та ін.

Питань конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина торкалися у своїх дослідженнях М. В. Афанасьєва, Ю. Г. Барабаш, О. В. Батанов, В. П. Грובה, А. Р. Крусян, П. М. Любченко, Н. А. Мяловицька, О. В. Скрипнюк, Т. М. Слінько, О. В. Совгиря, Ю. О. Тіхоміров, Ю. О. Фрицький, О. В. Щербанюк та ін., права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини чи до відповідних органів міжнародних організацій – І. Ю. Дір, Л. М. Липачова, Ю. В. Самович, В. О. Серьогін та ін.

Нормативну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України та зарубіжних країн, міжнародні договори, правотворчі рішення міжнародних організацій і органів.

Емпіричною базою дослідження є матеріали судової практики, декларації та резолюції міжнародних міжурядових організацій, звіти органів державної влади, офіційні статистичні дані з досліджуваної проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що в дисертаційній роботі вперше у вітчизняній конституційно-правовій науці на основі наукових здобутків, міжнародних договорів, правотворчих рішень міжнародних організацій і органів, декларацій і резолюцій міжнародних міжурядових організацій, рішень міжнародних судових установ, законодавства України і зарубіжних країн та практики його застосування проведено системне, комплексне дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, що дало змогу обґрунтувати цілісну наукову концепцію цього права, а також нові теоретичні та прикладні положення і висновки.

Наукова новизна результатів дослідження конкретизується в таких положеннях, висновках, рекомендаціях та пропозиціях:

уперше:

– здійснено системний аналіз еволюції поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному правознавстві та визначено такі основні закономірності процесу їх розвитку: теоретичне та практичне розроблення його проблем розпочинається з об'єктивізацією інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та інституту міжнародно-правового захисту прав людини в Конституції України; початком правових реформ, що пов'язані з утвердженням конституціоналізму в Україні; прийняттям пілотних рішень Європейським судом з прав людини у справах проти України та Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо невиконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» став результатом еволюції

вітчизняної теоретико-правової думки щодо досліджуваного права, а також сприяв активізації її подальшого розвитку;

– виявлено та охарактеризовано особливості принципу захисту прав і свобод людини і громадянина як універсального принципу, що ґрунтується на ідеї прав людини, вихідними складниками якої є ідеї свободи, рівності, справедливості, є елементом міжнародної правової системи та правової системи держав, є основоположним принципом у правотворчості у сфері прав людини та в процесі правозастосування, формування та функціонування системи внутрішньодержавного та міжнародного механізму захисту прав людини, його застосування відповідними міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій обмежено процесуальною нормою – вичерпання національних засобів юридичного захисту;

– виділено основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генези національної системи конституційного права: 1) 1710 р. – закріплення в Конституції Пилипа Орлика права привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на захист прав людини іншою державою або/та державами; 2) XIX – початок XX ст. – інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших джерелах конституційного права країн, у складі яких перебували українські землі; 3) 1917–1921 рр. – за часів національно-визвольних змагань право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних організацій не було закріплено в державно-правових актах; 4) 1918 – 1939 рр. – період становлення радянського державного права, Конституції УСРР 1919 р., 1929 р., Конституція УРСР 1937 р. не закріплювали права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Натомість відбувалось інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу національних та релігійних меншин в джерелах конституційного права Польщі,

Румунії, Чехословаччини, у складі яких перебували західноукраїнські землі, та визнання за особами, які належать до національних та релігійних меншин, права звертатись зі скаргами до Ради Ліги Націй, а також юрисдикції Постійної Палати Міжнародного Правосуддя; 5) 1939 – 1990 рр. – період розвитку радянського державного права, Конституція УРСР 1978 р. не закріплювала права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 6) 1990 – 1996 рр. – період інтенсивного розвитку концепції захисту прав людини і громадянина; 7) 1996 – 2006 рр. – закріплення в Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права в Україні; 8) 2006 р. – сьогодення – реформування системи національних засобів юридичного захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– визначено поняття об'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як офіційно виражених та визнаних у суспільстві правил поведінки учасників конституційно-правових відносин у сфері міжнародного захисту прав і свобод людини, що охороняються державою, згідно з якими поведінка учасників цих відносин оцінюється як правомірна або неправомірна; суб'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як юридично забезпеченої можливості будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав і свобод, викладених у міжнародних актах, учасником яких є держава, після використання всіх національних засобів юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи

до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава;

– класифіковано конституції держав-учасниць СНД та ЄС за такими критеріями: 1) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 2) залежно від того, чи закріплене право кожного звертатися до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права;

– виділено критерії встановлення наявності або відсутності суттєвої шкоди, якої зазнав заявник, як умови прийнятності індивідуальної заяви міжнародною судовою установою: фінансова шкода для заявника; суспільний інтерес та характер права, про порушення якого стверджується заявником; суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/чи основної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі; серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника;

– визначено зміст принципів обґрунтованості судового рішення та «*de minimis non curat praetor*», обґрунтовано авторську концепцію принципу правової визначеності та потребу імплементації принципу «*de minimis non curat praetor*» до правової системи України, а також їх важливу роль у процесі конституційно-правового регулювання права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій;

– виявлено критерії дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення: 1) суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним; доцільним; доречним; у разі відмови суду приймати доказ, запропонований стороною (сторонами), в рішенні суду наведено деталізовані та переконливі підстави такої відмови; 2) спосіб, у який приймалися докази, є справедливим; 3) спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим;

4) наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають міжнародним документам; 5) процедура прийняття процесуального рішення є справедливою;

– запропоновано в групі органів – гарантів спеціальної компетенції, які створені спеціально для забезпечення гарантій прав людини та основних свобод, виокремлювати підгрупу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини (комісії з прав людини, уповноважені (омбудсмени) з прав людини, антидискримінаційні омбудсмени (комісії), інститути (центри) з прав людини, консультативні комісії з прав людини, комплексні інститути з прав людини);

– запропоновано ч. 5 ст. 55 Конституції України викласти у такій редакції: «Кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, якщо зазнав суттєвої шкоди, або якщо повага до прав людини, гарантованих міжнародним договором, учасником якого є Україна, вимагає розгляду заяви по суті відповідною міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації», ч. 2 ст. 129 Конституції України доповнити п. 10 у такій редакції: «Обґрунтованість судового рішення»; аргументовано необхідність доповнення ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» пунктом 6, у якому закріпити обов'язок з передачі власнику майна, з якого знято арешт, державною виконавчою службою та процедуру такої передачі, а також п. 1 ст. 2 такими засадами виконавчого провадження: вмотивованість, обґрунтованість; внесення змін до п. 2 ст. 5, а саме виключення із нього пп. 5 і покладення на приватних виконавців, правовий статус та організація діяльності яких встановлюються Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», примусового виконання рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини, ст. 58 та 60 Закону України «Про виконавче провадження» щодо зберігання майна, на яке накладено арешт, та передачі стягувачу

предметів, зазначених у виконавчому документі;

удосконалено:

– визначення поняття «жертва порушення прав людини»: це фізична та/або юридична особа, яка перебуває в межах територіальної юрисдикції міжнародної судової установи чи міжнародної організації та вважає, що влада держави – учасника відповідного міжнародного договору порушила будь-яке з її прав і свобод, гарантованих цим міжнародним договором, і яка не змогла знайти захисту в національній правовій системі;

– наявну в науці конституційного права концепцію щодо розуміння організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина: класифікаційний критерій для поділу на групи – можливість здійснення будь-якого виду державного примусу в процесі юрисдикційної діяльності; органи державної виконавчої служби, приватні виконавці є елементами системи організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина; за класифікаційним критерієм – забезпечення прав людини і основоположних свобод є основною функцією органу-гаранта чи однією з інших функцій – обґрунтовано, що національні установи, які займаються заохоченням і захистом прав людини, не належать до першої групи – органів-гарантів загальної компетенції, функцією яких, разом з іншими функціями, є забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина, а належать до другої групи – органів-гарантів спеціальної компетенції, створених спеціально для забезпечення гарантій прав людини та основних свобод;

– підхід щодо процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини та адміністративних судів України, а саме аргументовано необхідність покласти примусове виконання рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини на органи державної виконавчої служби (державних виконавців) та на приватних виконавців;

дістали подальшого розвитку:

– методологічні підходи до дослідження механізму забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних

міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– уявлення про генезу ідеї права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: від ідеї захисту прав людини до трансформації її в принцип захисту прав людини в правових системах держав та міжнародній правовій системі;

– положення щодо кола суб'єктів, які мають право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: особа; група осіб; близькі родичі особи/осіб;

– положення щодо змісту (включає в себе дві правомочності: право-поведінку і право-вимогу) та місця конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій в системі конституційних прав людини і громадянина: є самостійним суб'єктивним правом людини і гарантією здійснення інших суб'єктивних юридичних прав;

– твердження про те, що справедливість є універсальним принципом-гарантією конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

– визначення поняття конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як системи організаційно-правових і правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а в разі порушення чи загрози порушення здійснюється його охорона та захист, а також положення щодо його складових елементів і форм забезпечення зазначеного конституційного права кожного, в

яких втілюються основні напрями дії цього механізму.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі* – для подальшого аналізу конституційно-правового статусу людини і громадянина, конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

- *нормопроектній та правотворчій діяльності* – з метою розвитку законодавства України з питань забезпечення конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (комітет з питань європейської інтеграції Верховної Ради України, акт впровадження від 26 серпня 2016 р. № 04-17/16-1204; Департамент агропромислового розвитку Київської обласної державної адміністрації, довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 10 серпня 2016 р. № 02-01.2-1/1387);

- *правозастосуванні* – в ході вдосконалення практики реалізації норм законодавства, яке регулює право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (Вищий адміністративний суд України, акт впровадження від 26 вересня 2016 р. № 2028/2-14/16);

- *навчальному процесі* – під час підготовки програм, робочих програм, навчально-методичних матеріалів, опорних конспектів, навчальних посібників, підручників із конституційного права України, конституційного права зарубіжних країн, порівняльного конституційного права, міжнародного права, європейського права, права Європейського Союзу, спеціальних курсів з

прав людини та механізмів їх захисту, а також у ході викладання дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Права людини» (Ужгородський національний університет, довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи від 19 жовтня 2016 р. № 3524/01-27).

Особистий внесок здобувача в статті та тези наукових доповідей, надруковані в співавторстві, полягає в такому: в статтях «Європейські стандарти прав людини та юридична освіта в Україні: крапки перетину» (співавтор В. Д. Волков) – обґрунтовано висновок про необхідність удосконалення законодавства України, яке регулює правовідносини у сфері надання правової допомоги, «Правова природа рішень Європейського суду з прав людини» (співавтор О. В. Боднар) – виявлено особливості рішень Європейського суду з прав людини, а також охарактеризовано їх вплив на правотлумачну діяльність держав, «Зміст вимог принципу правової визначеності щодо реалізації права кожного на ефективний судовий захист» (співавтор В. С. Голуб) – визначено зміст вимог принципу правової визначеності щодо реалізації права кожного на ефективний судовий захист, «Міждисциплінарність як умова розв’язання комплексної проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій» (співавтор Ю. М. Бисага) – виявлено підходи, на яких може бути побудовано методологію дослідження конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, «Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій» (співавтор Ю. М. Бисага) – обґрунтовано необхідність дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а також розроблення його концепції як полісемантичної форми знання з використанням сучасної методології, «Институт конституционной жалобы в Украине: быть или не быть?» (співавтор А. О. Берко) – уточнено місце конституційної скарги в системі засобів юридичного захисту прав і

свобод людини і громадянина, «The concept of the human right to legal protection» (співавтор А. О. Берко) – уточнено поняття та ознаки права людини і громадянина на правовий захист, «Организационно-правовые гарантии прав и свобод человека и гражданина в Украине» (співавтор К. Я. Ярлушкіна) – удосконалено існуючу в науці конституційного права концепцію щодо розуміння організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, «Правове регулювання процедури відводу суду у кримінальному процесі» (співавтор О. В. Губська) – розроблено пропозиції з удосконалення законодавства, що регулює процедуру відводу суду у кримінальному процесі для забезпечення належного судочинства, «Prohibition of Discrimination at the System of Convention for the Protection Of Human Rights and Fundamental Freedoms» (співавтор М. В. Манжилей) – уточнено зміст принципу рівності; в тезах наукових доповідей: «Захист прав людини і основоположних свобод: співвідношення компетенції Ради Європи та Європейського Союзу» (співавтор Р. О. Ващенко) – уточнено співвідношення компетенції Ради Європи та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини, «The role of Human Rights law clinic in the realization of the right for an effective remedy» (співавтор А. О. Берко) – обґрунтовано висновок про необхідність удосконалення законодавства, яке регулює правовідносини у сфері надання правової допомоги юридичною клінікою Вищого навчального закладу, «The court's decision as the most important act of justice» (співавтор А. Е. Бльосткіна) – уточнено зміст принципу законності та обґрунтованості рішення суду як найважливішого акту правосуддя.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на конференціях, основними з яких є V Всесвітня конференція «Юридична освіта в контексті спільноти» (м. Маніла, 7–13 грудня 2008 р.), міжнародні науково-практичні конференції: «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення» (м. Донецьк, 8 квітня 2011 р.), «Цінності та інтереси сучасного суспільства» (м. Москва, 14 листопада 2013 р.), «Правове

регулювання здійснення та захисту прав фізичних і юридичних осіб» (м. Мінськ, 4–5 листопада 2014 р.), «Актуальні питання реформування законодавства республіки Казахстан: теорія і практика» («Шайкенівські читання») (м. Астана, 30 травня 2014 р.), «Вдосконалення міжнародного та національного права в умовах розвитку інтеграційних процесів» (м. Астана, 16 квітня 2014 р.), «Актуальні проблеми сучасного публічного та приватного права» (м. Мінськ, 9 квітня 2016 р.), «Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів» (м. Братислава, 27 – 28 листопада 2015 р.), «Інтеграція Молдови та України в Європейський Союз: правовий аспект» (м. Кишинів, 6 – 7 листопада 2015 р.) та міжнародна конференція «Непомічена гуманітарна криза в Україні: наслідки та рішення» (м. Торонто, 16 січня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в одноосібній монографії, 38 наукових статтях, серед яких 29 наукових статей опубліковано у періодичних наукових фахових виданнях (у тому числі 11 – у виданнях іноземних держав), у 12 тезах наукових доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях, круглих столах, форумах, семінарах.

Структура дисертації зумовлена метою та задачами дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділяються на 11 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (570 найменувань), чотирьох додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 479 сторінки, з них основного тексту – 404 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ДОКТРИНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ГЕНЕЗА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЗВЕРТАТИСЯ ДО МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1.1. Історіографія та бібліографія досліджень конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Формування демократичної конституційної держави, основним призначенням якої є утвердження і захист прав людини й основоположних свобод, є важливим напрямом розвитку вітчизняного суспільства [483, с. 3]. Сьогодні важливим практичним завданням залишається подальше реформування конституційного законодавства у напрямі приведення його у відповідність до європейських норм. Важливим науковим завданням є доктринальне забезпечення цього процесу [250, с. 12].

Загальновідомо: в Україні триває конституційна реформа. Йде формування нової системи захисту прав і свобод людини. З'являються й дістають подальшого розвитку нові юридичні можливості, які раніше або були взагалі відсутні, або ж перебували у зародковому стані. Сюди, безперечно, слід віднести і право звертатися до міждержавних органів з питань захисту прав людини і основоположних свобод [335, с. 74]. Сьогодні забезпечення зазначеного вище конституційного права постає актуальним завданням для конституціоналістів. Необхідним є узагальнення практики виконання норм Конституції України, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, та законодавства України, яке розвиває положення Конституції України, а також їх вдосконалення не лише з урахуванням потреб суспільства, а й з врахуванням викликів сьогодення. Аналіз дослідницької бази щодо зазначеного конституційного права є

ключовим для розуміння його сутності, реалізації носієм та забезпечення державою.

Беззаперечною є теза про те, що проблема забезпечення поваги та захисту прав людини не може бути вирішена або лише на національному, або лише на міжнародному рівні. Таке вирішення необхідне на міжнародному та на національному рівнях [243, с. 14-15].

Ініціатором закріплення у статуті ООН пункту щодо дотримання прав людини як однієї з основоположних цілей цієї міжнародної організації виступив англійський вчений Г. Лаутерпахт. «Організація Об'єднаних Націй має на меті ... здійснювати міжнародне співробітництво ... у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії», – йдеться у п. 3 ст. 1 Статуту ООН [503]. Заперечуючи у своїх ранніх працях ідею створення Міжнародного Суду, у дослідженні «Міжнародне право і права людини» 1950 р. професор Г. Лаутерпахт обґрунтував необхідність створення Міжнародного Суду у сфері прав людини та надання йому повноважень із перегляду законодавчих актів державних органів та судових рішень. Саме ж право індивідуальної скарги вчений розглядає як таке, що має бути забезпечене і державою громадянства, і всім світовим співтовариством [21, с. 287]. При цьому вчений не наполягає ані на звуженні внутрішньої компетенції держави щодо захисту прав людини, ані на наддержавному регулюванні. Навпроти, і держави, і світове співтовариство покликані гармонійно співпрацювати для забезпечення прав людини. Крім цього, вчений акцентує увагу на функції соціального захисту і національного права, і міжнародного права, яка полягає в реальному забезпеченні правом ціннісного ставлення до людини, її прав і основоположних свобод.

Ідея створення наднаціональних органів, які б здійснювали моніторинг щодо відносин держав та їх громадян, була висловлена в 1958 році М. Московітцем у науковому дослідженні «Права людини та світовий порядок» [22, с. 16]. Загальновідомо: рядом держав-членів Ради Безпеки ООН

на той час не було забезпечено без дискримінації за будь-якою ознакою користування правами та свободами, закріпленими в Загальній декларації прав людини (наприклад, Великобританія, Франція, США). На початку 1960-х років XX ст. масове порушення заборони дискримінації в нових незалежних державах, які утворились в результаті антиколоніальних процесів, та в ряді країн-членів Ради Безпеки ООН, становили загрозу міжнародному миру та безпеці та актуалізували, зокрема, не лише питання вдосконалення конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а й питання міжнародно-правових механізмів та процедур захисту прав людини і основоположних свобод.

А. Робертсон у науковій праці «Права людини у світі» 1961 р. обґрунтував, що міжнародною гарантією прав окремих громадян є сприяння здійсненню міжнародних договорів з боку світового співтовариства, та запропонував перелік «заходів» такого впливу. У 1963 році побачила світ наукова робота П. Дроста «Права людини як юридичні права», в якій учений обґрунтував, що право індивідів на звернення до міжнародних органів є прямою імплементацією, та визначив коло таких міжнародних органів – спеціалізовані органи ООН [15, с. 61]. С. МакБрайд у науковій праці «Міжнародний захист прав людини» та Т. Бовен у науковому дослідженні «Об'єднані нації та права людини: критична оцінка» [2, с. 30] відстоювали ідею, що кожен індивід має право на індивідуальну петицію (звернення) та наполягали на необхідності створення міжнародної процедури, щоб кожен постраждалий індивід мав би безпосереднє право петиції чи скарги до створюваних наднаціональних органів.

При цьому, зазначені вчені, наголошуючи на необхідності створення конвенційного (матеріально-правового) механізму та інституційного (процесуально-правового) механізму в галузі прав людини, не наполягали на закріпленні права на індивідуальну петицію до міжнародних організацій у конституціях країн, які були б стороною відповідних міжнародних договорів.

Зумовлене це тим, що правами осіб наділяє саме національне законодавство, а не міжнародний договір. Саме за допомогою таких міжнародних актів, які мають найменування «ратифікація», «прийняття», «затвердження», «приєднання», в міжнародному плані держава виражає свою згоду на обов'язковість для неї договору. Отже, якщо в Конституції або іншому нормативно-правовому акті держави право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій і не заборонено, і не закріплено, то відно до принципу «те, що не заборонено законом, дозволено» особа має право звертатися до цих установ і організацій якщо дотримано умов, встановлених у відповідному міжнародному договорі.

Починаючи з другої половині XX ст. серед вітчизняних та закордонних учених починає активно дискутуватися питання ефективності міжнародних механізмів контролю за дотриманням прав людини і основоположних свобод. «В основному негативна позиція не так щодо права на індивідуальне звернення, скільки щодо його ефективності була властива вітчизняній науці», – пише Ю. Самович [486, с. 114]. Такі погляди трапляються в роботах Г. Тункіна, Н. Вітрука, В. Зубріліна, С. Черниченка, Б. Манова та ін. Прихильники цього підходу аргументували свою точку зору можливістю зловживань та неефективністю методу розгляду індивідуальних скарг у міждержавних органах. Заперечуючи їм, Б. Петранов зазначає, що «Ці доводи є скоріше політичними та ідеологічними, ніж юридичними» [290, с. 113]. Водночас учений наголошує, що «...в рамках конкретної діяльності у сфері прав людини жоден міжнародний орган не може насправді приймати рішення, спрямовані на пряме відновлення порушених прав індивіда. Конкретних способів ефективного відновлення в правах не передбачено навіть у Європейській конвенції з прав людини» [290, с.113]. З такою точкою зору можна погодитись частково. Дійсно, жоден міжнародний орган не може приймати рішення, спрямовані на пряме відновлення порушених прав індивіда, адже саме держава має виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання. Саме на державу як сторону відповідного міжнародного

договору покладаються такі зобов'язання. Водночас, важливе місце у забезпеченні виконання міжнародних договорів щодо прав людини і основоположних свобод належить принципу добросовісності. Держава не може посилатись на своє внутрішнє право, щоб виправдати невиконання міжнародного договору. Навпроти, в національному законодавстві закріплюється порядок виконання рішень міжнародних установ та організацій. Спеціальні органи держави можуть узагальнювати практику виконання норм національного права та розробляти пропозиції з їх вдосконалення.

Опонуючи точці зору Б. Петранова, В. Кавун у дисертаційному дослідженні «Механізми міжнародного контролю у сфері прав людини» зазначає, що в рамках Ради Європи є низка автономних правозахисних механізмів, найбільш ефективним серед яких є судовий механізм, створений Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Усі інші правозахисні механізми Ради Європи є позасудовими і застосовують різні засоби моніторингу у сфері прав людини, а саме: розгляд колективних скарг (Європейська соціальна хартія); вивчення урядових доповідей (Європейська соціальна хартія; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Рамкова конвенція про захист національних меншин) та проведення інспекцій на території держав-учасниць (Європейська конвенція про запобігання катувань) [158]. Згодна з Б. Петрановим щодо оцінки аргументів неефективності міжнародних механізмів контролю за дотриманням прав людини і основоположних свобод, наведених у працях Г. Тункіна, Н. Вітрука, В. Зубріліна, С. Черниченка, Б. Манова та ін., і вчена Ю. Самович: «...процедури розгляду індивідуальних петицій мають конкретні можливості, причому не лише в рамках європейського механізму, а й у рамках універсальних контрольних органів із захисту прав людини» [486, с. 116]. При цьому, бачиться за доцільне звернути увагу, по-перше, на той факт, що захист прав людини і основних свобод покладається саме на внутрішньодержавний механізм. Якщо внутрішньодержавний механізм виявився не ефективним –

застосовується субсидіарний механізм захисту прав людини і основних свобод. Субсидіарний механізм не превалює над внутрішньодержавним механізмом захисту прав людини і основних свобод, як і внутрішньодержавний не превалює над національним. Їх спільна мета – ефективний захист прав людини і основних свобод.

Р. Мюллерсон в праці «Права людини: ідеї, норми, реальність» слушно резюмував: «...до останнього часу існувало різко негативне ставлення СРСР до скарг індивідів до міжнародних органів. Тому радянські автори найчастіше просто ігнорували ці питання, а нерідко викривали їх як винахід буржуазії, що мала на меті завуалювати порушення прав людини в західних країнах, як спроби втручання у внутрішні справи держави» [259, с. 160]. Практика ж свідчить про інше: по-перше, міжнародний контроль може здійснюватись на обов'язковій основі шляхом квазісудового та судового порядку. При цьому, індивідуальні звернення до органів міжнародних організацій можуть бути поштовхом для застосування процедури розслідування випадків систематичного порушення державою норм міжнародного договору, учасником якого вона є. По-друге, якщо певний конвенційний механізм контролю за здійсненням положення конвенції включає таку факультативну процедуру, як розгляд повідомлень осіб або груп осіб, які заявляють про порушення їх прав державою-учасницею, рішення органу міжнародної організації має переконувати державу внести зміни до її законодавства та практики його застосування. До того ж, звернення осіб або груп осіб до органу міжнародної організації або договірному органу контролю за дотриманням того або іншого міжнародного договору з прав людини дозволяють державі здійснювати контроль за ефективністю наявних національних засобів юридичного захисту, адже однією з умов такого звернення є їх вичерпання.

Комплексною науковою працею, в якій виявлено критерії ефективності контрольного механізму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є дисертаційне дослідження К. Адріанова на тему «Роль контрольного механізму конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі

реалізації її норм». Автор висновує, що ефективність роботи конвенційного механізму контролю по відношенню до України і, врешті-решт, позначитись на рівні захисту прав і основних свобод людини в нашій державі. З огляду на вищезгадані фактори, К. Адріанов акцентує увагу на необхідності комплексного дослідження міжнародно-правової природи контрольного механізму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Таке дослідження, на думку вченого, мало би ґрунтуватись, зокрема, на вивченні інституційно-правових аспектів функціонування конвенційного механізму контролю. Це, своєю чергою, дозволить визначити причини його порівняно високої ефективності як механізму контролю за виконанням державами їх міжнародно-правових зобов'язань [38, с. 3-4]. Бачиться, що такі дослідження сприяли б підвищенню рівня захисту прав людини і основних свобод в Україні оскільки, зокрема, виконання рішень Європейського суду з прав людини передбачає вжиття не лише додаткових заходів індивідуального характеру, а й загального характеру. Більше того, на підставі узагальнення практики виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [171], доцільною є розробка та обґрунтовування пропозиції щодо вдосконалення внутрішньодержавного механізму захисту прав людини з урахуванням доведеної часом ефективності вище зазначеного конвенційного механізму.

Витоки конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій побічно висвітлюються в дисертаційних дослідженнях Ю. Самович «Міжнародний механізм захисту прав і свобод людини (універсальний та європейський аспекти)» (1999 р.) [485] та «Право людини на міжнародний судовий захист» (2007 р.). Вчена робить висновок, що «права і свободи особи..., вийшовши зі складу виключної компетенції держави, стають під контроль міжнародного співтовариства» [486, с. 27-28]. Така точка зору вбачається дискусійною, оскільки механізм забезпечення прав людини і

основоположних свобод є складним правовим комплексом. Він не є тотожним механізму міжнародного захисту прав людини. Механізм забезпечення прав людини і основоположних свобод включає і внутрішньодержавний, і міжнародний механізм захисту прав людини і основоположних свобод. При цьому, субсидіарним є саме міжнародний механізм захисту прав людини і основоположних свобод.

Проводячи короткий екскурс щодо формування міжнародно-правового регулювання захисту прав особи, Ю. Самович зазначає, що «виникнення інституту міжнародно-правового захисту прав і свобод індивіда відбувалось за рахунок накопичення переліку ще не систематизованих (за своєю більшістю) і недосконалих стандартів прав особи і формулювання в національних правових актах правових позицій щодо статусу індивіда. Поступово випрацьовувались і основні елементи механізму міжнародного захисту прав людини». Оцінюючи історичний процес міжнародного регулювання прав і свобод людини, доцільно брати до уваги той факт, що розвиток даного міжнародно-правового інституту відповідає розвитку національних правових систем і ступеню ефективності внутрішнього механізму захисту основних свобод. Характерна риса полягала у відсутності одноманітних і сумісних один з іншим стандартів прав особи на рівні національних правопорядків. Однак презумпція виключного національного правозахисту через власну державу виявила свою повну неспроможність у багатьох ситуаціях (наприклад, перед злочинами, вчиненими проти людини в тоталітарних державах). Очевидною стала необхідність постійного міжнародного контролю над державним регулюванням прав і свобод людини. Радикальний поворот у міжнародно-правовому регулюванні прав індивіда і створенні міжнародного механізму для їх захисту спричинили потрясіння від злочинів мілітаризму і тоталітаризму проти людства, які співтовариство пережило в середині нинішнього сторіччя. Динаміка розвитку світових процесів розширює масштаби взаємодії не тільки між державними утвореннями, а й безпосередньо між індивідами,

складниками населення цих держав. Суспільна свідомість ставить пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими» [486, с. 27-28].

Отже, на відміну від поглядів Г. Лаутерпахта – ініціатора закріплення у статуті ООН пункту щодо дотримання прав людини як однієї з основоположних цілей цієї організації, а також М. Московітца, які акцентували увагу на одній із загальносоціальних функцій права – функції соціального захисту, в подальшому вчені стали акцентувати увагу на одній із юридичних функцій права – охоронній функції.

Дійсно, саме охоронна функція права полягає і в виконанні юридичних обов'язків, і в забезпеченні захисту суб'єктивних прав. Водночас, право здійснює вплив на суспільні відносини, обумовлені сутністю та соціальною цінністю права в суспільстві, не за одним напрямом, а за різними. Так, праву притаманний, по-перше, і такий вид юридичних функцій, як регулятивна, а не лише охоронна. Регулятивна функція права поділяється на статичну та динамічну. Статична полягає в закріпленні суспільних відносин на основі встановлення і прав, і обов'язків суб'єктів, а динамічна – в наступному упорядкуванні таких закріплених суспільних відносин. По-друге, праву притаманні і такі види загальносоціальної функції, як виховна, громадянської згоди та ін., з інших функцій – економічна, ідеологічна, превентивна, політична.

Комплексне дослідження історико-теоретичних основ інституту захисту прав людини, найважливіших проблем правового захисту прав, а також формування науково обґрунтованої концепції правового регулювання цього виду відносин, яка може сприяти створенню найбільш ефективної і прийнятної для сучасного суспільства системи захисту прав людини, було здійснене в монографічному дослідженні П. Анісімова, І. Блінової, В. Палченкова на тему «Інститут захисту прав людини» [39, с. 5]. У монографії розглядаються теоретичні проблеми осмислення та аналізу основних аспектів функціонування і розвитку інституту захисту прав людини в рамках різних правових систем, що має вплинути на вдосконалення

концепції розвитку системи національного законодавства у сфері захисту прав людини. У контексті реалізації основних функцій загальнотеоретичної юридичної науки проводиться аналіз розвитку ідеї про захист прав людини. Автори монографічного дослідження наголошують, що робота є однією з перших спроб формування методологічних основ дослідження інституту захисту прав людини і визначення особливостей правозахисного регулювання суспільних відносин [39, передмова].

Значний доробок щодо міжнародних стандартів права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій міститься у роботах Е. Бредлі, Р. Валєєва, М. Вонсек-Вядерек, Х. Вульф, Б. Гарт, Р. Гольдман, Д. Гом'єн, К. Джевіцкі, М. Дженіс, І. Джекоб, Л. Ентіна, Л. Зваак, М. Каппеллетті, Р. Кей, Е. Лентовска, М. Де Сальвіа, Дж. С. Сесіл, Л. Г. Форер, С. Франковскі, Д. Харріс.

Так, праця Д. Гом'єн «Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини» (1999 р.) [96], яка вийшла після приєднання України у 1997 р. до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, мала ґрунтовний вплив на дослідження вітчизняних науковців щодо національних засобів юридичного захисту, які підлягають використанню перед зверненням кожного за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Вчена у своїй праці підкреслює, що стаття 13 Конвенції гарантує «ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі» кожному, чий права і свободи, що викладені в Конвенції, було порушено. Хоча це формулювання є цілком зрозумілим правовим поняттям, при тлумаченні статті 13 Комісія і Суд зіпнулися з більшою кількістю проблем, у порівнянні з тлумаченням інших статей Конвенції. Суд дійшов висновку, що захист, який пропонується в статті 13, має поширюватись на всі випадки обґрунтованих заяв про порушення прав і свобод, які гарантуються Конвенцією (рішення Європейського суду з прав

людини у справі «Класе та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» (1978) [390]). У справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» (1983) [418] Суд навів таке роз'яснення: «Коли особа, наводячи аргументи, звертається із заявою про порушення гарантованих Конвенцією прав і свобод, вона повинна мати засоби правового захисту у відповідному національному органі як для того, щоб її питання було вирішене, так і з метою одержання, в разі необхідності, компенсації».

Вчена також як приклад наводить рішення Європейського суду з прав людини у справі «Платформа «Лікарі за життя» (1988) [410]: група противників абортів скаржилась на те, що рівень захисту з боку поліції під час проведення двох публічних демонстрацій був недостатнім, і тим самим австрійський уряд порушив право на мирні збори згідно зі статтею 11. Ця група також скаржилась на те, що австрійська правова система не передбачає засобів захисту для забезпечення здійснення цього права, що, відповідно, порушує право на ефективний захист згідно зі статтею 13. Суд ухвалив рішення про те, що австрійські органи влади вжили відповідних і виправданих заходів з метою захисту демонстрантів, і тому ця група не мала «обґрунтованої скарги» щодо порушення статті 11, а без такої обґрунтованої скарги справа не могла бути розглянутою з посиланням на порушення статті 13 [390].

Донна Гом'єн підкреслює, що через декілька років Суд розглянув подібні справи. У справах «Калоджеро Діана проти Італії» (1996 р.) [387] та «Доменікіні проти Італії» (1996 р.) [304] особи, що перебували у в'язниці, скаржились на те, що тюремна адміністрація переглядала їхнє листування з адвокатами. Визнавши порушення статті 13, Суд відзначив, що із цього питання не тільки не було ухвалено жодного рішення адміністративних органів, але навіть касаційним судом було визнано, що італійське законодавство не надавало жодної можливості оскаржити рішення щодо перегляду листування позбавлених волі осіб. У справі «Галфорд проти Сполученого Королівства» (1997 р.) [369] Суд також визнав порушення статей

8 і 13, тому що телефон заявника на його робочому місці (в поліцейській дільниці) прослуховувався.

У справах «Вальсаміс проти Греції» (1996) [362] та «Ефрастрату проти Греції» (1996) [382] заявники, що належали до секти свідків Єгови, скаржились на те, що їхніх дітей було виключено зі школи за відмову через релігійні переконання взяти участь у шкільному параді з нагоди закінчення війни. Хоч Суд не знайшов порушення статті 9 та статті 2 Протоколу № 2 до Конвенції, він встановив, що скарги про порушення цих двох статей містили достатню аргументацію про порушення статті 13, і в результаті визнав порушення цієї статті. У схожій ситуації в справі «Каменцід проти Швейцарії» (1997 р.) Суд ухвалив рішення про те, що здійснення обшуку в помешканні заявника не становило порушення статті 8, але разом із тим визнав факт відсутності у заявника ефективних засобів для оскарження на національному рівні питання про здійснення обшуку [388; 96].

Декотрі з вітчизняних державних і громадських діячів, політологів та юристів стверджували, що конституційне регулювання проблематики прав, свобод і обов'язків в основному відповідає міжнародним стандартам, тому й змін не потребує [193, с. 3]. Не заперечуючи ролі міжнародних стандартів прав людини і основоположних свобод, вчені, які стоять на позиції оновлення Конституції України, навпаки, зазначають, що «...лише термінологічний, текстуальний збіг конституційних формулювань із міжнародно-правовими ще не свідчить про їх інтерпретаційно-змістову однозначність. Як загальновідомо, «буква» (словесна оболонка) і «дух» (смісл) текстів нерідко не збігаються: використовуючи певні герменевтичні закономірності та механізми, один і той самий текст можна витлумачувати досить різноманітно, зокрема еволюційно, динамічно. Не становить винятку і текст Конституції України. А по-друге, тому, що, як відомо, стан дотримання в Україні основоположних прав людини та конституційних прав громадянина (особливо ж прав економічних і соціальних) за висновками правозахисних – і державних, і громадських – організацій не є задовільним. З огляду на це, виявляючи можливості й шляхи

поліпшення такого стану, навряд чи можна заперечувати, що одним із них може бути вдосконалення саме конституційних засобів забезпечення прав і свобод людини та громадянина» [193, с. 3]. Відтак, комплексне дослідження , суспільних відносин, які виникають у зв'язку з конституційно-правовим забезпеченням права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, є актуальним та доцільним.

Нормативно-правове регулювання конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій досліджувалось у низці праць Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України (далі – Лабораторія). У 2008 році Лабораторія розробила й опублікувала пропозиції до концепції оновлення Конституції України, які були надіслані до створеної тоді згідно з Указом Президента України від 27 грудня 2007 року Національної конституційної ради. Врахувавши певні соціальні зміни в українському суспільстві та опрацювавши новітні праці вітчизняних конституціоналістів і правозахисників, Лабораторія оновила свої попередні конституційно-«праволюдні» рекомендації. Вони й склали практико-прикладну частину колективної монографії «Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні» за редакцією П. Рабіновича, яку було видано у 2012 році [193, с. 3].

У цьому дослідженні висвітлюється низка теоретико-методологічних засад оптимізації «праволюдних» положень Конституції України – головним чином тих, що містяться в її розділі II. Як втілення результатів цієї розвідки подаються оновлені й розширені нормативні пропозиції, спрямовані на підвищення в Україні ефективності конституційних засобів забезпечення прав і свобод людини, а також інших суб'єктів. Автори монографії,

зазначаючи, що універсалізація основоположних прав полягає у підвищенні рівня всезагальності основоположних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України, пропонують для цього, по-перше, послідовніше й точніше відобразити відповідність закріплених в Основному Законі прав і свобод їх міжнародним стандартам: ч. 1 ст. 55 викласти у такий спосіб: «Кожен має право на ефективний державний захист його прав і свобод». Такі формулювання повніше й точніше відтворюють положення відповідно ст. 8 і ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [193, с. 75]. По-друге, розширити коло носіїв прав, свобод і обов'язків: у багатьох випадках воно стане ширшим порівняно з тим, яке визначено у нинішньому тексті (зокрема, і у ч. 1 ст. 55), де замість терміна «громадянин» («громадяни») вживатиметься слово «людина» (люди) [193, с. 80-81].

Порівнянню практики Європейського суду з прав людини з правозахисною діяльністю судових інстанцій Європейського Союзу, а також України було здійснено у наукових статтях, що увійшли до збірки «Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження», яка присвячена 50-річчю Європейського суду з прав людини, продовжує започатковане 1997 року видання праць Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України [307].

Водночас, суспільні відносини розвиваються. В Україні триває конституційна реформа, зокрема, внесено зміни до ст. 55 Конституції України; запроваджено інститут приватних виконавців в Україні, Протоколом № 14 до Конвенції запроваджено нову умову прийнятності заяви до Європейського суду з прав людини тощо. Зазначене свідчить про актуальність дослідження конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій враховуючі ці та інші реалії сьогодення.

У цілому питанням становлення, поколінь прав людини, міжнародним стандартам прав людини й основоположних свобод присвячено працю

С. Добрянського [129]. Досліджуючи право людини на компенсацію моральної шкоди в однойменній монографії П. Рабінович та О. Грищук наголошують на конституційному положенні про набуття громадянами права на додаткові міжнародні засоби захисту прав і свобод людини, в тому числі і права людини на компенсацію моральної шкоди, лише після «використання всіх національних засобів правового захисту» [335, с. 75]. Отже, право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій вчені розглядають як право на додаткові міжнародні засоби захисту прав і свобод людини, одним зі структурних елементів якого є право на компенсацію моральної шкоди.

Т. Пашук у монографічному дослідженні «Юридичні засоби захисту прав людини крізь призму потребово-інструментального підходу» доходить теоретичних висновків щодо виділення у сфері засобів-інструментів матеріального світу певних видів «засобів захисту, які підтверджуються й практикою застосування Європейським судом з прав людини ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цій статті закріплено вимогу до держав забезпечувати ефективні засоби юридичного захисту в національному органі в межах внутрішнього правопорядку [286, с. 246-257]. «Сучасна українська доктрина прав людини, зазначає дослідник, виходить із того, що процес державно-юридичного забезпечення прав людини включає три напрями діяльності держави: 1) сприяння реалізації прав людини; 2) охорону прав людини; 3) захист прав людини.

На сьогодні також можна вважати досить поширеним уявлення про правову державу як про таку, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону та захист основних прав людини. Отже, юридичні засоби захисту прав людини складають одну з означених трьох груп інструментів, за посередництвом яких реалізовується основне призначення такої держави. З огляду на це видається досить актуальною потреба у науковому пізнанні того явища, яке відображається

поняттям юридичного засобу захисту права людини, виявлення його суттєвих ознак і видових проявів» [286, с. 246-257].

Переконані: актуальною є і потреба в науковому пізнанні такого явища, як захист прав людини і основоположних свобод міжнародними судовими установами та міжнародними організаціями. Національні судові органи є відповідальними за дотримання норм міжнародних договорів, наприклад Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Захисний механізм, встановлений Конвенцією, є субсидіарним по відношенню до національних систем захисту прав людини. Для цього пункт 1 статті 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод надає національним органам, насамперед судам, можливість: запобігти стверджуванім заявником порушенням Конвенції; виправити стверджувані заявником порушення Конвенції до того, як відповідні скарги буде подано до Суду.

Міжнародним засобам захисту права та свобод людини і громадянина присвячено однойменну наукову працю Ю. Бисаги, М. Палінчака, Д. Белова, М. Данканича. Вчені слушно підкреслюють: «16 липня 1990 року Верховною Радою УРСР була прийнята Декларація про державний суверенітет, в якій Розділом X було закріплено таке положення: Україна визнає верховенство загальнолюдських цінностей над класовими, примат норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права. Всі можливі наслідки реалізації цієї норми ще не усвідомили не тільки окремі громадяни України, але й державні органи та посадові особи. Україна ввела у своє законодавство міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, а отже і цілий ряд міжнародних документів із захисту прав і свобод людини і громадянина. Як наслідок – фактично в національний правопорядок була введена цілком нова структура з нагляду за виконанням законодавства – міжнародні органи із захисту прав людини» [57, с. 3]. Зазначене зумовило звернення авторського колективу наукової праці до актуального питання – міжнародних органів та організацій, утворених для захисту прав людини. Науковцями було повністю досягнуто

поставлену мету: максимально точно викладено систему міжнародно-правових органів та організацій, які здійснюють захист прав та свобод людини і громадянина, порядок їх роботи та організації їх механізмів, а також процедури звернення приватних осіб зі скаргами та заявами про порушення державами їхніх прав та свобод [57]. Зазначена наукова праця стала підґрунтям для дослідження науковцями кола міжнародних судових установ та міжнародних організацій до яких за захистом своїх прав і свобод має право звертатись кожен відповідно до встановленої процедури, а також для дослідження національних засобів юридичного захисту прав і свобод людини і громадянина.

У 2003 р. побачила світ ґрунтовна наукова праця «Процедура захисту прав та свобод людини і громадянина у Європейському суді з прав людини та Комітеті по правам людини» [58]. Ця робота присвячена міжнародним основним органам та організаціям, утвореним для захисту прав людини. Основна мета, яку ставлять перед собою автори, полягає в тому, щоб максимально докладно викласти порядок роботи та організацію роботи таких механізмів, а отже і процедуру звернення до них приватних фізичних осіб зі скаргами та заявами про порушення їхніх прав та свобод. Авторський колектив видання наголошує, що в процесі роботи над виданням виникла необхідність зробити ряд загальнотеоретичних відступів, які забезпечать розуміння деяких деталей роботи Європейського суду з прав людини та Комітету з прав людини при ООН. Крім того, прагнення до максимальної повноти та об'єктивності призвело до включення у текст роботи короткої характеристики та прикладу самого звернення до цих органів [58]. Зазначена наукова праця стала підґрунтям для дослідження науковцями питання реалізації конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Зміст права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а також його місце в системі конституційних прав і

свобод людини і громадянина викликали жваву дискусію серед науковців. Водночас і сьогодні серед учених немає однастайності із цих питань.

І. Сенюта слушно зазначає, що права людини на рівні правового статусу неможливо розглядати як окремі правові можливості, що мають відокремлене значення, оскільки вони проявляють своє нормативне значення як єдиний комплекс правових можливостей, що визначають статус людини і громадянина у державі. Саме єдність прав і свобод, їх взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємодоповнення, комплексний характер забезпечення і визначають правове положення людини у державі [489, с. 147]. Враховуючи це, вітчизняні науковці висвітлюють у своїх наукових працях зв'язок окремих суб'єктивних юридичних прав із правом кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Так, К. Римаренко право захисту з боку міжнародних інститутів розглядає як структурний елемент змісту будь-якого суб'єктивного юридичного права. Відповідно до матриці змісту суб'єктивного права вчений включає це право разом із правом на власні позитивні дії, правом суб'єкта вимагати виконання певних дій, правом захисту, правом користуватися визначеними соціальними благами до змісту суб'єктивного права [480, с. 11]. Таким чином, на думку вченого зміст будь-якого суб'єктивного юридичного права включає в себе п'ять правомочностей, одним з яких є право звертатись до міжнародних інститутів.

А. Лужанський у дисертації «Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні» (2013 р.) наголошує на тому, що право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, є структурним елементом права на доступ до правосуддя [222].

А. Головін у монографічному дослідженні «Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного суду

України» акцентує увагу на тому, що, аналізуючи зміст статті 55 Конституції, більшість учених-конституціоналістів схильні вважати, що її частина друга (спеціальна норма) є органічним доповненням частини першої цієї ж статті (загальна норма). Тобто право кожного на звернення до суду за захистом прав і свобод закріплене саме частиною першою статті 55 Основного Закону. Однак існує й інша думка: зокрема, С. Мігоряну стверджує, що, оскільки законодавець, формулюючи положення частини першої статті 55 Конституції, не використав звичну для закріплення основних прав формулу «кожен має право» або «кожна людина має право», а лише визначив, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом», не можна робити висновку, що ця конституційна норма закріплює право кожного на судовий захист. Із цим не можна погодитися, наголошує А. Головін, оскільки, досліджуючи зміст конституційного права громадян на судовий захист, не слід обмежуватися аналізом виключно положень статті 55 Конституції. Основний Закон містить ще низку приписів, якими безпосередньо визначається таке право. Зокрема, частина друга статті 8 Конституції встановлює інститут звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції та гарантує його забезпечення на конституційному рівні. Оскільки диспозиція цієї конституційної норми не містить вимог щодо наявності спеціального суб'єкта реалізації зазначеного права, це означає, що таким правом наділяються як органи державної влади та їх посадові особи, так і юридичні та фізичні особи, громадяни, іноземці та особи без громадянства, тобто кожний, на кого поширюється юрисдикція держави [94, с. 158-159]. Зазначимо, що правом звернення до міжнародних судових установ наділяється держава, а не її орган державної влади чи посадова особа. Зокрема, саме держава-учасниця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод може передати на розгляд Європейського суду з прав людини питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою державою-учасницею Конвенції.

А. Хальота в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, досліджуючи конституційні особисті права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ, у підрозділі 2.1 «Конституційні особисті права і свободи в системі основних прав і свобод людини та громадянина» вказує, що конституційні особисті права і свободи людини та громадянина виступають самостійним, повноцінним, важливим елементом системи основних прав і свобод людини та громадянина, оскільки саме від їх реалізації залежить фактичне здійснення всіх інших прав і свобод. Конституційні особисті права і свободи людини та громадянина – це закріплені в Конституції України невід’ємні вид та міра дозволеної поведінки людини та громадянина, які належать їм від народження, реалізація яких залежить від волі кожної людини, які гарантуються з боку держави та є засобом здійснення будь-яких інших прав і свобод людини та громадянина [540, с. 12-13].

Визначаючи основні риси даного виду основних прав і свобод людини та громадянина, серед таких рис, як «...а) є життєво необхідними та важливими для кожної окремо взятої людини та суспільства в цілому; б) закріплюються в Конституції України (ст. ст. 56, 57, 59, 60, 62, 63); в) належать рівною мірою будь-якій особистості; г) реалізуються тільки за бажанням їх носія; д) належать кожній людині від народження; е) не набуваються та не відчужуються за бажанням носія; є) виражені у формі можливості суб’єкта здійснювати певні дії, спрямовані на задоволення своїх інтересів та потреб, тобто є суб’єктивними правами; ж) мають загальний характер, тобто їх обсяг є однаковий для кожної людини; з) за змістом мають подвійний характер, тобто виступають у вигляді певної можливості людини і у вигляді юридичної гарантії прав людини; и) мають особливий механізм реалізації цих прав людини, який зумовлений специфікою їх змісту», А. Хальота називає і таку рису, як закріплення у ст. 55 Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є

Україна [540, с. 12-13]. Відтак, вчений розглядає конституційне право кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не як самостійне конституційне право людини і громадянина, а як одну з ознак основних прав і свобод людини та громадянина. При цьому слова «риса» та «ознака» щодо конституційних прав людини і громадянина розглядаються вченим як синоніми.

Г. Котляревська в дисертаційній роботі на тему «Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики)» розмежовує право на звернення до державних органів та до міжнародних судових установ, відносить їх до групи «прав людини на участь у правовому процесі». «Це право є загальним правом людини, його слід віднести до групи «прав людини на участь у правовому процесі», до якої також належать права, вказані в статті 55 Конституції України. До цієї ж групи прав можна віднести й гарантоване кожній людині право «знати свої права і обов'язки» (стаття 57 Конституції України), яке також не захищає один якийсь особливий інтерес, а забезпечує реалізацію в правовому процесі всіх інших конституційних прав, а також право «на правову допомогу та вільний вибір захисника своїх прав», яке забезпечує юридичну можливість кожній людині здійснювати в правовому процесі всі інші її суб'єктивні права, що закріплено у статті 59 Конституції», – зазначає вчена [205]. Отже, вченою група «права людини на участь у правовому процесі» фактично ототожнюється з сукупністю прав людини і основних свобод, які є гарантією реалізації суб'єктивних юридичних прав.

І. Сенюта в монографічному дослідженні «Право людини на охорону здоров'я» слушно наголошує, що права людини на рівні правового статусу неможливо розглядати як окремі правові можливості, що мають відокремлене значення, оскільки вони проявляють своє нормативне значення як єдиний комплекс правових можливостей, що визначають статус людини і громадянина у державі. Саме єдність прав і свобод, їх взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємодоповнення, комплексний характер забезпечення і

визначають правове положення людини у державі [489, с. 147]. Враховуючи це, вітчизняні науковці висвітлюють у своїх наукових працях зв'язок окремих суб'єктивних юридичних прав із правом кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Так, досліджуючи конституційні особисті права і свободи людини та громадянина і роль органів внутрішніх справ у їх забезпеченні А. Хальота в дисертаційній роботі висновує, що «...від реалізації права звертатися за захистом своїх прав до міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій □...□, яке виступає самостійним, повноцінним, важливим елементом системи основних прав і свобод людини та громадянина, та зазначених прав залежить фактичне здійснення всіх інших прав і свобод» [540, с. 12]. «Конституційні особисті права і свободи посідають одне з провідних місць у системі основних прав і свобод людини та громадянина тому, що вони є тими їх можливостями, без яких неможливо захистити та відновити порушене конституційне право чи свободу», – йдеться в науковій праці. «Головна особливість даного виду прав людини полягає у подвійності їх змісту. З одного боку, вони виступають можливостями людини діяти в наданих законом межах з метою задоволення своїх потреб, тобто є правами людини. З іншого – це закріплені в 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63 статтях Конституції України юридичні умови та засоби ефективної реалізації всіх видів основних прав і свобод людини та громадянина, тобто фактично вони ще виступають у якості юридичних гарантій прав людини», – зазначає науковець [540, с. 12].

У дисертаційній роботі «Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку» (2008 р.) К. Романенко право захисту з боку міжнародних інститутів розглядає як гарантію права громадянина на освіту в Україні [480, с. 17]. Комплексний аналіз права людини на безпеку у співвідношенні з суміжними правами, в тому числі з правом кожного звертатися за захистом своїх прав до міжнародних судових установ чи

відповідних органів міжнародних організацій, здійснено В. Васьковською. У дисертаційній праці «Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення» (2006 р.) вченою удосконалено наукову тезу щодо співвідношення права людини на безпеку із суміжними правами, яке полягає у тому, що, з одного боку, вони безпосередньо впливають зі змісту конкретної галузі права, з іншого – виступають як додаткові засоби, що забезпечують його ефективну реалізацію [73, с. 8]. Отже, на думку К. Романенко та В. Васьковської конституційне право на звернення до міжнародних інститутів є гарантією здійснення досліджуваних вченими суб'єктивних юридичних прав.

У дисертаційному дослідженні «Громадянські права і свободи людини за Конституцією України» І. Шумак розглядає як права-гарантії (принципи-гарантії) захист прав людини; міжнародний правовий захист прав людини. Автор висновує, що разом із такими принципами-гарантіями, як відшкодування державою шкоди, завданої особі; відкритість інформації щодо прав і обов'язків особи; недопустимість зворотної дії закону; правова допомога; невиконання злочинного наказу; єдина юридична відповідальність; презумпція невинуватості; захист від самозвинувачення, вони є складовими елементами принципу гарантованості громадянських прав і свобод людини [566]. Таким чином, науковцем захист прав людини розглядається не як родове поняття щодо міжнародного правового захисту прав людини, а як однопорядкове з ним поняття.

Праця Т. Заворотченко стала першим в Україні монографічним дослідженням, яке присвячене теоретичним та практичним проблемам конституційно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина, в процесі якого сформульована загальна концепція гарантій прав і свобод людини і громадянина («Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні», 2002 р.). Вчена слушно наголошує: «Одним з основних елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні є конституційно-правові гарантії прав і свобод особистості. Поряд із

правосуб'єктністю, конституційними принципами і громадянством вони є пріоритетним інститутом у системі національного конституційного права. Без існування гарантій проголошені права і свободи втрачають сенс» [142, с. 3]. Особливу увагу дисертант приділяє системі конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, пропонуючи поділити всі конституційно-правові гарантії на дві основні групи:

I. Нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина, які включають у себе сукупність правових норм і за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод особистості. До них належать гарантії, які закріплені в Конституції України та інших законах і міжнародно-правових актах.

II. Організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина, до яких належать механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами.

У свою чергу, зазначає дослідниця, кожна із цих груп гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина класифікується, враховуючи різні критерії. Нормативно-правові гарантії поділяються на загальні та інституційні. Загальні поділяються за елементами на норми-принципи, обов'язки, юридичну відповідальність та процесуальні гарантії. Розрізняють обов'язки держави й обов'язки особи. Обов'язки держави поділяються на прямі й опосередковані. Обов'язки особи поділяються на обов'язки людини й обов'язки громадянина. Залежно від сфери застосування вони поділяються на: економічні, політичні, соціальні, фізичні, особистісні, культурні, екологічні [142, с. 7-8].

«Інституційні гарантії, – висновує Т. М. Заворотченко, – поділяються: а) за видами прав і свобод людини і громадянина на: гарантії економічних

прав, гарантії політичних прав, гарантії соціальних прав, гарантії громадянських прав, гарантії ідеологічних прав, гарантії культурних прав; б) залежно від території поширення – на внутрішньодержавні (національні), які підрозділяються на державні, локальні і корпоративні, і міжнародні гарантії, які підрозділяються на всесвітні та регіональні; в) залежно від того, якими соціальними нормами вони встановлені, – на нормативно-правові і нормативно-неправові; г) залежно від форми закріплення в нормативних актах – на конституційні і галузеві; д) залежно від характеру правових норм – на матеріальні і процесуальні; є) за способом викладення в нормативно-правових актах – на прості, складні і змішані; ж) залежно від того, які органи залучаються до захисту прав і свобод людини, – на судові і не судові; з) залежно від функціональної спрямованості – на гарантії реалізації, гарантії охорони і гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина.

Організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина класифікуються за такими підставами: 1) залежно від сфери дії: національні (внутрішньодержавні) і міжнародні (інтернаціональні); 2) за засобом створення: державні, які створює держава, і недержавні, які створюються як громадські організації; 3) враховуючи характер діяльності, спрямований на захист прав: органи-гаранти загальної компетенції і органи-гаранти спеціальної компетенції; 4) враховуючи територію поширення компетенції органів: центральні і місцеві; 5) за змістом їхньої діяльності: контрольні, процедурні та організаційно-технічні; 6) за функціями органів-гарантів: організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні і організаційно-ідеологічні; 7) за формами влади: парламентські, президентські, судові, прокурорські, управлінські, контрольні і місцеві.

Усі конституційно-правові гарантії прав і свобод особи перебувають у тісному, нерозривному зв'язку, є взаємозалежними і взаємопов'язаними: процесуальні гарантії є формою втілення в реальність матеріальних гарантій; функціонування організаційно-правових гарантій спирається на матеріальні і

процесуальні та цілком від них залежить; внутрішньодержавні матеріальні й процесуальні гарантії базуються на загальновизнаних міжнародно-правових гарантіях» [142, с. 7-8].

Відаючи належне концепції конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина, що була обґрунтована вченою, зазначимо, що в ній не знайшла свого відображення роль національних установ із заохочення і захисту прав людини, створених відповідно до Паризьких принципів. Крім того, беручи до уваги розширення відповідно до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН і Ради з прав людини ООН повноважень і функцій національних установ, що здійснюють заохочення і захист прав людини, створених відповідно до Паризьких принципів, судову та конституційну реформи, що тривають в Україні, концепція організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина потребує вдосконалення про що буде йтись у п. 4.2 цього дисертаційного дослідження.

Створення конституційно-правових засад інституту нотаріату в Україні, що має позитивно вплинути на організаційну структуру нотаріату в нашій державі та процедуру здійснення нотаріальних дій, забезпечити вплив нотаріальної науки на правосвідомість нотаріусів, надати нотаріальним правовідносинам чіткості та послідовності у сприйнятті та однозначності у регламентації, стало метою дисертаційного дослідження К. Чижмарь. Вченою здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукових завдань у процесі визначення місця та ролі інституту нотаріату в механізмі захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина [554, с. 6]. Відтак, вченою доведено, що нотаріат входить до системи організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина. Ця робота має наукову цінність при класифікації організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина на групи.

Створенню оптимальних практикозастосовних механізмів реалізації гарантованих Конституцією України заходів та засобів захисту прав людини присвячене дисертаційне дослідження О. Михайлюк («Проблеми забезпечення

конституційних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні», 2007). У дослідженні слушно підкреслюється, що, незважаючи на значну кількість публікацій із цього питання, проблема гарантування прав людини в Україні та функціонування практикозастосовних механізмів забезпечення гарантій конституційних прав та свобод так і залишається не дослідженою всебічно. Відсутність належного теоретичного осмислення саме проблеми гарантування прав та свобод людини, її практичної реалізації робить наявну правову систему декларативною і нерезультативною. Крім того, існує ще багато прогалин щодо вирішення питань формування національної системи конституційних гарантій захисту прав людини, дослідження впливу національного законодавства, а також правозахисних міжнародно-правових актів та інституцій на формування правових систем конституційних гарантій захисту прав людини в Україні, питань імплементації основних положень міжнародного та європейського права з питань захисту прав людини в національне право України. Необхідно відзначити й те, що останнім часом в Україні захищено ряд дисертацій, де є науковий аналіз окремих аспектів забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Проте вони не містять комплексного, наукового підходу до гарантій прав і свобод як самостійного інституту [242, с. 4].

Дисертаційна праця О. Михайлюк стала одним із перших в Україні комплексних досліджень гарантій прав і свобод людини і громадянина як самостійного соціально-правового явища, формування моделі та механізму функціонування правової системи конституційних гарантій прав та свобод людини.

При цьому до останнього часу в науці конституційного права не створено теоретичних засад гарантій права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, відсутні фундаментальні комплексні наукові дослідження цієї проблеми, а нечисленні праці науковців характеризуються відсутністю одностайності.

Так, Ж. Пустовіт у дисертаційній праці «Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні» стверджує, що право звертатися за захистом своїх прав до міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, право на судовий захист, право на безкоштовну правову допомогу та ін. є найбільш важливими процесуальними гарантіями [330, с. 8]. Ю. Фролов, формулюючи концепцію гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні в дисертаційній роботі «Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні», наголошує, що гарантування економічних прав і свобод людини і громадянина забезпечується системою міжнародних урядових та міжнародних неурядових організацій, до компетенції яких входить захист прав і свобод людини і громадянина шляхом застосування міжнародно-правових гарантій [538, с. 14]. З такою точкою зору можна погодитись частково оскільки міжнародна система не включає міжнародні неурядові організації. Неурядові правозахисні організації, а також державні органи та міждержавні організації включає система захисту прав людини і основних свобод. Гарантії ж прав людини і основних свобод є системою засобів та способів, що виступають у якості зобов'язання саме держави і які покликані забезпечувати реалізацію, охорону, захист прав людини і основних свобод.

В. Малишко, досліджуючи проблеми конституційного права людини на свободу світогляду та віросповідання, механізми та гарантії його реалізації в Україні (Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання, 2005 р.), аналізує міжнародно-правові гарантії прав людини, що передбачені як ст. 55 Конституцією України, так і міжнародними правовими актами, визнаними Україною [226, с. 12]. Залежно від свого призначення конституційно-правові гарантії нормативного характеру стосовно прав людини в релігійній сфері В. Малишко поділяє на три основні види: конституційні норми-принципи, конституційно-правові обов'язки та норми, які встановлюють юридичну відповідальність за порушення законодавства в релігійній сфері. Дослідник розглядає право людини на звернення до

міжнародних судових органів та міжнародних організацій як одну з основних організаційно-правових гарантій дотримання та захисту права людини. Вчений підкреслює, що заслуговує також на увагу і висловлений у юридичній літературі поділ конституційно-правових гарантій прав людини, що стосується і релігійної сфери, на державний захист, самозахист, судовий захист та міжнародно-правовий захист [226, с. 12]. Точка зору вченого бачиться дискусійною, оскільки одним зі структурних елементів системи захисту прав людини є державні органи та міждержавні організації. Вони можуть здійснювати позасудовий та судовий (державний та міждержавний рівень) захист прав людини. Відтак, судовий захист є видом, а державний та міждержавний захист – рівнями захисту.

А. Зимовець у дисертаційному дослідженні «Правове регулювання взаємної відповідальності держави та людини (конституційно-правовий аспект)» (2009 р.) висновує, що положення ст. 55, яка закріплює право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, є спеціальною гарантією разом з іншими положеннями статей Конституції України (ст. 55–ст. 64) [149, с. 11].

О. Михайлюк, досліджуючи комплекс правових норм та організаційно-правових форм гарантування прав і свобод людини та громадянина, засад правової діяльності держави у сфері гарантування прав і свобод людини та громадянина, засад правової діяльності держави у сфері гарантування, забезпечення і контролю за забезпеченням гарантій прав і свобод людини та громадянина; механізмів формування і функціонування національних правозахисних систем, звертає увагу на те, що окремі статті Конституції України (ст. 27, 55, 56, 58-64 та ін.) більш детально закріплюють гарантії охорони прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні («Проблеми забезпечення конституційних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні», 2007 р.) [242, с. 10]. Зазначене зумовлено тим, що норми

Конституції України мають повно забезпечувати проголошені Основним Законом України права людини і основні свободи.

Удосконаленню наукової концепції прав людини та її складової частини – захисту прав людини, а також наукової концепції щодо співвідношення внутрішньодержавного та міжнародного права у захисті прав людини і основоположних свобод сприяли праці І. Діра, Ж. Пустовіт, Е. Регушевського.

І. Дір у дисертаційній роботі «Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи» (2010 р.) висновує, що захист прав людини у широкому розумінні є не тільки діяльністю з відновлення порушених громадянських прав людини в Україні (правовідновлювальний аспект), але й діяльністю, спрямованою на забезпечення належної реалізації (правозабезпечувальний аспект) та запобігання порушенню громадянських прав людини (превентивний аспект). Автором обґрунтовано, що захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи є невід’ємним складником єдиної цілісної системи захисту прав людини. З метою вдосконалення захисту громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи, розвитку громадянського суспільства в Україні, утвердження прав людини, створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України в дослідженні аргументується доцільність прийняття Закону України «Про внесення змін і доповнень до Цивільного кодексу України», згідно з яким слід прийняти нову статтю Цивільного кодексу України, в якій буде зазначено право регресу для України як держави за відповідними рішеннями Європейського суду з прав людини щодо України стосовно державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування, працівників правоохоронних органів, інших посадових осіб та суддів, які порушили громадянські чи інші права людини, шляхом законодавчого встановлення їх цивільно-правової відповідальності за заподіяння такої шкоди всім своїм майном [127]. Зазначена пропозиція отримала підтримку і серед вчених, і серед практиків зважаючи на той факт, що Україна входить до п’ятірки країн, проти яких виносяться рішення

Європейським судом з прав людини, в яких держава визнається винною в порушенні прав людини і основоположних свобод. Водночас, бачиться, що вченими-конституціоналістами потребують виопрацювання й інші рекомендації з вдосконалення внутрішньодержавного механізму захисту прав людини і основних свобод.

Ж. Пустовіт у науковій праці «Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні» (2001 р.), зазначаючи, що «абзац 3 статті 55 Конституції України закріплює за кожним право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна», стверджує, що «система міжнародних органів та організацій, що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх відновлення в разі порушень, утворюють механізм міжнародного захисту прав людини» [330, с. 10]. «Ефективність міжнародно-правового захисту прав та свобод людини і громадянина залежить від створення правових умов з боку національного права. Створена міжнародна система захисту прав і свобод людини, складниками якої є міжнародні нормативно-правові акти у сфері гарантування прав людини з її контрольним механізмом та спеціальними органами, динамічно змінювалася відповідно до розвитку міжнародного співтовариства і витримала випробування часом, довівши досить високу її ефективність, – йдеться у дисертації Е. Регушевського «Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні» (2004 р.). «За останні роки вплив Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини на національне право держав-членів надзвичайно зріс. І хоча система захисту прав людини, що передбачена Конвенцією, за своєю природою субсидіарна, Страсбурзький суд з прав людини слід розглядати як останню інстанцію у справах, що були розглянуті в національних судах», – підкреслює вчений [339]. Наголосимо, що Європейський суд з прав людини не доповнює національні судові органи, а

відтак не є останньої інстанцією. Доповнювати національні органи кримінальної юстиції буде Міжнародний кримінальний суд за умови визнання Україною його юрисдикції.

Система наукових знань щодо захисту прав людини набула подальшого розвитку у роботі М. Алмаші «Захист прав національних меншин в Україні» (2004 р.) [37]. Зокрема, автор обґрунтував та визначив основні перспективи розвитку захисту громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: потрібно створити нові змішані міжурядові комісії з питань забезпечення та захисту прав національних меншин, особливо українсько-російську, українсько-ізраїльську, українсько-білоруську, українсько-молдовську. В Україні необхідно розвивати транскордонне співробітництво у сфері захисту прав національних меншин, потенціал якого нині не використовується належним чином. Існує потреба надалі розвивати інституційну та нормативну системи захисту прав національних меншин за міжнародним правом з метою належного захисту національних меншин, запобігання міжнаціональним конфліктам і вирішення їх виключно мирними засобами. Основними перспективами їх розвитку, зазначає М. Алмаші, є: вдосконалення системи захисту прав національних меншин за міжнародним правом; створення спеціалізованого міжнародного суду з питань захисту прав національних меншин; підвищення ролі міжнародних неурядових організацій у сфері захисту прав національних меншин; уніфікація національних стандартів із міжнародними щодо захисту прав національних меншин; впровадження у відповідні нормативно-правові акти України основних положень актів рекомендаційного характеру Ради Європи та ОБСЄ щодо захисту прав національних меншин [37]. Відсутність ефективного внутрішньодержавного механізму захисту прав людини та основних свобод в цілому в Україні та національних меншин, зокрема, свідчить про актуальність дослідження питання конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Реалізації конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини присвячено дисертаційну роботу Л. Липачової (2002 р.) [217]. Вченою визначено поняття конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини, розкрито зміст вищезазначеного суб'єктивного права, дано характеристику несудової та судової форм реалізації права людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до різних державних та міжнародних інстанцій, узагальнено процедури звернення до Європейського Суду та розглянуто стан її функціонування в Україні, оцінено діяльність судових і правоохоронних органів України щодо дотримання ними положень Конституції України, які закріплюють права та свободи людини та громадянина, проаналізовано практику звернення громадян України за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини.

При цьому, як слушно зазначає А. Карташкін, сучасні процеси глобалізації здійснюють вплив майже на всі галузі права... особливо в плані співробітництва держав у сфері захисту прав людини. Таке співробітництво постійно розвивається, змінюються його зміст та форми, які зумовлені різними факторами...» [161, с. 288].

Конституції різних країн досить чітко визначають систему органів і осіб, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина, зазначає Л. Ліпачева [217, с. 54]. Досліджуючи суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина, вітчизняні науковці (О. Ващук, Е. Горян, А. Головін, Л. Грицаєнко, Р. Жоган, І. Литвиненко, І. Маринів, О. Солоненко, І. Темех, М. Тесленко, А. Ткачук та ін.) присвятили окремі дисертаційні дослідження таким елементам системи організаційно-правових гарантій цих прав і свобод: державі, органам державної влади – парламенту, омбудсмену, Президенту, Конституційному Суду, органам правосуддя, органам прокуратури, Уряду й іншим центральним органам державної виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям,

органам місцевого самоврядування, міжнародним органам і організаціям, членом або учасником яких є держава, політичним партіям, адвокатурі, громадським організаціям, а також засобам масової інформації.

Водночас Генеральна Асамблея ООН у Резолюції, прийнятій 18 грудня 2013 р., закликала держави-члени створювати ефективні, незалежні і плюралістичні національні установи, що займаються заохоченням і захистом усіх прав людини і основних свобод для всіх, а там, де вони вже існують, зміцнювати їх, як це передбачено у Віденській декларації і Програмі дій, а самі такі установи, за умови що вони відповідають Паризьким принципам, – продовжувати брати участь в обговореннях у всіх відповідних механізмах і процесах Організації Об'єднаних Націй і робити внесок у ці обговорення згідно зі своїми відповідними мандатами, включаючи розгляд порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року. Більш того, Генеральна Асамблея ООН просить Генерального секретаря в його наступній доповіді Генеральній Асамблеї зосередити увагу на поточній участі національних правозахисних установ, що відповідають Паризьким принципам, у роботі Асамблеї та у відповідних процесах з метою вивчення питання про доцільність надання національним правозахисним установам, що відповідають Паризьким принципам, можливості незалежно брати участь у роботі відповідних механізмів і в процесах Організації Об'єднаних Націй згідно зі своїми відповідними мандатами. Розширення згідно з вище названими резолюціями Генеральної Асамблеї ООН і Ради з прав людини ООН повноважень і функцій національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини, створених відповідно до Паризьких принципів, зобов'язує державу привести її правогарантуючі функції у відповідність до міжнародних стандартів у галузі прав людини. Це зумовлює необхідність вдосконалення теорії гарантій прав людини й основних свобод, а також пов'язаної з ними нормотворчої, правозастосовної та іншої практики.

В останній чверті XX століття темою наукових дискусій у юридичній літературі стало питання видів, повноважень і функцій національних установ,

що займаються сприянням і захистом прав людини (роботи А. Вурфа, Л. Зайденштیکера, Р. Карвера, Л. Райфа, С. Чуксіної та ін.). Питання конституційно-правового статусу окремих типів таких установ (омбудсмена, комісій із прав людини) щодо розширення їх повноважень відповідно до Резолюцій Генеральної Асамблеї ООН та Ради з прав людини ООН [264; 265] було докладно вивчено і у вітчизняній, і в зарубіжній юридичній літературі.

Так, наприклад, у вітчизняній науці конституційного права причини зародження та етапи еволюції інституту омбудсмана було розглянуто в дисертаційному дослідженні К. Закоморної на тему «Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз)» (2000 р.). Вченою виявлено його сутність та зміст, визначено мету діяльності, основні завдання та функції зазначеного інституту. На підставі порівняльно-правового аналізу конституційно-правового статусу омбудсмана та досвіду його практичної роботи у зарубіжних країнах проаналізовано специфіку функціонування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також запропоновано шляхи вдосконалення його діяльності [145].

О. Марцеляк у дисертації «Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель» (2004 р.) уперше комплексно розглянув правову природу конституційно-правового інституту омбудсмана, проаналізував його характерні риси, елементи статусу, функції, місце в механізмі держави, запропонував авторські визначення омбудсмана, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, функцій омбудсмана, форм його діяльності, висвітлив етапи становлення цього інституту у світі та надав його характеристику в країнах Східної Європи та СНД. Вченим проаналізовано різноманітні моделі омбудсманів, розкрито концептуальні засади правового статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, наведено пропозиції щодо подальшого вдосконалення нормативно-правової основи статусу українського омбудсмана з метою

підвищення ефективності його контрольно-наглядової та правозахисної діяльності [230].

У науковій роботі Н. Наулік «Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження» (2007 р.) вивчено конституційно-правовий статус інституту омбудсмана в Україні та Республіці Польща, здійснено порівняльний аналіз його особливостей у зарубіжних країнах, проаналізовано процес становлення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інституту Речника Громадянських Прав Республіки Польща, визначено місце та роль українського та польського омбудсманів у системі органів державної влади України та Республіки Польща. На підставі результатів визначення та порівняння основних важелів впливу українського та польського омбудсманів на стан захисту прав людини у державі з'ясовано основні принципи їхньої діяльності та систему функцій, проаналізовано структуру, форми діяльності та нормативне забезпечення служб омбудсманів України та Республіки Польща, розглянуто основні тенденції розвитку інституту омбудсмана в Україні [263].

В. Барчук у дисертаційній роботі «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт забезпечення національної безпеки України» (2006 р.) виствітлює теоретичні та практичні проблеми організації та діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розглядає питання національної безпеки та її складової частини – безпеки людини, а також забезпечення прав людини Службою безпеки України, аналізує місце прав людини серед об'єктів національної безпеки держави, порушення її прав як загрозу національній безпеці України, описує юридичний механізм забезпечення прав людини, визначає особливості становлення інституту омбудсмана в Україні, розкриває правову основу діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як суб'єкта забезпечення національної безпеки. У дослідженні наведено рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства України, а також практичної діяльності Уповноваженого з прав людини, проаналізовано його місце серед суб'єктів забезпечення національної

безпеки України, взаємовідносини з правоохоронними органами, зокрема Службою безпеки [46]. Вище зазначені дослідження є підґрунтям для вдосконалення існуючої в науці конституційного права концепції організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина (підрозділ 4.2).

Питання ж конституційно-правового статусу, місця національних установ, що займаються сприянням і захистом прав людини, які створені або належить створити відповідно до Паризьких принципів, у системі гарантій прав людини та основних свобод ні до розширення їх повноважень вищезазначеними резолюціями, ні після не були предметом наукових досліджень у юридичній літературі.

Вищевикладене дає змогу стверджувати, що актуальним нині є уточнення наявної сьогодні в науці конституційного права концепції організаційно-правових гарантій прав людини і основних свобод та розробка концепції національних установ, що займаються сприянням і захистом прав людини.

Комплексний характер трансформаційних процесів, які сьогодні відбуваються в політико-правовому житті України, зумовлює необхідність проведення науково-теоретичних студій не лише окремих питань, пов'язаних із формуванням тих або інших правових політичних інститутів, удосконаленням окремих галузей вітчизняного законодавства, а й системну розробку питань, які виявляються значущими саме з точки зору свого змісту, в якому переплітаються одразу ж декілька проблем, що почасти досліджуються відокремлено одна від одної. Одним із таких питань є аналіз процесів забезпечення прав людини в Україні в контексті реалізації таких конституційно окреслених орієнтирів державного і суспільного розвитку, як правова, демократична та соціальна держава [332, с. 5]. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні вперше у вітчизняній науці конституційного права було комплексно досліджено в дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук О. Пушкіною [331]. Вченою на основі Конституції України проаналізовано поняття забезпечення прав людини, доведено його

фундаментальну роль як однієї з базових категорій сучасної науки конституційного права. Обґрунтовано положення про існування універсальних теоретико-методичних засад, які дозволяють зробити висновки щодо наявності цілісного конституційного механізму забезпечення прав людини. Досліджено конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні, що не дозволяє обмежуватись діями, спрямованими на забезпечення окремих прав людини, а змушує розглядати цю проблему у загальному конституційному аспекті розвитку державної влади в Україні. Висвітлено стратегічні напрями законодавчого забезпечення прав людини в аспекті реалізації положень Конституції України та реалізації правової політики держави. Розглянуто питання реформування органів державної влади, які мають виконувати ці функції, а також реформи системи законодавства у контексті її адаптації до норм європейського та міжнародного права у галузі прав людини. Запропоновано загальну модель функціонування конституційного механізму забезпечення прав людини та громадянина в Україні. Доведено необхідність застосування системного підходу у процесі законотворчої діяльності, спрямованої на гарантування належного рівня забезпечення та захисту всіх визначених Конституцією України прав і свобод людини та громадянина [331].

Втім, незважаючи на достатню кількість самостійних наукових досліджень, присвячених правам і свободам людини і громадянина, проблемам конституційно-правової основи системного їх забезпечення, тим не менше право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, не було предметом окремого комплексного наукового дослідження в науці конституційного права. Усі ці студії, як правило, були доволі чітко зорієнтованими на «аналіз загальнотеоретичних питань ...або на практику реалізації конкретних конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні» [332, с. 5].

Підкреслюючи, що «...на сьогодні в Україні сформована і діє досить складна та багаторівнева система захисту прав і свобод людини та громадянина, до якої входять органи виконавчої, судової, законодавчої, контрольно-наглядової гілок державної влади», О. Пушкіна слушно зазначає, що разом із тим, «незважаючи на можливість альтернативного захисту прав і свобод людини і громадянина, ... слід зазначити, що стосовно цієї системи можна висунути два основних зауваження. Перше з них пов'язане з недостатнім рівнем ефективності функціонування окремих її елементів (власне, ми побачили це на прикладі практично всіх без винятку органів державної влади, на які покладено завдання захисту прав людини в Україні). Друга проблема стосується вже питання взаємодії між зазначеними елементами, оскільки досить часто неузгодженість діяльності тих чи інших органів державної влади спричиняє не лише неможливість відновити порушене право, а й взагалі створює вкрай несприятливі умови для його захисту. Звісно, що ці дві проблеми повинні вирішуватись на різних рівнях. Так, скажімо, якщо питання підвищення ефективності діяльності із захисту прав людини тих чи інших органів державної влади ще можна розв'язувати шляхом проведення галузевих реформ (хоча цей шлях, на жаль, виявився в Україні малоефективним), то проблеми комплексного та системного захисту прав людини повинні вирішуватись на рівні державної влади загалом. Знову ж таки до сьогодні державна влада не проявила ані снаги, ані бажання здійснювати будь-які реальні кроки в зазначеному напрямі» [332, с. 303]. У результаті цього утворився розрив між науковими розвідками та розвідками прикладного характеру.

Більше того, навіть незважаючи на те, що Україною «визнано обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, підкреслює С. Шевчук [557], тим не менш декілька важливих зобов'язань, узятих на себе Україною під час вступу до Ради Європи, досі не були виконані [539]. Л. Луць слушно зазначає в дисертаційному дослідженні

«Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика», що це, своєю чергою, перешкоджає «еволюції» національної правової системи у межах європейського правового простору [223].

Пілотні рішення Європейського суду з прав людини активізували проведення досліджень в Україні за участю експертної спільноти, правозахисників, міжнародних експертів та інституцій, створених з метою допомоги новим демократіям у розбудові ними демократичних правових держав [157]. Спробою такого аналізу стали інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів?» (2013 р.). Водночас питання, пов'язані із забезпеченням проголошених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, не тільки не вичерпані, а й потребують подальшого дослідження. Їх актуальність ще більше посилюється у зв'язку з проведенням конституційної реформи в Україні.

Отже, науковий інтерес до права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, серед науковців невпинно зростає. У дисертаційних та монографічних дослідженнях вчені висвітлюють деякі аспекти цього суб'єктивного юридичного права людини і громадянина. Ці праці є фундаментом розвитку його конституційно-правової основи та подальшого дослідження породжених часом теоретичних і практичних проблем, що вимагають свого вирішення. При цьому право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій так і залишається недостатньо вивченим.

Вище проведений системний аналіз еволюції поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному правознавстві дає змогу дійти висновку: за радянських часів комплексні наукові дослідження права кожного звертатися за захистом своїх

прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному державному праві не здійснювалися, адже хоч Конституції УСРР 1919 р., 1929 р., та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р. не закріплювали право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій і норми зазначених нормативно-правових актів не встановлювали заборону звертатися до цих міжнародних установ та органів міжнародних організацій, тим не менш радянська юридична наука заперечувала таке право осіб та груп осіб. Верховна Рада УРСР визнала верховенство загальнолюдських цінностей над класовими у Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. Із цього часу процес розвитку вітчизняної теоретико-правової думки щодо внутрішньодержавного та субсидіарного механізмів захисту прав людини активізувався. На часі стало питання дослідження права кожного звертатися до міжнародних інституцій.

Проведений вище системний аналіз еволюції поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному правознавстві дозволяє визначити такі основні закономірності процесу їх розвитку: теоретичне та практичне розроблення його проблем розпочинається з об'єктивізацією інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та інституту міжнародно-правового захисту прав людини в Конституції України; початком правових реформ, що пов'язані з утвердженням конституціоналізму в Україні; прийняттям пілотних рішень Європейським судом з прав людини у справах проти України та Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо невиконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Встановлено, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» став результатом еволюції вітчизняної теоретико-правової думки щодо досліджуваного права, а також сприяв активізації її подальшого розвитку.

Процес розвитку вітчизняної наукової думки щодо досліджуваного конституційного права людини і громадянина складається з таких етапів:

- 1) 1945 – 1991 рр. – заперечення радянською правовою наукою існування права на самостійне звернення індивіда до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;
- 2) 1991 – 1996 рр. – розроблення концепцій гарантій прав людини і основних свобод, складовим елементом системи яких були міжнародно-правові гарантії;
- 3) 1996 – 2004 рр. – визнання права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як гарантії реалізації основних прав і свобод людини і громадянина;
- 4) 2004 – 2006 рр. – інтенсивний розвиток досліджень щодо практики Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні;
- 5) 2007 р. – сьогодні – дослідження права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як принципу-гарантії.

Відаючи належне результатам наукових досліджень конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, зазначимо, що основними питаннями, що потребують дослідження у науці конституційного права, є такі:

- 1) поняття, зміст конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;
- 2) межі реалізації конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;
- 3) місце конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у системі прав і свобод людини і громадянина, нормативно-правові та організаційно-правові гарантії його реалізації, конституційно-правовий статус національних установ із

заохочення та захисту прав людини; 4) конституційно-правовий механізм забезпечення права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; 5) система нормативно-правових та організаційно-правових гарантій конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та шляхи їх розвитку в Україні.

Аналіз бібліографічних джерел щодо конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій дає змогу поділити їх на такі підгрупи: 1) міжнародні договори з прав людини, правотворчі рішення міжнародних організацій і органів, декларації та резолюції міжнародних міжурядових організацій, рішення міжнародних і національних судів, нормативно-правові акти України та інших країн, їх проекти; 2) філософські видання; 3) наукові праці з філософії права, теорії та історії держави і права, конституційного права, міжнародного права, в яких висвітлюються права людини і громадянина, механізм їх забезпечення; 4) джерела, в тому числі періодичні видання, в яких висвітлено питання конституційно-правового забезпечення права на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій; 5) матеріали юридичної практики, в тому числі ті, що містяться у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

1.2. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,

дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека були проголошені в Україні найвищою соціальною цінністю. «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», – йдеться у ч. 2 ст. 3 Конституції України [190].

Частина 5 статті 55 Основного Закону України проголосила право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а стаття 56 – право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [190]. Гарантією здійснення конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, як і ряду інших суб'єктивних юридичних прав, є право на його захист судом.

Закріплення в Конституції України права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій свідчить, що ідея прав і свобод людини та їх гарантій є підґрунтям побудови національної правової системи, а ефективність їх захисту – одним із показників розвитку держави як правової та демократичної [190]. Як вже зазначалось у вступі до цього дисертаційного дослідження розвинений механізм реалізації конституційного права кожного

після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, дає можливість відновлювати порушені права людини і громадянина на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності, сприяє і допомагає державі у виявленні структурних або загальних недоліків у національному праві або практиці, першопричин недоліків системного характеру, які лежать в основі порушення, та усувати їх, а також здійснювати контроль за ефективністю наявних національних засобів юридичного захисту.

Досліджуючи конституційні права і свободи людини та громадянина вітчизняні і закордонні вчені поодинокі торкалися і дослідження деяких структурних елементів суб'єктивного юридичного права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, використовуючи наукову методологію, яка враховувала наявний на час дослідження стан конституційно-правового закріплення цих прав. Водночас, конституційна, судова реформа в Україні, реформування контрольних механізмів і міжнародних процедур в галузі прав людини здійснюють вплив на трансформацію конституційно-правового механізму забезпечення права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а також інших конституційних прав, які є гарантією його реалізації.

Вищевикладене свідчить про доцільність, необхідність та актуальність дослідження конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, використовуючи сучасну наукову методологію, яка має враховувати наявний сьогодні стан конституційно-правового закріплення цього права, конституційно-правовий механізм його забезпечення, практику реалізації, а також відповідність його конституційно-правового регулювання вимогам сьогодення.

Розвідки в галузі наукового пізнання початку ХХІ століття виявили обмеженість класичних та некласичних методологічних засобів дослідження складних систем у природничих, гуманітарних та соціальних науках [550, с. 3]. Розвиток кожної держави повною мірою залежить від розвитку суспільства в цілому. Разом із тим зростає кількість глобальних проблем, від вирішення яких залежить майбутнє усього людства, його виживання [524, с. 32]. Ці процеси є взаємопов'язаними та взаємообумовленими.

Ключовою з них є захист прав людини і основоположних свобод, який здійснюється за допомогою як внутрішньодержавного механізму захисту, так і субсидіарного. При цьому явища міжнародного життя тісно «...пов'язані з явищами, що відбуваються усередині держави, які вирішальним чином впливають на події у світі» [524, с. 32]. Загальновідомо: ефективність внутрішньодержавного механізму захисту прав людини і основоположних свобод має безпосередній вплив на субсидіарний механізм їх захисту.

Так, неефективність внутрішньодержавного механізму захисту прав людини і основоположних свобод призводить до збільшення індивідуальних заяв, наприклад, до Європейського суду з прав людини. Це поставило під загрозу довгострокову ефективність конвенційної системи і спричинило необхідність не лише покращення застосування норм Конвенції, а й вдосконалення її контрольного механізму.

При цьому неможливо вдосконалити конституційно-правове регулювання та практику реалізації конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не вийшовши за межу дисциплінарності. «Усі глобальні проблеми сучасності взаємозалежні, взаємозумовлені, тому ізольоване їх вирішення не можливе. При цьому важливим залишається виявлення їх походження, характеру й особливостей і, насамперед, пошук науково обґрунтованих і реалістичних у практичному відношенні шляхів їх вирішення, що виводить дослідження за межі колишніх дисциплінарних наукових парадигм у простір між- і трансдисциплінарності», -

зазначає Я.М. Чайка [550, с 3]. Загальновідомо: ніщо не може бути вдосконалене без його пізнавального освоєння, якість якого визначається насамперед тим, на якій методологічній основі воно здійснюється [507, с. 50].

Авторський колектив підручника «Курс конституційного права України. Общая часть: Основы теории конституционного права» під редакцією М. Баймуратова та О. Батанова зазначає, що методологія пізнання здійснює істотний вплив на зміст і систематизацію наукових знань, якісні характеристики отриманих результатів [212, с. 95]. Проблема задає умови дослідження. Тобто вирішення проблеми може обмежитися доповненням або взаємозв'язком з іншими формами знань, отриманих результатів на дисциплінарному рівні, а може потребувати побудови інтегральних структур. Але вирішення складних комплексних проблем має певні труднощі, особливо на етапі побудови інтегральних структур [550]. «Методологія... дозволяє досліднику зорієнтуватися у фактичному матеріалі, аналізувати і синтезувати його, науково збагачувати», – підкреслює О. Сурілов [507, с. 47-48]. У своїх працях учений акцентував увагу на подвійному характері методології. З одного боку, методологія виступає як сукупність різних способів пізнання держави і права на загальнотеоретичному рівні, а з іншого – є предметом пізнання [506, с. 9-10]. На думку вченого, у юридичному пізнанні методологія необхідна, оскільки вона забезпечує вдосконалювання, а отже, і плідотворність методів цього пізнання [507, с. 47]. Складність методологічної проблематики визначається насамперед її комплексністю, різнобічністю. Конституційне право України повинно мати широку систему методів досліджень, «...для того щоб глибоко і всебічно дослідити свій предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, її закономірних та випадкових проявів, здатність ефективно і швидко реагувати на кардинальні зміни у швидкоплинному житті... Ця система у сукупності з іншими спеціальними засобами і прийомами пізнання тих або інших правових явищ є складним

утворенням, дослідницьким інструментарієм усієї юридичної науки – її методологією» [508, с. 36].

Ми одностайні з ученими у думці, що до методології необхідно підходити насамперед етимологічно [56; 55]. У такому контексті це поняття містить вказівку на метод і закономірності, що йому властиві та проявляються в його становленні, розвитку й реалізації. Оволодіння цими закономірностями й використання їх у соціальних цілях є наукою про методи (або методологією) [508, с. 51]. О. Васильченко слушно зазначає: «Методологія – це вчення про методи пізнання конституційно-правових реалій, теоретичне обґрунтування методів і способів пізнання цих реалій; вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності; вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. Вона об'єднує в собі масив знань щодо форм та методів наукового дослідження певного явища. Це «концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища» [72, с. 19]. При цьому, досліджувані процеси та явища не перебувають у статичі, навпроти – вони є динамічними. Відтак потребують на кожному етапі їх розвитку застосування тих або інших методів, способів пізнання.

На думку О. Сурілова, методологія як процес є не тільки пізнавальним відображенням методів, але й їх конструктивною модернізацією, наповненням їх новим змістом. Вона і реєстратор суцього, і його творець [507]. «Тому, – наголошує Л. Арнаутова, – надавалося велике значення активним творчим витокам методології права. У цьому зв'язку методологія як система наукового пізнання (процес), знання (його результат) і реконструкція методів ... розглядається як особливий феномен у науці, і не тільки в науці, але й в інших сферах соціального життя суспільства. Від рівня розвитку методології юридичної науки насамперед і головним чином залежить ефективність цієї науки. Методологічна забезпеченість конкретного юридичного дослідження є найважливішою передумовою його позитивної результативності» [43].

Конституційне право кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є складним конституційно-правовим явищем. Воно потребує комплексного використання методів дослідження. Саме вони формують методологію його дослідження.

О. Васильченко слушно висновує, що «... методологічні засади дослідження ... ґрунтуються на використанні способів та прийомів, за допомогою яких можуть бути визначені його мета, зміст та особливості, а результат дослідження буде залежати від обраних підходів, методів та засобів пізнання» [72, с. 20-21]. Безумовно, що тільки комплексне застосування методів дослідження конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій забезпечує можливість одержання таких наукових результатів, які характеризуються науковою новизною та конкретизуються у положеннях, висновках, рекомендаціях та пропозиціях.

Відомо, що дослідження будь-якого явища здійснюється за допомогою певної методології, яка об'єктивно зумовлюється насамперед предметом дослідження [286, с. 78]. Предметом цього дисертаційного дослідження є конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Як зазначає П. Рабінович, «предмет дослідження „веде” за собою дослідницький метод» [333, с. 83]. Саме конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій як предмет дослідження буде вести за собою дослідницький метод.

Як наголошує М. Козюбра, методологія юридичної науки не є чимось принципово відмінним і уособленим по відношенню до наукової методології взагалі. Як різновид останньої, вона підкоряється загальним закономірностям розвитку методологічного знання [168, с. 8]. Представники конкретних наук, обґрунтовуючи своє право на розробку методологічних проблем, виходять із того, що кожна конкретна юридична наука неможлива без своєї методологічної

бази, і розробка методології цих наук становить безпосередню сферу і найважливіше завдання спеціалістів у сфері конкретних юридичних наук [50, с. 10].

«І дійсно, – зазначає О. Бигич, – ведеться активна розробка та дослідження окремих методів пізнання не лише у сфері теорії держави і права, але й у рамках окремих галузевих наук. Удосконалення, розвиток методу правової науки вимагає спеціальних досліджень, розробок, як і інші методологічні проблеми. Відома специфіка методів окремих юридичних наук не означає, однак, їх повної, абсолютної різниці» [54, с. 114]. Загальні риси, властиві цим методам, на думку В. М. Сирих, відображаються в такому: 1) засновуються на системі загальнонаукових методів пізнання; 2) мають загальний родовий предмет дослідження – закономірності функціонування і розвитку державно-правової надбудови як відносно самостійного компонента суспільного буття; 3) складаються в основному з одних і тих же елементів – сукупності загальних, спеціальних і приватних методів пізнання. Не лише методи теоретичного пізнання є загальними для всієї науки. Юридичні науки мають багато загальних методів, що застосовуються як на стадії збору емпіричних даних, так і в процесі їх узагальнення. Це методи тлумачення права, порівняльно-правовий метод, конкретно-соціологічні методи та ін.; 4) юридичні науки характеризуються єдиною послідовністю руху, розвитку наукового знання, вихідним пунктом якого виступає соціально-правова практика, і, відповідно, послідовністю використання методів, прийомів пізнання державно-правових явищ». Ці загальні риси та якості, що притаманні методам окремих юридичних наук, охоплюються поняттям «метод правової науки» [286, с. 142].

Юридична наука для дослідження свого предмета передбачає певну методологію. Остання ж має використовуватися з дотриманням певних правил, постулатів. Їх недотримання може негативно відбитись на результатах досліджень [286, с. 142]. Серед методологічних порушень у юридичній літературі виділяють такі: використання методів дослідження поза межами їх застосовуваності, тобто абсолютизація, гіперболізація їх евристичних

можливостей, а також „оприродничування” законів соціальних явищ [333, с. 168].

Отже, підгрунтя дослідження конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій має становити сукупність загальнонаукових дослідницьких підходів, методів, способів, які мають такий характер: 1) є вихідними; 2) є загальноприйнятими; 3) мають науковий характер; 4) є достовірними.

Сукупність знань про процес наукового дослідження – методологію – має ключове значення для дослідження зазначеного конституційного права.

Філософський, логічний, антропологічний, цивілізаційний, системний підходи дозволяють виявити методологічні особливості конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій.

О. Бигич зазначає, що, на думку деяких вчених, в основі методології завжди лежить сукупність певних філософських принципів і способів отримання знань [54, с. 125]. Прогрес юридичної науки перш за все визначається її філософським озброєнням. Пізнання державно-правових явищ у рамках загальних закономірностей загального розвитку можливе лише на основі широких філософських узагальнень [51, с. 127]. О. Васильченко слушно наголошує, що філософський підхід забезпечує ґрунтовну оцінку певних явищ та спрямований на отримання певного результату [72, с. 24]. Особливої актуальності застосування філософського підходу набуває сьогодні, під час переосмислення конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, ролі в ньому створених відповідно до Паризьких принципів національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини. При цьому, застосування філософського підходу має бути виваженим, адже оскільки він є не правовим, то прогнозовано може привести до таких результатів, які за своїм змістовним наповненням будуть не

придатними чи лише частково придатними для нормопроектної та правотворчої діяльності (для розвитку законодавства України з питань забезпечення конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна), а також для правозастосування (для вдосконалення практики реалізації норм законодавства, яке регулює зазначене вище конституційне право людини і громадянина).

Іншої точки зору дотримуються Д. Фельдман, Г. Кудряков, В. Лазарєв, зазначаючи, що співвідношення філософських загальнометодологічних принципів у дослідженні державно-правових явищ, це, перш за все, проблема філософського підходу до вивчення держави і права [535, с. 10]. З такою точкою зору погодитись не можна, оскільки тісно взаємопов'язані не тільки методи дослідження, а й науки, зокрема філософія та правознавство. По-друге, дослідження конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій здійснюється із застосуванням підходів у комплексі, а не поодинокі. Саме філософський підхід дає змогу дослідити сутність та зміст цього конституційного права, конституційно-правовий механізм його забезпечення, а також сутність категорій, які цей механізм утворює. Крім того, завдання ефективного застосування методології не полягає в виборі та використанні лише окремих підходів та методів. Навпроти, завдання полягає в пошуку оптимального їх співвідношення.

Дедукцію та індукцію, аналіз та синтез, визначення понять, класифікацію цих понять за певними критеріями, сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного включає логічний метод пізнання. При дослідженні конституційного права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій перехід від загальних висновків до конкретних забезпечується за допомогою дедукції, а від одиничних до загальних – за допомогою індукції. За

допомогою аналізу здійснюється розчленування досліджуваного конституційного права на його структурні елементи, якими є певні можливості, а також дослідження кожного з них. Синтез дозволяє створити повну картину. Виявивши ознаки конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій сходженням від конкретного до абстрактного можна сформулювати визначення поняття суб'єктивного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Логічний метод є основою для формулювання поняття гарантій права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а також класифікації цих гарантій.

У разі логічного дослідження конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій необхідно відволікатись від випадковостей окремих чинників, а також їх особливостей. Саме цей метод дослідження зазначеного конституційного права розкриває його роль, зв'язки з політикою, загальним рівнем культурного розвитку суспільства, економікою тощо. Крім того, логічний метод розкриває основні аспекти забезпечення цього права, його природу, дає можливість проаналізувати його структурні елементи.

«Логічний метод як система взаємопов'язаних операцій, оцінок, принципів використовується для отримання нового юридичного знання про закономірності функціонування і розвитку правової форми суспільного життя. Як відомо, виявлення таких закономірностей можливе при порівняльному дослідженні державно-правових явищ, при зіставленому аналізі окремих правових чинників, різних правопорядків», – зазначає О. Бигич [54, с. 118]. Безсумнівно, що при дослідженні конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій зіставленому аналізу підлягають, в тому

числі, принцип захисту прав людини і громадянина в правових системах держав та міжнародній правовій системі, конституційно-правові механізми забезпечення цього права в різних державах тощо.

Особливість логічного підходу щодо вивчення сутності конституційного права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій полягає в дослідженні його ознак, сутності, місця в системі прав і свобод людини і громадянина, співвідношення цього конституційного права з іншими правами людини і громадянина.

Антропологія, як зразок сучасного природно-правового способу мислення, долає методологічну обмеженість правового позитивізму та соціологічної концепції праворозуміння шляхом визначення зв'язку права і природи людини [206, с. 103-104]. «Відповіді на всі філософські питання права визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття», – зазначає Е. Фехнер [536, с. 184]. У цьому висловлюванні передано антропологічну позицію стосовно права, підкреслює В. Кравець [206, с. 104]. Загальновідомо: його сутність – показати право як явище, без якого людина не може існувати, а також у структурі людського буття виявити елементи, які у зовнішньому вираженні дають правові відносини. Власне, ця обставина уможливлює правову антропологію, для якої однією із центральних проблем є виявлення антропологічних передумов (підстав) інтерпретацій ідеї права [206, с. 104]. У вивченні конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій особливість цього підходу полягає у тому, що, по-перше, його підґрунтям є суб'єктивний підхід, по-друге, він розглядає сутність цього конституційного права до людини.

Загальновідомо: системний підхід зумовлюється системно-функціональною природою конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Особливість цього підходу щодо досліджуваного права полягає в тому, що зазначене конституційне право є складною відкритою

системою, яка складається з елементів, що є системами більш низького порядку, і входить до більш широких систем. Зазначені явища потребують дослідження. Отже, конституційне право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій можливо пізнати в логічному зв'язку з іншими системами. У цьому разі відбувається співвідношення системного підходу та порівняльного, адже зіставляються певні системи. Такий підхід дослідження дозволяє, по-перше, отримати цілісну модель конституційного права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій з визначеними і зовнішніми, і внутрішніми зв'язками; по-друге, виділити його системні ознаки. Завдяки цьому стає можливим дослідити основні тенденції розвитку цього конституційного права в певних умовах (історичних, економічних тощо), пов'язуючи його «системні параметри» з проблемами вдосконалення конституційно-правового механізму забезпечення цього права. Крім того, порівняння розвитку цього конституційного права в Україні та в зарубіжних країнах дає можливість дійти висновків про наявність або відсутності тенденції до розширення його змісту, підвищення ефективності конституційно-правового механізму його забезпечення. Узагальнення досвіду України та зарубіжних країн шляхом співставлення (виявлення однакових та відмінних тенденцій, певних явищ) дає можливість врахувати його при виробленні та обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. При цьому визначити тенденції його розвитку, а також визначити шляхи вдосконалення його конституційно-правового забезпечення дає змогу метод прогнозування.

З позицій системного методу впливає і таке завдання дисертаційного дослідження як встановлення структури конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи

до відповідних органів міжнародних організацій, визначити роль кожного з його елементів, взаємозв'язки між ними. Зокрема, принципи та норми права є одним з ефективних складників механізму конституційно-правового забезпечення цього конституційного права. Загальновідомо: взаємозалежними є норма права і правові відносини у конституційно-правовому механізмі забезпечення права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Окрім вище зазначених підходів, М. Козюбра виділяє й історичний [101, с. 31]. Особливість цього підходу щодо дослідження конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій полягає в тому, що процес його розвитку знаходить своє відображення у всій багатогранності, враховуючи всі позитивні та негативні «надбання» історичного досвіду. Цей підхід дозволяє виявити ті складові елементи ідеї прав людини, які виникли раніше, дослідити закони генезису зазначеного конституційного права, періоди його розвитку в національній правовій системі та правових системах інших країн, а також в міжнародній правовій системі.

На слушну думку П. Новгородцева, «...тут спостерігається тісний взаємозв'язок з методом порівняння, коли державно-правові явища зіставляються на різних рівнях їх розвитку, функціонування, в результаті чого використовується історичний досвід, виявляється позитивне та негативне в даному процесі. Історичний метод досить часто має характер прогнозування можливих змін, особливо в процесі дослідження результатів порівняльно-правових досліджень» [267, с. 64-78]. У процесі виявлення закономірностей, що не лежать в основі формування, розвитку і функціонування системи права, необхідно дотримуватися різноманітних методологічних вимог. Серед них на першому місці – метод історизму, а точніше, вимога забезпечити єдність історичного і логічного. За допомогою історичного методу виявляється багатоманітність конкретного історичного процесу правового регулювання суспільства. Даний метод застосовується не лише стосовно минулого, щодо

зниклих історичних форм, а й щодо сучасності. У процесі історичного дослідження простежується генезис, становлення і розвиток правової форми, з повторами і з тим випадковим, що відіграє роль в історії [267, с. 117-119]. Щодо конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій саме історичний метод підтверджує, що генеза конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій йде від простого до складного – від самої ідеї прав людини до принципу захисту прав людини, від принципу захисту прав людини до права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Чіткість застосування юридичної термінології, виявлення її змісту досягається за допомогою використання герменевтичних методів. «...Ця методика є цінною й тим, що вона допомагає забезпечити поєднання знання, що фіксує об'єктивний стан предмета пізнання, із суб'єктивним світом людей, які вибудовують та реалізують у правовій сфері свою активну життєву позицію; виявити та пояснити зміст і значення правових документів, вчинків суб'єктів правового життя та правової політики, які виходять із визнання того, що існує сторона не тільки зовнішня, а й внутрішня, прихована, така, що виходить із свідомих або підсвідомих прагнень», – зазначає О. Батанов [48, с. 155].

Отже, існує широка різноманітність методів дослідження конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Вони є ефективними в комплексі. Тим не менше, кожен з методів має свою сферу застосування. Загальновідомо: необгрунтоване застосування або ігнорування того або іншого методу може привести до недостовірних наукових результатів. З цього випливає, що має застосовуватись комплекс оптимальних методів.

Вищевикладене свідчить про необхідність дослідження конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а також розробки його концепції як полісемантичної форми знання з використанням сучасної методології, у структурі якої ключове значення мають принципи історизму, об'єктивності, науковості, конкретності, комплексності, детермінізму, системності, універсалізму.

Наукова проблема щодо конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, яка має складний комплексний характер, зумовлює застосування таких засобів науково-юридичного дослідження, як емпіричні, теоретичні матеріали. Емпіричними є матеріали судової практики, декларації та резолюції міжнародних міжурядових організацій, звіти органів державної влади, офіційні статистичні дані з досліджуваної проблематики. Теоретичні матеріали включають праці вчених як України, так і зарубіжних країн із конституційного права, порівняльного правознавства, міжнародного права, філософії, історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, історії політико-правових вчень. Вони містять наукове підґрунтя щодо правової природи досліджуваного конституційного права тощо.

Розвідки в галузі наукового пізнання початку ХХІ століття виявили обмеженість класичних та некласичних методологічних засобів дослідження складних систем. Усі глобальні проблеми сучасності взаємозалежні, взаємозумовлені, тому ізольоване їх вирішення не можливе [429]. Зокрема, неможливо вдосконалити конституційно-правовий механізм забезпечення права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, не дослідивши принцип правової визначеності та принцип «*de minimis non curat praetor*», а також такий відносно новий критерій прийнятності індивідуальної скарги до Європейського суду з прав людини як суттєва шкода та ін.

При цьому важливим залишається виявлення походження, характеру й особливостей цих проблем, насамперед, пошук науково обґрунтованих і реалістичних у практичному відношенні шляхів їх вирішення, що виводить дослідження за межі колишніх дисциплінарних наукових парадигм у простір між- і трансдисциплінарності. Цей процес зумовлений тим, що для постнекласичного етапу розвитку науки більшість проблем виступають як комплексні, що охоплюють у процесі дослідження різні галузі знань. Вирішення таких проблем, дослідження відповідних явищ та об'єктів не можливе в рамках вузької дисциплінарності, оскільки наука має справу зі складними системними об'єктами, які в межах кожної окремої дисципліни вивчаються лише частково [550]. Зокрема, складною комплексною проблемою є вдосконалення конституційно-правового механізму забезпечення права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Дослідження суспільних відносин, які виникають у процесі реалізації цього конституційного права не може здійснюватись лише в межах конституційного права, оскільки ці суспільні відносини вивчаються і в рамках інших дисциплін.

Тому актуальним для дослідження складних комплексних проблем виступає вивчення феноменів міждисциплінарності, мультидисциплінарності, інтердисциплінарності, трансдисциплінарності та інші комплексні дослідження, що базуються на знаннях різних дисциплін про певний об'єкт [550].

«Дослідниками визнано, – зазначає Я. Чайка, – що дисциплінарна організація науки на постнекласичному етапі пізнання не дає цілісного знання про об'єкт, а вивчення складного об'єкта відбувається при залученні різних дисциплін. Оскільки зазначені дослідження комплексного характеру потребують методологічних підходів, які позитивно доповнюють дисциплінарні норми та принципи, тому актуальним є розробка даних підходів

у царині складних комплексних досліджень... Комплексні дослідження пов'язані з уявленням про об'єкт як складну множину фрагментів дійсності, що має структурно-морфологічну чи функціональну сукупність елементів» [550].

Отже, необхідним є аналіз дисциплінарного, міждисциплінарного, мультидисциплінарного та трансдисциплінарного підходів з метою визначення, на якому з них може бути побудовано методологію дослідження конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

А. Колот зазначає, що явища і процеси, які знаходяться за «кадром» міждисциплінарності, є достатньо складними, багатоплановими та різновекторними, а тому досить проблематично дати вичерпну характеристику цього феномена в одному, хоча й найширшому формулюванні. Для комплексної характеристики категорії, що є предметом цього аналізу, вчений пропонує розглядати її як мінімум із дев'яти позицій: «1) Міждисциплінарність – це запозичення і перетікання підходів і методів різних наук (дисциплін); 2) Міждисциплінарність – це здатність побачити, розпізнати, сприйняти те, що стає доступним у межах окремо взятої науки (дисципліни) за використання методів та інструментарію інших наук (дисциплін); 3) Міждисциплінарність у практиці наукових досліджень ... означає... запозичення ...методичного і прикладного інструментарію; 4) Міждисциплінарність – це розширення міждисциплінарних зв'язків у якості “протиотрути” надмірній вузькості як предмету, сфери наукових досліджень; 5) Міждисциплінарність – це запозичення взаємопов'язаними науками (дисциплінами) як методів, інструментарію, так і отриманих результатів дослідження та постійне звернення до їх теоретичних схем, моделей, категорій, понять; 6) Міждисциплінарність – це намагання подолати експансію так званого “...імперіалізму ” у більшість галузей ... науки. Йдеться про невиправдане засилля економічних наук методологічними засадами, теоретичним інструментарієм неокласики, мейнстріму і прагнення збагатити

економічні науки здобутками інших сучасних економічних, соціологічних, філософських теорій; 7) “Міждисциплінарність” – це не лише просте запозичення методів, інструментарію з інших наук (дисциплін), а й інтеграція останніх на рівні конструювання міждисциплінарних об’єктів, предметів, опрацювання яких дозволяє отримати нове наукове знання; 8) Міждисциплінарність – це науково-педагогічна новація, що породжує здатність побачити, розпізнати, сприйняти те, що є недоступним у межах окремо взятої науки (дисципліни) з її специфічним, вузькоорієнтованим об’єктом, предметом і методами дослідження; 9) “Міждисциплінарність” у широкому, функціональному її розумінні – це зіткнення, взаємопроникнення, синергія різних наук (дисциплін), що передбачає розвиток інтеграційних процесів, зростаючу взаємодію, взаємозбагачення методів, інструментарію задля отримання нового наукового знання» [170]. Водночас наголошуємо на тому, що на порядку денному постають принципово нові завдання щодо використання міждисциплінарної практики досліджень. Остання, за нашим баченням, як за масштабами, так і за постановкою завдань має бути значно різноманітнішою, методологічно вивіреною з огляду на цілу низку об’єктивних і суб’єктивних обставин [170].

Головною ознакою власне міждисциплінарного підходу є глибший рівень пізнання на основі застосування під час здійснення досліджень інтеграційної взаємодії різногалузевих наукових знань, коли сукупність останніх існує у вигляді єдиного комплексу. Завдяки саме цьому міждисциплінарний підхід відкриває можливість виконувати дослідження на глибших рівнях [550]. Особливість цього підходу у дослідженні конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій полягає в тому, що воно входить до міждисциплінарної системи знань. Має місце об’єднання різних дисциплін для створення нової онтології, а також методів для «роботи» з її об’єктами. Характерною рисою цих систем знань є, безумовно, менша чіткість

дисциплінарних кордонів. Історія політико-правових учень, історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн, конституційне право України, конституційне право зарубіжних країн, міжнародне право, політологія взаємодіють задля створення цілісної картини прав і свобод людини і громадянина. Ця картина в кожній зазначеній вище дисципліні дає семантичну інтерпретацію фактів. За відсутності розробленої теорії становлення конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій саме цим забезпечується їх певна інерція. При цьому, як зазначається в спеціальній літературі, міждисциплінарність в жодному разі не зводиться до універсалізуючої цілісної системи знань [72; 550; 170]. Принцип універсалізму не зводить наявні сумірні системи знань до спрощеної схеми, а, навпаки, в міждисциплінарному дослідженні є методологічною засадою вирішення комплексної проблеми забезпечення конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Сьогодні невпинно набирає обертів правова глобалізація. «Саме глобалізація створює умови для формування єдиного соціального, політичного, економічного і культурного простору, що зумовлює формування єдиного правового простору. Вона приводить до формування глобальної соціальної системи, в якій акумулюються глобальні проблеми, пов'язані з формуванням інституційних і нормативних механізмів, що мають наднаціональний характер. Часткове обмеження суверенітету національної держави, його трансформація, зміна співвідношення міжнародного й національного права, формування наднаціонального (транснаціонального) права, зміна предмета правового регулювання в рамках національного права, посилення впливу регіонального права на національне – це основні форми прояву глобалізації у правовій сфері», – наголошує О. Дзьобань. Вплив глобалізаційних процесів на національну правову систему позначається на правотворенні й правотворчості, що являють собою досить складні

процеси [128]. Найяскравіше вони знаходять свій прояв щодо конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Так, національні правові норми і у формальному, й у змістовому аспектах мають відповідати міжнародним стандартам і враховувати специфіку глобалізаційних процесів, що знаходить свій прояв і щодо наявних субсидіарних механізмів захисту прав та свобод людини і громадянина, і щодо внутрішньодержавного механізму.

«Посилення ролі права в умовах глобалізації проявляється в розширенні сфер правового регулювання, оскільки його об'єкт і предмет не лише ускладнюються, але й розширюються. Все нові й нові сфери суспільних відносин включаються у правовий простір і, відповідно, вимагають появи нових засобів правового регулювання. У коло правового регулювання включаються усе нові суспільні відносини», – підкреслює Р. Бірюков [60].

Велике значення у подальшій універсалізації внутрішньодержавного права має закріплення в національних конституціях сучасного комплексу невідчужуваних природних прав і свобод людини, а також визнання того, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права є пріоритетним складником національної правової системи. Універсалізація у державно-правовій сфері – один із важливих аспектів загальної глобалізації у сучасному світі. Глобалізація істотно впливає на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному і внутрішньонаціональному рівнях, стимулює, прискорює й оновлює процеси універсалізації у державно-правовій сфері [55, с. 37-38]. Приклад тому – такий елемент системи організаційно-правових гарантій конституційного права кожного на звернення до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій, як національні установи із заохочення та захисту прав людини.

Оскільки в умовах глобалізації піддається зміні концепція прав і свобод людини і громадянина, відбувається їх стандартизація, то питання гарантій їх реалізації виходить на перший план. Саме конституційне право кожного

звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є гарантією інших конституційних прав і свобод людини і громадянина. Крім того, існування не лише внутрішньодержавного, а й субсидіарного механізму захисту прав людини і основоположних свобод свідчить, що питання забезпечення прав і свобод людини не лише є внутрішньодержавною справою, а й виходить на наднаціональний рівень. Більше того, з одного боку, в рамках одного контрольного механізму можуть застосовуватись різні міжнародні процедури в галузі прав людини, а з іншого – такі процедури можуть використовуватись міжнародними організаціями без контрольного механізму. Наприклад, повідомлення, які надходять до ООН, з 1959 р. передаються на розгляд Комісії з прав людини (з 2006 р. – Рада з прав людини) та Підкомісії з питань запобігання дискримінації і захисту меншин.

О. Дзьобань наголошує, що «...найважливішим напрямком впливу глобалізаційних процесів на національні правові системи є зміна співвідношення міжнародного й національного права. У сучасних умовах посилюється вплив міжнародного права на функціонування національних правових систем» [128]. Із цією точкою зору можна погодитись частково, адже і конституційне право здійснює істотний вплив на функціонування міжнародної правової системи, підтвердженням чого є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Російська консервативна партія підприємців проти Росії» [416].

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що швидкий розвиток глобалізації та її вплив на правову систему держави та міжнародну правову систему зумовлює необхідність оновлення міждисциплінарного підходу.

Сьогодні відбувається ускладнення внутрішньодержавної та міжнародної системи захисту прав людини і основоположних свобод. Так, наприклад, Генеральна Асамблея ООН у Резолюції, прийнятій 18 грудня 2013 р., закликала держави-члени створювати ефективні, незалежні і плюралістичні національні установи, що займаються заохоченням і захистом усіх прав

людини і основних свобод для всіх, а там, де вони вже існують, зміцнювати їх, як це передбачено у Віденській декларації і Програмі дій, а самі такі установи, за умови що вони відповідають Паризьким принципам, – продовжувати брати участь в обговореннях у всіх відповідних механізмах і процесах Організації Об'єднаних Націй і робити внесок у ці обговорення згідно зі своїми відповідними мандатами, включаючи розгляд порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року. Більш того, Генеральна Асамблея ООН просить Генерального секретаря в його наступній доповіді Генеральній Асамблеї зосередити увагу на поточній участі національних правозахисних установ, що відповідають Паризьким принципам, у роботі Асамблеї та у відповідних процесах з метою вивчення питання про доцільність надання національним правозахисним установам, що відповідають Паризьким принципам, можливості незалежно брати участь у роботі відповідних механізмів і в процесах Організації Об'єднаних Націй згідно зі своїми відповідними мандатами. Розширення згідно з вищеназваними резолюціями Генеральної Асамблеї ООН і Ради з прав людини ООН повноважень і функцій національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини, створених відповідно до Паризьких принципів, зобов'язує державу привести його правогарантуючі функції у відповідність до міжнародних стандартів у галузі прав людини. Таке ускладнення внутрішньодержавної та міжнародної системи захисту прав людини і основоположних свобод вимагає оновлення міждисциплінарного підходу. Одним зі складників методологічного оновлення має стати конструктивний синтез наукових досліджень у сфері прав людини.

Питання транс- та міждисциплінарності всебічно вивчається дослідниками усього світу. Методологічний аспект здійснюється прямим переведенням методів дослідження з однієї наукової дисципліни в іншу завдяки знаходженню спільних рис у досліджуваних предметних сферах [258, с. 22]. О. Горбачук-Наровецька підкреслює, що міждисциплінарний підхід використовується зазвичай у разі виникнення концептуальних та методологічних труднощів будь-якої дисципліни у

вирішенні її конкретних дисциплінарних проблем [97]. Трансдисциплінарність конститує такі пізнавальні ситуації, коли науковець змушений «покинути» поле своєї спеціалізації та поринути у межу з повсякденним життям сфери. Так відбувається трансгресія сучасної науки за рамки її класичної самоідентифікації у сферу становлення її основоположних відмінностей та ідентифікацій [165, с. 17-37]. Отже, незалежно від того, який підхід застосовується - транс- чи міждисциплінарний, їх застосування можливе лише за умови наявності саме спільних рис у досліджуваних предметних сферах.

Науковці слушно підкреслюють, що трансдисциплінарне дослідження – це відносно нове явище, тому на нинішньому етапі вчені лише будують розуміння даного концепту на основі континууму, який теоретично охоплює всю множину знань на всіх етапах, починаючи з дисциплінарних, міждисциплінарних, мультидисциплінарних і завершуючи власне трансдисциплінарними дослідженнями. Хоча проблема трансдисциплінарності висвітлюється у значній кількості праць, цей термін не отримав остаточного визначення. Методологія таких досліджень перебуває на стадії розробки, що викликає труднощі організації досліджень складних комплексних проблем. Результатом таких досліджень стає складний комплекс проектів, що поєднує в собі дисциплінарні дослідження з передбачуваними наслідками, які мають смисл і значення за умови наявності інших дисциплінарних досліджень. Це пов'язано насамперед із тим, що у дослідженні складних комплексних проблем об'єкт виступає трансдисциплінарним, а предмет дослідження – дисциплінарний. Це призводить до неможливості узгодити отримані дисциплінарні результати у трансдисциплінарних дослідженнях через наявний різний категоріальний апарат та методи дослідження, що зумовлює необхідність узгодження, прояснення та розробки смислової розбіжності використовуваних термінів. Якщо у мультидисциплінарних дослідженнях залишається чіткість кордонів та відмінність предметів, у міждисциплінарних дослідженнях відбувається об'єднання, де вже виникають перші труднощі узгодження понять та методів, то у трансдисциплінарних дослідженнях

будується система, де цей процес посилюється різнотипністю систем знання, дисциплін та потребує розв'язання [170].

Правова глобалізація виступає одним із найважливіших аспектів загальної глобалізації у сучасному світі, її всебічний вплив на державно-правову сферу призводить до трансформації, змін і модернізації державно-правових інститутів, норм і відносин у рамках національного, регіонального та міжнародного права. Посилення ролі права в умовах глобалізації проявляється у розширенні сфер правового регулювання, оскільки його об'єкт і предмет не лише ускладнюються, але й розширюються. Право в умовах глобалізаційних процесів відіграє унікальну роль, тому саме право виступає ефективним засобом управління ними з метою їх оптимізації, сприяє мінімізації їх негативних наслідків [570]. Поділяючи точку зору І. Ардашкіна, О. Горбачук-Наровецька зазначає, що однією з особливостей трансдисциплінарності є виявлення специфічної реальності, в якій постійно зростає рівень проблемності як знання, так і різного роду екзистенційних ситуацій і станів, пов'язаних із процесом пізнання та життєдіяльності. У методологічному плані пізнання змінює свій предмет. Відтепер ним є власне проблема, поліконтекстуальна, трансдисциплінарна за своєю природою, іманентно незавершена. Ці характеристики безпосередньо детермінують динаміку інтеграційних процесів у сучасному знанні: останні посилюються, коли зростає ступінь проблемності знання, тобто коли проблема актуалізовує все більшу кількість своїх контекстів [42, с. 38-40; 97].

Отже, вирішення наукової проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій в межах комплексного дослідження обумовлює використання різних підходів. Дисциплінарний рівень передбачає предметне дослідження суспільних відносин, які виникають при реалізації цього конституційного права як об'єкту комплексної проблеми. Одностороннє доповнення однієї дисципліни іншою відбувається завдяки мультидисциплінарному підходу. Взаємозв'язок дисциплін має місце на

міждисциплінарному рівні, а сама побудова інтегральних структур відбувається на трансдисциплінарному рівні.

Оскільки проблема забезпечення конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є комплексною, то вона не може бути розв'язана лише на дисциплінарному та мультидисциплінарному рівні. Хоча проблема, яка є змістом вирішуваного завдання, є множиною предметів різних дисциплін, тим не менше методологія дослідження конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій не може бути побудована на трансдисциплінарному підході, а має бути побудована саме на міждисциплінарному підході, оскільки: 1) ці дисципліни мають бути сумірними системами знання; 2) дозволяє поєднати в одну систему дослідницькі завдання окремих дисциплін, які є сумірними системами знання.

1.3. Генеза конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Сучасні події, як міжнародні так і внутрішньодержавні, постійно спонукають науковців-правників звертатися до фундаментальної проблеми буття людини на основі її прав. І як у минулому, так і на сучасному етапі пропонувалося і пропонується багато різних підходів, які призводять до розмаїття практичних рішень в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя. Кожний період суспільного розвитку формує свої проблеми, і людству поки що не відомі ситуації, які б не потребували умов для підтримки і захисту прав людини [256, с. 14].

Дослідження генези конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не можливе без виявлення основних періодів його генези і зумовлює потребу звернення до найглибинніших його історичних витоків, які містяться в працях

представників античної філософії. «Річ у тім, що філософія взагалі є історично першою формою теоретичного освоєння світу, а також у тому, що вона виступає духовною квінтесенцією тієї епохи, в якій вона виникає й розвивається. Ми розділяємо ту точку зору, згідно з якою філософія неодмінно формується в епоху зародження і становлення цивілізації як такої», – слушно наголошує Ю.Чайковський [551, с. 12].

При цьому становлення та розвиток конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не можна ототожнювати з генезисом системи чи форм і джерел конституційного права. «...Вони лише надають генезису інституту прав людини певної упорядкованості та завершеного вигляду. ...генезис інститутів конституційного права в Україні та зарубіжних країнах був певною мірою синхронізованим лише щодо основних інститутів, тоді як кожна окремо взята система національного конституційного права різних країн світу мала свої особливості формування таких її складових елементів, як інститути конституційного права. Феномен конституційного права та його основних джерел, що об'єктивізували основні інститути цієї галузі права, полягає в тому, що сам юридичний термін «конституція» виникає набагато раніше, ніж відповідна галузь права. Загальновідомо, що сам термін «конституція» з'являється у римському праві в період Принципату та Домінату. Акти конституції принципів і домінів стали важливими джерелами римського права цього періоду», – слушно наголошує О. Носенко [269, с. 38]. Вважається, що термін «конституція» походив від латинського слова *constitutio* – «устрій», але В. Ф. Мелашенко звертав увагу на те, що цей термін міг існувати раніше, в період Імперії, і був похідним від звороту «*rem publicum constituire*», з якого починаються акти римських імператорів. Як визначення зазначеного акта імператора вживалося й найменування «*lex fundamentales*», що означало «основний закон» [269, с. 38].

Ідеї захисту прав людини і громадянина міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій передувала ідея прав людини, яка своїм коріння сягає стародавнього світу.

Ю. Чайковський підкреслює, що давньогрецькі мислителі започаткували таку своєрідність західної ментальності, як спрямованість людської свідомості на ідеї, тобто на ціле й початкове усіх речей. Для давніх греків наукою в істинному сенсі була наука про світ у його цілісності й довершеності. Поняття істини й справедливості виявлялися тотожними як невід’ємні моменти певної цілісності, оскільки ніщо часткове не може бути істинним, а справедливість – це лише ціле. Саме за античних часів зароджується поняття справедливості, що пов’язується з інтересом, мораллю, законом. Антична думка, як правило, не відділяє одне від одного не тільки справедливість і закон, але й норми права і моралі [551, с. 14].

На початку VII ст. до н. е. в Афінах з’являються перші писані закони, в яких окреслювались права громадян у сфері державного управління, – закони Драконту. Права ж окремих людей – членів полісу – впливають, відповідно до уявлень того часу, не із сили, а з божественного порядку справедливості. У подальшому зазначені ідеї були розвинені в поемах давньогрецького поета Гесіода «Теогонія» і «Роботи і дні». У своїх працях він уперше ввів поняття природного права (фесеї) і позитивного права (номо) та зробив спробу розмежувати їх.

У подальшому ідеї права і вихідного її складового елементу – справедливості – отримали свій розвиток у працях давньогрецьких філософів і політиків – «семи мудреців». Від правління одного із цих мудреців – Солон – та проведених ним реформ, як писав Арістотель, почалася демократія: було знищено боргову кабалу, введено в Афінах помірну цензову демократію, що була пронизана ідеєю компромісу знаті та демосу, багатих та бідних. Солон підкреслював в елегіях, що він дав «простому поряд із знатним нарівні» закон, який є поєднанням права та сили. Реформи Солон були спрямовані на визначення правового статусу громадян Афін залежно від їхнього майнового

стану, прав представників усіх філ щодо управління державними справами, а також на створення системи контролю за діяльністю влади [215, с. 247-248].

Плутарх про реформи Солона говорив: «Бажаючи залишити всі вищі посади за заможними, як було раніше, а до решти посад, до яких раніше простий люд не допускався, допустити і його, Солон увів оцінку майна громадян. Так, тих, хто виробив у сукупності п'ятсот мір продуктів, як сухих, так і рідинних, він поставив першими і назвав їх «пентакосіомедимнами» (п'ятсотмірниками), другими поставив тих, хто міг утримувати коня або виробляти триста мір: цих називали «вершниками»; «зевгитами» (зевгит – той, хто володіє парою волів, коней) було названо людей третього цензу, у яких було двісті мір тих і тих продуктів, разом узятих. Решта називалася «фетами». Їм не було дозволено обіймати якусь посаду; вони брали участь в управлінні лише через участь у народних зборах і могли бути суддями. Останнє видавалося спершу незначним правом, але після стало досить важливим, тому що більшість важливих справ потрапляли до суддів. ...на рішення у тих справах, які Солон передав посадовим особам, він дозволив також апелювати до суду. Солон створив раду Ареопага з архонтів, які щорічно мінялися; він сам був його членом як колишній архонт. Але, спостерігаючи в народі нахабні задуми і зверхність, породжені знищенням боргів, він створив другу раду, обравши до неї по сто осіб від кожної з чотирьох філ, яким він доручив заздалегідь, раніше народу, обговорювати справи і не дозволяти винесення жодної справи на народні збори без попереднього обговорення. А «верхній раді» (Ареопагу) він передав нагляд і охорону законів...» [293, с. 63].

З розробленням Події (Конституції) Солона, власне, і з'явилося явище, яке сьогодні іменують правами (юридичними) людини [207]. При цьому в античній думці того часу мова йшла не про права людини як такі, а про права та обов'язки громадян.

Ідеї Солона отримали своє продовження в реформах Клісфена (565-492 рр. до н.е.). Він запровадив новий топографічний поділ Атики на деми. Громадяни одного дему були рівними між собою, мали спеціальні права, яких

могло не бути у громадян іншого дему. Для участі у здійсненні державної влади громадяни об'єднувались у філи. Клісфеном було підвищено вплив народного зібрання на державні справи, а також уведено нову форму народного контролю за діяльністю влади – остракізм. Пошук об'єктивної форми справедливості було продовжено піфагорійцями (VI-V ст. до н.е.). На їхню думку, справедливість полягає у воздаванні рівним за рівне. Розпочавши одними з перших теоретичну розробку поняття «рівність», вони визначили її як рівну міру нормування нерівних відносин та поведінки нерівних індивідів.

В. Кравченко слушно підкреслює, що вперше вирізнення прав людини як елемента правової системи трапляється в згадках про давньогрецькі поліси, де з'являються умови для реалізації рівних політичних прав громадян. Це перш за все ідеї софістів Стародавньої Греції про природну рівність і свободу всіх людей [207, с. 48-50].

Ідея, що, суспільство, поліс, його закони є штучними людськими утвореннями, хоча і є результатом природного розвитку, вперше з'являється у поглядах Демокріта (470-366 рр. до н.е.). Філософ зазначає, що вони утворені самими людьми в процесі їхньої еволюції, а не дані в готовому вигляді самою природою. Демокріт співвідніс природне та штучне як те, що існує «по правді» (по природі), і те, що існує тільки відповідно до «спільної думки» (штучне) [207, с. 51].

Інший софіст – Горгій (483–375 рр. до н.е.) – підкреслював, що писані закони – охоронці справедливості, яка за цінністю вища за них, є одним із найбільших досягнень людської культури. Гіппій (460-400 рр. до н.е.) зазначав, що природне право – це справедливість, тоді як позитивний закон, що змушує дотримуватись умовних і штучних вимог, суперечить справедливості. Він був першим серед софістів, хто протиставив природне та позитивне право. Гіппій надав характеристику законам і визначив їх як «те, що громадяни пишуть, визначаючи, що повинно робитися і від чого повинно утримуватися». Ті неписані закони, які «однаково виконуються у кожній країні», Гіппій називав природним правом [207, с. 51-52].

В. Нерсисянц зазначає, що положення про рівність усіх людей від природи, посиляючись на те, що у всіх людей – еллінів і варварів, шляхтичів і простолюдинів – є одні й ті самі природні потреби обґрунтував Антифонт (бл. 400 р. до н. е.). Нерівність же людей витікає з людських законів, а не з природного стану речей [266, с. 406]. На думку софіста Лікофрона (бл. 320 р. до н. е.), природним правом, для гарантування якого і створюється держава, є особисті права людини. Підґрунтя цієї концепції склали уявлення про природну рівність людей, яка включає в тому числі і рівність їхніх «особистих прав». Загальновідоме висловлювання про людину як міру всіх речей належить Протагору: «Міра всіх речей – людина, існуючих, що вони існують, і не існуючих, що вони не існують».

Сократ (біля 469-399 рр. до н. е.), Платон (біля 427-347 рр. до н. е.) та Аристотель (біля 384-322 рр. до н. е.) розвинули уявлення про рівність і його зв'язок зі справедливістю та правом. Так, на думку Сократа, і неписані божі закони, і писані людські закони мають на меті одну і ту ж справедливість, яка не просто є критерієм законності, але тотожна з нею. Відмінність точки зору Сократа від точки зору інших софістів у питанні природного і писаного права полягає в тому, що, розрізняючи природне право і право писане, філософ не розглядав їх як протилежності. Сократу належить вислів, що свобода – прекрасне і величне надбання як для людини, так і для держави. З пануванням розумних і справедливих законів Сократ пов'язує саму можливість політичної свободи [522, с. 395].

С. Трубецкой підкреслює, що ідеї Сократа були розвинуті його учнем Платоном. Справедливість, на його думку, передбачає «належну міру». З посиланням на Сократа Платон розрізняє два види рівності: «геометричну рівність» (рівність по гідності і чеснотам) і «арифметичну рівність» («рівність міри, ваги та числа»). В ідеальній державі відсутня приватна власність, а також поділ людей на вільних та рабів, – переконаний філософ. Характеризуючи справедливість в ідеальній державі, Платон писав, що «займатися кожному своєю справою – це, мабуть, і буде справедливістю»;

«справедливість полягає в тому, щоб кожен мав своє і виконував теж своє» (Держава, 433e). Справедливість полягає також у тому, «щоб ніхто не захоплював чужого і не позбавлявся свого» (Держава, 433e). Жінки і чоловіки в «Державі» Платона зрівняні в їхніх правах і можливостях, але на вищі посади в державі жінки не мають допускатися: «Їм відводиться особливі галузі управління – виховання, навчання, спостереження за шлюбами і т. ін.» [522, с. 395].

Платон обстоював думку, що в особи не може бути індивідуальних прав у сфері управління суспільством і державою: «Ні в серйозних заняттях, ні в іграх ніхто не повинен привчати себе діяти на власний розсуд: ні, завжди – і на війні, і в мирний час – треба жити з постійною оглядкою на начальника і виконувати його вказівки. Навіть у найбільш незначних дрібницях треба ними керуватися, наприклад за першим його наказом зупинятися на місці, йти вперед, розпочинати справи, умиватися, їсти, прокидатися вночі для несення охорони і для виконання доручень... Словом, нехай людська душа набуде навички абсолютно не вміти робити що-небудь окремо від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо. Нехай життя всіх людей завжди буде найбільш згуртованим і спільним» [292].

Учень Платона – Аристотель розвинув його погляди щодо двох видів рівності у вченні про два види справедливості: поняття «справедливість» означає водночас як законне, так і рівномірне, а несправедливість – протизаконне і нерівномірне (відношення до людей)» [153, с. 69]. Ю. Самович слушно висновує, що Аристотель вперше заговорив про існування загальнозначимих принципів, що виходять за межі юридичної практики [486, с. 28-29].

В. Пугачов звертає увагу на те, що право на думку філософа уособлює політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин людей. Право як політичне явище він називав політичним правом, зазначав, що воно поширюється тільки на вільних людей та розрізняв такі його види: частково природне; частково умовне. Природним правом, на думку

Аристотеля, є те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від його визнання або невизнання, а умовним правом – те, яке спершу могло би бути без істотної різниці таким або іншим, але після його визначення (фіксації) ця можливість утрачається. Ідея верховенства природного права над законами держави Аристотеля отримала свій розвиток у сучасних теоріях прав людини, в тому числі в концепції правової держави [529].

Первинним елементом держави у вченні Аристотеля є громадянин – людина, яка наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесах і здійсненні судової влади. На відміну від свого вчителя він не лише визнавав права громадян, а й обстоював права, властиві людині від народження.

Ми одностайні із С. Мороз у думці, що треба віддати належне мислителям Стародавньої Греції (Протагор, Сократ, Аристотель та ін.), які зробили багато для розвитку ідеї прав громадянина, що визрівала у соціально-становій боротьбі рабовласницького суспільства. Щодо ідеї прав людини, яка мислилася би поза суспільством і державою, тобто в загальнолюдському глобальному плані, то вона могла з'явитися лише за часів існування поліетнічних імперій – у Римській імперії, Іудеї, Персії, Китаї, але у ті часи ідея свободи мала станово-обмежений характер і не набула необхідного визнання за людиною свободи волі [256, с. 51].

Обґрунтування космополітичних ідей про те, що всі люди (за своєю природою і за законом всесвіту в цілому) – громадяни єдиної світової держави і що людина – громадянин всесвіту, було зроблено стоїками. Плутарх про ідеї стоїків говорив: «Вельми дивно, що головне у формі правління, яку описав Зенон, котрий заснував школу стоїків, полягає не в тому, що ми мешкаємо в містах та областях і відрізняємося своїми особливими законами і правами, а в тому, що ми розглядаємо всіх людей як своїх співгромадян, що життя одне подібно до того, як всесвіт один. Це – ніби стадо, яке пасеться на загальних пасовищах відповідно загальному закону» [293]. Виходячи з того, що людині від народження притаманне відчуття зв'язку з іншими людьми, вона по праву

може вважати себе громадянином світу, а не лише окремої держави (полісу). Усі люди, стверджували стоїки, – брати й діти одного небесного Отця, або, як вони його називали, Розуму Світу. Із цього випливає, що й боги, як вищі творіння природи, разом із менш досконалими людьми входять до єдиного космічного простору, єдиного космічного (космополітичного) співтовариства. Оскільки весь Космос підкоряється загальному закону, то й будь-яка частина цього Космосу повинна підкорятися йому. Із цього випливає, що Космічна спільнота розумних істот створює єдину космічну (світову) державу, яка на підставі закону має природне право, засноване на спільному для всіх Логосі (Розумі). Це природне право є основним і єдиним джерелом різноманітних позитивних прав в окремих державах. Відмінність у законах держав – наслідок відхилень від природного права. У єдиній космічній державі різниця між людьми має лише моральний характер, що визначається в межах «досконале – недосконале». Відповідно, в основі позитивного права лежить загальна моральність, тотожна природному праву людей. Тому позитивне право повинне базуватися на етиці [551, с. 15-16].

Т. Бюргенсал і Д. Шелтон зазначають, що саме в цей час проблема захисту прав людини з'являється в міжнародних відносинах. З такою точкою зору можна погодитись частково [3, с. 2]. По-перше, така поява відбулась у результаті еволюції концепції антипатії до чужеземців. На неї впливало «...первісне негативне ставлення до чужинців. Саме такі особливості ставлення до іноземців, але і неможливість уникнути контактів з ними змусили стародавні народи виробляти характерні правила поведінки з представниками іншого суспільного утворення. Згодом об'єктивно виникає ідея прагматичного співробітництва, отримання вигоди від відносин з іноземцями», – зазначає О. Буткевич [69, с. 64]. При цьому один із ключових факторів такої еволюції полягав у наявності потреб та інтересів учасників таких відносин. Вчена слушно висновує, що багато з них були економічно несамодостатніми переважно внаслідок географічних, кліматичних та ін. чинників. Тому чи не основною причиною їх вступу в зносини між собою

дослідники вважають економічну потребу, що сприяло усвідомленню всіх відносин між державами, у тому числі і суто політичних як відносин обміну [69, с. 66]. «З вимог торгівлі та обміну вийшов основний постулат ... – ідея взаємності відносин, їх по можливості взаємовигідного характеру. Принцип взаємності став ключовим. ... Породжені економічною несамодостатністю держав, ... відносини спрямовуються на задоволення саме тих потреб їх учасників, які останні не могли задовольнити власними силами та ресурсами. Тому відносини, що виникали між ними, рідко мали широкомасштабний за змістом характер, а частіше стосувались саме тієї кількості питань, що необхідно було вирішити в процесі взаємодії. Звідси і походить характерна особливість стародавніх ... відносин як суто практичних, покликаних забезпечити щоденні потреби їх учасників» [69, с. 64-65].

Вчені виокремлюють дві групи зобов'язань для держав щодо обов'язку захисту осіб, які перебувають на їхніх територіях. Зокрема, «іноземець, особливо торговець, був цінним інвестором для держави перебування, відповідно, заподіяна йому шкода завдавала шкоди і самій державі, а тому піддавалися покаранню. Якщо ж держава відмовлялася робити які-небудь заходи, наставляла міжнародна відповідальність. Зокрема, в якості «першого кроку» держава дозволяла жертвам самосуд над кривдниками, а від себе заявляла на адресу винної держави репресалії, які дозволяли захоплення вантажів або суден ворога в якості компенсації» [3, с. 2]. О. Буткевич слушно висновує, що нерідкі випадки нападів на торговельних представників та їхні каравани отримали вирішення вже в V тисячолітті до н.е. шляхом міжнародного звичаю, згідно з яким відповідальність за такі акти (вчинені, як правило, грабіжниками, піратами, сільськими бандами) несла держава, на території якої вчинено злочин. Встановлювався розмір грошового відшкодування за вбитого торговця, пошкодження чи викрадення його майна. У листі до єгипетського фараона від сусіднього правителя (ймовірно, хетського) зазначалось: “Тринадцять чоловік Єгипту були поранені в насильницькому нападі ... Я дав чотириста кусків срібла і ще тисячу”. Крім

міжнародних договорів, присвячених питанню безпеки іноземних купців та інших торгівельних представників, існувала звичаєва норма, згідно з якою «мешканці відповідного міста несли відповідальність за безпеку іноземного торговця, який проводив свій бізнес в їхньому місті, і якщо торговця було обкрадено або вбито, а злочинців не знайдено, то компенсацію мали виплачувати самі громадяни» [69, с. 141].

Отже, саме в торговельних відносинах захист прав торговців державою перебування змінив самосуд над винним і заподіяння йому аналогічної шкоди («око за око, зуб за зуб»).

По-друге, проблема захисту прав людини з'являється і у внутрішньодержавних відносинах. Для пом'якшення очевидної різкості такого правила незабаром з'явилися процедурні гарантії: насамперед індивід повинен був спробувати отримати захист у «судових установах» держави перебування, і тільки після цього держава могла відповісти репресаліями, які стали помітно м'якшими. Ю. Самович наводить такий приклад зазначеного врегулювання: «...вже в 450 році до н. е. у Грецькій угоді між Oeantheia та Chalaеum, двома містами Коринфської затоки. Ця угода дозволяла захоплення суден на підставі репресалій тільки в екстериторіальних водах, виключаючи подібні дії в територіальному морі і в порту. Ідея необхідності вичерпати місцеві засоби захисту і згодом звернутися до міжнародного правосуддя простежується, принаймні, до дев'ятого сторіччя і трапляється в угодах між Неаполем і Беневентом у 836 році і між Імператором Лотаром I і Венецією у 840 році. Більш пізні угоди звільнили деякі категорії громадян від процедури репресалій: у їх числі – студенти, вчені та ярмаркові торговці» [486, с. 112-113].

Отже, в 450 р. до н. е. відбувається об'єктивізація інституту захисту прав торговців з інших держав у державі їх перебування в Грецькій угоді між Oeantheia та Chalaеum.

Здобутки давньогрецької політико-правової думки були сприйняті та набули подальшого розвитку в давньоримському праві. Загальновизнаною є роль римських юристів щодо нормативного розвитку прав людини, зокрема

розроблення ними таких положень, як правовий статус особи, поділ права на публічне і приватне (спрямоване на користь окремих осіб), про правовий характер взаємодії людини і держави, про форми і процедури реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, про державно-правові засоби і способи забезпечення прав людей тощо. Крім того, ними вперше було розроблено теорію поділу влади [215, с. 247-248]. Більше того, акцентуємо увагу, що саме на основі принципу поділу влади на законодавчу і судову було вироблено механізм захисту прав афінських громадян. При цьому критерієм справедливості в давньоримському праві виступає не держава, а право.

Щоправда, як слушно зазначає Ю. Чайковський, поняття про природне право у римських філософів і юристів було досить хитким: інколи вони відрізняли природне право (*jus naturale*) від загальнонародного (*jus gentium*), інколи ототожнювали їх. З утворенням Римської держави з'явилася потреба виокремлення права, що регулює міжродові відносини (*jus gentium* або просто *jus*). Саме із цього моменту можна знайти чітку різницю між *jus naturale* та *jus gentium*. Вона полягає в тому, що *jus naturale* залишилося природним, ідеальним правом, що виникає з природи речей, тоді як *jus gentium* – це позитивне право, що виникає історично й діє між народами та повинне відповідати ідеалу природного права. Пізніше Гегель вважав, що з огляду на тотожність мислення й буття, розумного і дійсного, розумність природного права охоплює й міждержавні відносини. Природне право не може не бути міжнародним, загальнонародним, загальнолюдським [551, с. 17-18].

Відтак у 476 р. до н. е. – 40-і роки V ст. до н. е. відбувся розвиток одного з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості; зародження та розвиток таких вихідних складових елементів ідеї прав людини, як ідеї свободи та ідеї рівності людини; формування ідеями справедливості, свободи, рівності ідеї прав людини; зародження та розвиток ідеї захисту прав представників торгівельних місій іноземної держави, торговців з інших країн державою перебування та ідеї її відповідальності за порушення їхніх прав.

Падіння Римської імперії в 476 р. поклало початок історії середніх віків. Ідеї свободи та рівності людини періоду античності були сприйняті та набули подальшого розвитку за двома основними напрямками – світським і релігійним (християнським) – у творчості релігійних авторів, ідеологів єресей середньовіччя та працях юристів цієї доби. У цей період з'являється ряд ідей, які були покликані пояснити феномен виникнення прав людини.

Проведений вище аналіз дозволяє дійти висновку, що зародження ідеї захисту прав людини та відповідальності держави за порушення прав людини збігається у часі із формуванням ідеями справедливості, свободи та рівності ідеї прав людини, а його основним фактором є торгівля між державами. Першими суб'єктами, які мали право на захист їх прав від порушення іноземною державою були представники торгівельних місій іноземних держав, торговці з інших країн. Відповідальність за порушення прав цих суб'єктів покладалась на державу, на території якої було вчинене таке порушення. Початок V ст. до н.е. – 475 р. до н.е. – етап зародження ідеї права та одного з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості.

Представники низки юридичних шкіл Середньовіччя (X-XI ст.), що виникли в Римі, Павії та інших містах, у своєму праворозумінні орієнтувалися на ідею правової справедливості та пов'язані з нею природно-правові уявлення і концепції. Щодо держави такий природно-правовий підхід означав пріоритет (верховенство) природного права перед державою. Серед мислителів Середньовіччя були і такі, які захищали ідею свободи, рівності всіх людей перед законом (Марсильй Падуанський, Генрі Бректон, Філіпп де Бомануар та ін.) [235, с. 32].

Ідея ж справедливості набуває своєї об'єктивізації в міжнародних договорах Київської Русі. Так, у договорі між Візантією та Руссю 912 р. йшлося: «Злочин нехай настільки певно буде доведений доказами, щоб судді мали віру до цих доказів» [221]. Отже, в цьому договорі було закріплено право людини, звинуваченої у злочині, на справедливий розгляд її справи судом.

В. Гончаренко слушно наголошує, що це правило виникло в Київській Русі задовго до Великої хартії вольностей 1215 р. [78].

Античні ідеї природно-правової рівності і свободи всіх людей були розвинені в християнстві. Загальна рівність людей як «дітей Божих» об'єднується в християнстві із загальною свободою. Велике значення у зміцненні ідеї свободи мало впровадження православ'я 988 року в Київській Русі. «Воно прийшло на зміну ідеологічним формам первісного суспільства, відображаючи потребу суспільства в новому типі світогляду. Прогресивність цього акту полягала і в тому, що він тісніше залучив давньоруську державу до політичного і культурного життя європейських народів, сприяв розвитку писемності й освіти. Приймаючи християнство, Київська Русь встановила більш тісні зв'язки як із Візантією, так і з Римом. Християнізацією Русь остаточно визначила своє входження в загальний європейський історичний культурний ландшафт, розширивши економічні, політичні і культурні зв'язки зі своїми сусідами – християнськими державами Європи», – слушно зазначає С. Мороз [236, с. 14].

Завдяки прийняттю християнства, наголошує вчений, центром політико-правових ідей стала проблема нового усвідомлення, що таке свобода та її структурні елементи, зазначає вчений. За їх обґрунтування взявся пресвітер княжої церкви у Берестові Іларіон, виклавши в праці «Слово про закон і благодать» [204, с. 140] (один із ранніх самостійних творів з релігійно-політичною концепцією, що відповідала актуальним суспільно-політичним завданням розвитку давньоруської держави) два принципи побудови суспільства. На першому – «закон» – ґрунтується підпорядкування народів один одному, на другому – «благодать» – їх повна рівність [92, с. 35]. За допомогою Закону і благодаті мислитель проникає в глибинну сутність суспільного прогресу. Благодать у нього – це Христос і його вчення як абсолютний ідеал. Закон (як провідник чужої волі – Бога, або правителя) – зовнішнє встановлення, розпорядження, що регулює насильницькими заходами вчинки людей на тому ступені їх розвитку, коли вони ще не осягнули істини: «Бо закон предтечою був і слугою благодаті і

істини» [497, с.9]. Якщо епоха Старого Завіту, що ґрунтується на законі, будувала відносини між народами за принципом рабства, то епоха Нового Завіту дає свободу, істину і благодать. Він не протиставляв ці принципи один одному, а вважав, що дотримання закону є шляхом до благодаті, до досягнення свободи [151, с. 36-50] як вершини людської вдосконаленості. Таким чином він обстоював політичну і релігійну самостійність Київської Русі, її незалежність від Візантійської імперії. Отже, Іларіон не відділяв свободу особи від свободи народу, держави. Він схвалював союз незалежних держав, вбачаючи у свободі і рівності кожної з них найвищу істину; свобода людини, як божої істоти, уявлялася важливою, але похідною від свободи держави, яка можлива за наявності її єдності й міцності [256, с. 54-55].

Деяко інший підхід, який є певним перегуком тисячоліть – Х і XX ст., до розуміння проблеми свободи – у Феодосія Печерського. По-перше, він акцентує увагу на свободі людей, а не держави. По-друге, пов'язує її з природою людини, її розумом та автономією волі. Ці ідеї у XX ст. в концентрованому і модернізованому вигляді дістають закріплення у ст. 18 Декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті» [256, с. 55].

З XI сторіччя Кормчі книги – збірки церковного і світського права, що існували у багатьох редакціях і списках, регламентували функціонування всіх інститутів Церкви, включаючи церковний суд, життя суспільства у сферах церковної юрисдикції, взаємини церковної та державної адміністрації, правові статуси кліриків та мирян. Єфремівська Кормча посідає особливе місце серед усіх Кормчих книг. Саме Єфремівська Кормча є найстарішою з відомих сучасним дослідникам збірок такого типу, поширених на території України: вона датується кінцем XI – початком XII ст. [544, с. 3-4].

Вчення Фоми Аквінського (1225-1274 рр.) про природний закон мало істотне значення для розвитку християнських концепцій прав людини та здійснило вплив на неї.

XIII сторіччя ознаменувалось гострою політичною боротьбою в Англії. Її політичним результатом стало прийняття Великої Хартії вольностей 1215

року, повний текст якої нараховує 63 статті. Незважаючи на те, що статті цього документу розміщені без певної системи, тим не менш у юридичній науці загальноприйнято ділити їх умовно на три групи: 1) статті щодо матеріальних інтересів різних соціальних груп населення англійської держави (ст. 1, 2, 9, 13, 15, 18); 2) статті, які реформують державний механізм (ст. 12, 14, 61); 3) статті, які встановлюють принципи діяльності судово-адміністративного апарату (ст. 17, 20, 21, 39, 40).

Хартія стала першим документом, у якому було нормативно закріплено обмеження свавілля абсолютизму. Яскравий приклад тому – ст. 39 Великої Хартії вольностей 1215 року, яка проголошувала, що жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена, чи позбавлена володіння, чи якимось іншим шляхом знедолена без наявності на те законного вироку згідно із законами країни. При цьому ст. 39 цього документу передбачає можливість застосування покарання вільних не інакше як за законним вироком рівних і за законом країни [78]. У статті ст. 45 Хартії зазначається: «Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях) тільки з тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати. Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні усіма силами дотримуватися й охороняти і змушувати дотримуватися миру і вольностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили, і коли ми не виправимо порушень або коли ми будемо за межами королівства, і юстиціарій наш не виправить протягом сорока днів, рахуючи з того часу, коли було вказано це порушення нам або юстиціарію нашому, якщо ми перебували за межами королівства, то чотири барони доповідають про це решті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою усієї землі будуть змушувати і тіснити нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто через захоплення фортець, земель, володінь і всіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено (порушення) згідно з їхнім рішенням; недоторканою залишаються наша особа і особа королеви нашої і дітей наших; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатись нас, як робили раніше» [78].

Отже, у Великій Хартії вольностей 1215 р. вперше на нормативному рівні було закріплено процедуру призначення суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях), обов'язок дотримуватися миру і вольностей, які були пожалувані Хартією, а також процедуру поновлення порушених прав.

Деякі вчені відносять до першого покоління прав людини і Велику Хартію Вольностей (1215), і Литовський Статут 1529 р. [502] – пам'ятку права литовського, білоруського й українського народів. Низка норм права, викладених у Литовському Статуті 1529 р., стала результатом подальшого розвитку норм «Руської правди» Київської Русі. Відповідно до норм Литовського Статуту «шляхта й усе поспільство та їх піддані, корінні жителі земель нашого Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були», повинні судитися за нормами, викладеними у Статуті. Серед таких офіційно проголошених ідей слід назвати: принцип недопустимості арешту без законних підстав і покарання без суду; право на розгляд справи неупередженим судом; право на адвокатську допомогу в тому числі і для осіб, не здатних її оплатити; заборона карати за чужу провину родичів або слуг правопорушника. Такі правові норми, як покарання за наклеп, осудження заочного обвинувачення, особиста відповідальність злочинця, ґрунтуються на гуманізмі епохи Відродження [569, с. 18].

Ідею залежності людини наполовину від своєї долі, а наполовину – від свого таланту, а також ідею розвитку держави шляхом зміни форм державного правління відстоював у своїх працях Пікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.). На думку одного з видатних мислителів середньовіччя, саме під час переходу від абсолютної влади монарха, завданням якої є об'єднання і перетворення феодалної роздробленості на централізовану державу, до республіки відбувається розвиток держави. При цьому держава, на думку Пікколо Макіавеллі, необхідна для захисту індивідів від взаємної агресії.

У кінці XVI – на початку XVII ст. відбулося становлення сильних централізованих держав та усвідомлення мислителями держави як феномену,

який відокремився від суспільства та який має свою сферу діяльності, зазначає Ю. Самович [486, с. 33-34].

У передмові до Литовського статуту 1588 р. також були висловлені гуманістичні ідеї свободи підканцлером Сапегою, який керував підготовкою законопроекту. Для вирішення питання про співвідношення влади і права на користь останнього він звернувся до авторитету грецького філософа Аристотеля, засудив можновладців, які на власний розсуд владу над людьми здійснюють, проголосив право вищим за володарів. Це були перші спроби офіційно провести ідейну лінію зв'язку свободи і права, утвердити свободу людини у формі права, проголосивши його верховенство.

XVII століття в Європі ознаменувалося поверненням до ідеї природного права [332, с. 32-33]. О. Пушкіна слушно зауважує, що при цьому ідею природного права, яке в Античності тлумачилось як втілення загальної ідеї універсальної справедливості, було трансформовано в цілісну доктрину. У ній знайшли відображення ідеї визначення прав і свобод людини і громадянина, характеристика їх місця у правовій системі, класифікації прав людини, співвідношення природного і позитивного, необхідності панування права у відносинах між індивідом та державою тощо. Справедливість же обґрунтовувалась через звернення мислителів цієї доби до природи людини та необхідних прав, які випливають із людської природи і становлять так зване «*jus naturale*». Паралельно з розвитком і становленням доктрини природного права було чи не вперше зроблено спробу серед загальної сукупності прав людини (адже правове життя було властиве людству з давніх часів, коли ті чи інші правові норми не тільки визначали статус окремих осіб, а й задавали загальну структуру суспільних відносин) виділити своєрідне ядро – невід'ємні права людини, які згодом набули також статусу «невідчужуваних прав» (ці два поняття хоча і є близькими за змістом, але все ж таки мають відмінне значення) і утворили основу для системного поєднання прав і свобод людини і громадянина. За своєю значущістю згадані зміни мали чи не вирішальний вплив на весь подальший процес становлення загальної теорії права, розвитку і вдосконалення системи прав людини [332, с. 32-33].

У працях видатних мислителів Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта та ін. була розроблена нова раціоналістична теорія прав людини. Г. Гроцій (1583-1645) уперше в історії політико-правової думки обґрунтовує нову ідею про те, що «природність» природного права має своїм джерелом сутнісні властивості людини як розумної істоти. Природне право є «приписом здорового глузду, відповідно до якого та чи інша дія на підставі її відповідності чи невідповідності розумній людській природі визнається ганебною чи необхідною», – зазначає філософ [102, с. 74]. До людського права у вузькому значенні належить право внутрішньодержавне. Людське право не виходить із-під державної влади, а підкоряється їй. У широкому значенні людське право – це право народів, обов'язкову силу якому надає воля всіх народів або більшості з них. Норми права народів виникли на користь не кожного співтовариства людей окремо, а на користь обширної сукупності всіх таких співтовариств. Право народів черпає свою силу в угоді держав, а його джерелами є природа, закони божеські і вдачі людей. Гроцій є прихильником договірної теорії походження держави. Держава, за Гроцієм, – союз вільних людей, укладений задля дотримання права і загальної користі. Гроцій уперше розглянув Всесвіт як сферу, регульовану правом. Він слідом за Сенекою, Платоном, Арістотелем, Демокрітом і Цицероном розвинув юридичну концепцію загального блага, яка полягає в тому, що кінцева мета права, як внутрішньодержавного, так і права народів, – загальне благо всіх учасників урегульованих правом відносин [551, с. 33-34].

Розвиваючи ідеї Аристотеля, Платона, Фоми Аквінського, Г. Гроцій класифікував права людини на такі види: 1) природні права людини, які впливають з її визначення як розумної істоти та існують незалежно від божественного авторитету; 2) права людини, які виникають шляхом встановлення, змінюються у часі та є різними в різних місцях.

Г. Гроцій обґрунтував концепцію суспільного договору як джерела походження та правової основи діяльності держави. На думку філософа,

держава є ідеальним союзом вільних людей. Мета такого союзу полягає в дотриманні права та загальній корисності.

Мислитель вважав справедливою війну заради захисту чужих підданих, якщо над ними творять явне беззаконня (Г. Гроцій «Про право війни і миру» (1625 г.). Так, держава або держави, за Г. Гроцієм, не можуть бути осторонь, якщо інша держава порушує права своїх підданих. Не заперечуючи можливість об'єднання держав для справедливої війни в цьому разі, доходимо висновку, що Г. Гроцій розвив ідею обов'язку держави дотримуватись прав людини та започаткував ідею захисту прав людини іншою державою та/або державами.

Започаткована Г. Гроцієм ідея справедливості війни заради захисту чужих підданих, якщо над ними творять явне беззаконня, отримала розвиток у працях багатьох юристів XVIII-XIX ст. Так, обґрунтування права на гуманітарну інтервенцію зводилось до того, що кожна держава має гарантувати права своїх громадян незалежно від місця їх перебування. Із цього випливає, що держава може правомірно застосовувати силу для їх захисту на території інших держав.

На відміну від Г. Гроція Т. Гоббс (1588-1679 рр.) розвивав ідею єдності природного та позитивного права. Досліджуючи процес генезису права, філософ акцентував увагу на взаємозв'язку двох явищ: 1) наявність у людини невід'ємних прав, які держава має визнавати незалежно від того, якою держава є (аристократичною, демократичною, монархічною); 2) обґрунтування появи цих прав шляхом апеляції до самої людської природи, їх уведення в контекст ідеї природних прав людини.

Самі ж ці права, на думку Т. Гоббса, впливають із самого поняття людини як: 1) розумної істоти; 2) політичної істоти.

Більш-менш чітко визначити зміст поняття невід'ємних прав людини, а також продемонструвати те, яким саме чином ці невід'ємні права інституціоналізуються на рівні державного права, намагався Б. Спіноза (1632-1677 рр.), зазначає О. Пушкіна. «Як бачимо, на думку Б. Спінози, невід'ємними правами людини слід визнати всі ті, які впливають із поняття людини. Інакше кажучи, вживаючи поняття «людина», ми тим самим

погоджуємося визнати низку сутнісних ознак (або, як каже Б. Спіноза, «природно властивих ознак») цієї істоти. Причому намагання позбавити будь-яку людину зазначених прав (цілком незалежно від того, до якого суспільного або соціального стану вона належить, незалежно від її релігійних переконань, місця проживання тощо) означатиме не просте «урізання» потенціальних можливостей цієї людини, а руйнацію її природи, її сутності. Більше того, саме в міркуваннях Б. Спінози ми знаходимо чіткі ознаки того специфічного способу обґрунтування невід'ємних прав людини, який буде властивий практично всій подальшій доктрині природного права. Йдеться про те, що, апелюючи у визначенні невід'ємних прав людини до поняття «природи людини», Б. Спіноза водночас відзначає й таку схильність людини, як потреба у взаємодії з іншими людьми (до речі, дещо пізніше ця ідея буде доволі чітко розвинена Д. Юмом) [332, с. 40]. Вказана потреба, а також вказівка Б. Спінози на те, що право на участь в управлінні державними справами є таким же природним наслідком функціонування держави, як і сам факт її утворення, виявляється ґрунтом для формування обов'язку держави забезпечувати права людини.

Дж. Локком (1632-1704 рр.) було розроблено ліберальну доктрину невід'ємних природних прав і свобод людини. Мислитель наголошує, що в тому разі, якщо держава прагнутиме їх порушити, то тоді за кожною людиною залишається ще одне невід'ємне право – це право на судовий захист, а якщо цей судовий захист не є справедливим, нехтує невід'ємними правами людини, тоді – право на революцію, яка розглядається як крайній і небажаний захід. Без перебільшення можна стверджувати, що погляди Дж. Локка стали поштовхом для пошуку мислителями механізмів захисту таких прав, якщо держава не в змозі їх забезпечити. Оскільки право на революцію розглядалось Дж. Локком як гарантія реалізації права на судовий захист невід'ємних прав людини, доходимо висновку, що саме доктрина Дж. Локка поклала початок пошуку ефективного внутрішньодержавного механізму захисту прав людини. Водночас доктрина Дж. Локка не спонукала мислителів шукати субсидіарний

механізм захисту прав людини, якщо внутрішньодержавний механізм виявляється не ефективним.

Таким чином, Дж. Локк, по-перше, вперше до системи невід'ємних прав людини відносить право на справедливий судовий захист і називає його гарантією захисту та невідчужуваності невід'ємних прав людини; по-друге, обґрунтовує, що праву людини на судовий захист кореспондує обов'язок держави забезпечити невід'ємні права людини; по-третє, визначає гарантією реалізації права на справедливий судовий захист право на революцію. За Дж. Локком, державний режим має право на існування, якщо внутрішньодержавний механізм захисту таких прав є ефективним.

Доктрини, розроблені мислителями доби Відродження, отримали законодавчий вираз у період ранніх буржуазних революцій. У 1628 р. парламентом Англії було прийнято Петицію про право [70, с. 36]. Однак учені-конституціоналісти одностайні: найбільшим здобутком новонародженої системи британського конституційного права стало утвердження і конституційне закріплення інституту прав і свобод людини, який і сьогодні визнається основним для всіх національних систем конституційного права. Так, після реставрації монархії в Англії та перемоги партій консерваторів (колишні торі) і лібералів (колишні вігі) в 1679 р. на парламентських виборах того ж року приймається важливий парламентський закон Habeas corpus act, який і до сьогодні залишається фундаментальним джерелом конституційного права Великої Британії. А після «славетної революції» 1688 р., повалення Якова та коронації штатгальтера Голландії Вільгельма Оранського на англійський престол у 1689 р. Вільгельмом був підписаний акт, що став юридичним підґрунтям англійської конституційної монархії – «Біль про права» (1689 р.). Вказані акти започаткували конституційне закріплення не тільки особистих прав і свобод людини і громадянина, а й режим громадянства, тобто об'єктивізували у найбільш спрощеному вигляді інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина [269, с. 46].

Таким чином, кінець XVI – початок XVII ст. характеризується розвитком ідеї про обов'язок держави дотримуватись прав людини та зародженням ідеї

захисту прав людини іншою державою та/або державами. У період із середини XVII ст. до 1710 р. відбулось інституційне оформлення конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших писаних актах країн тогочасної континентальної Європи та розвиток ідеї захисту прав людини іншою державою та/або державами.

Історичний процес розвитку розуміння та регулювання інституту прав людини в політико-правовій думці України проходив у тому ж напрямі, що й розвиток європейської політико-правової думки в цілому. Характерною ознакою його є наступність та еволюційність, коли кожний наступний етап базувався на здобутках та досягненнях попередніх етапів розвитку, доповнюючи та збагачуючи їх завдяки постійному синтезу української правової традиції з досягненнями європейської та світової правової думки [256, с. 4].

У 1710 році приймається Конституція Пилипа Орлика – «Пункти й конституції законів та вольностей війська запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах», або ж Бендерські конституції 1710 р. [197], яка в національній конституційно-правовій доктрині є першим джерелом конституційного права України.

Не вступаючи в полеміку з вітчизняними вченими щодо питання, набув чи ні цей документ чинності [196, с. 19], наголосимо, що ми одностайні з О. Носенко у думці, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. дає певні уявлення про утворення перших інститутів конституційного права. Цей документ уперше закріпив інститут прав і свобод (вольностей) усіх вільних людей [269]. Крім того, в Конституції Пилипа Орлика було закріплено право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства «...скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не

дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати» (ст. 2).

Отже, Конституція Пилипа Орлика вперше закріпила, по-перше, право на звернення за захистом прав і вольностей до іншої держави в особі монарха, по-друге, обов'язок іншої держави забезпечувати захист прав і вольностей.

Обов'язок Гетьмана поновлювати порушені права міститься у ст. 6 Конституції: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недоладності». Стаття 7 Конституції Пилипа Орлика закріплює право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на судовий розгляд його справи та обов'язок «прийняти вирок»: «Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його» [197].

Федеральний суддя Сполучених Штатів Америки Богдан Футей, виступаючи на конференції «Проект Конституції України», яку проводив УВУ в Мюнхені 8 серпня 1992 року, зазначав: «Конституція гетьмана Пилипа Орлика з 1710 року майже за вісімдесят років перед американською Конституцією взяла до уваги такі демократичні засади, як розподіл влад, обмеження влади уряду, приватну власність та незалежний судовий трибунал (навіть до тої міри, що козацтво могло судити гетьмана), ... сьогодні можна говорити, звичайно умовно, що батько американської Конституції Джеймс

Мересон перебрав для американської Конституції основні демократичні засади Конституції Пилипа Орлика» [84].

Вчені-конституціоналісти єдині у думці: Конституція Пилипа Орлика 1710 р. значною мірою випередила свій час, але так і не змогла стимулювати розвиток конституційно-правових відносин у тогочасній Україні, адже ті групи суспільних відносин, які інституціоналізував цей документ, були слабо розвинені.

Розробляючи власну концепцію утворення держави, Девід Юм (1711-1776 рр.) акцентує увагу на тому, що державна влада (держава) несе на собі низку зобов'язань щодо дотримання та забезпечення окремих прав людини з тієї причини, що жодна особа не погодилась би на утворення держави, яка б не забезпечувала ці права. Якщо держава порушує невід'ємні права або якщо не гарантує їх – вона стає тиранією. У працях мислителів доби Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона та ін.) отримали свій подальший розвиток ідеї про невідчужуваність природних прав людини, пов'язані з вченням про поділ влади.

І. Кант підкреслював, що загальнообов'язковість права забезпечується засобами примусу, носієм яких є держава. При цьому держава зобов'язана функціонувати в межах вимог права.

У Гегеля свобода, право, справедливість можуть бути реалізованими тільки в державі, яка відповідає своєму ідеалу – «субстанційній» державі. На думку Гегеля, вона полягає в усвідомленні індивідумом того, що він є часткою субстанційної держави, а його призначення – підпорядковувати свої особисті інтереси та вчинки загальному державно-організованому народу (нації) [521, с. 94]. Дійсним правом за Гегелем виступає внутрішньодержавне право – позитивне право і законодавство. Гегель вказує на те, що звичаї націй засновані на морально-філософському і правовому розумінні справедливості. Гегель уперше сформулював думку про духовну єдність європейської нації. Європейські нації – одна сім'я за загальним принципом їх законодавства, їх звичаїв, освіти і взаємної міжнародної поведінки. Хоча Гегель відкидає наявність претора між державами, у зв'язку із цим говорячи про неможливість

міждержавних об'єднань і створення наддержавних органів, він все ж таки вводить поняття світового Духу, що стоїть над державами і застосовує по відношенню до них своє право, яке є найвищим правом. Гегель говорить, що через діалектику співвідношення і зіткнення різних суверенних воľ виступає загальний світовий Дух. Як зазначає О. Мережко, держава, за Гегелем, – не апофеоз розвитку абсолютного Духу, не остаточна й вища форма розвитку людського суспільства. Вершина – лише всеохоплююча політико-правова організація всього людства як певної єдності. А справжнім правом світового Духу може бути визнано лише міжнародне право, що розуміється як загальнолюдське право [551, с. 45-50].

Ідеї, які закладені в Литовських статутах та підґрунтя яких склали ідеї грецького філософа Аристотеля, отримали свій розвиток в іншій правовій пам'ятці «Права за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) [300].

На кінець XVIII ст. відбувається формування цілісних національних систем конституційного права, що знайшли своє відображення в Конституції США та конституціях країн Європи. Т. Джефферсоном була розвинена доктрина природного права: уряди створюються для забезпечення невідчужуваних прав люди. Отже, забезпечення прав людини – обов'язок держави. Ідея невідчужуваних прав людини знайшла своє втілення в Деклярації незалежності США (1776 р.).

Після проголошення Деклярації незалежності Сполучених Штатів 1776 р. у Північній Америці було прийнято Конституцію Вірджинії від 12 червня 1776 р., яку Т. Джефферсон назвав «першою конституцією, створеною у всіх Сполучених Штатах». Через деякий час була прийнята Конституція США 1787 р. та Білль про права, ратифіковані штатами у 1791 р. Фактично ці акти уособили конституційне закріплення системи основних інститутів конституційного права США – інституту основ конституційного ладу, інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина, інституту безпосередньої демократії, інституту організації державної влади та місцевого самоврядування, а також інституту правового захисту Конституції США [269, с. 46].

Праці французьких просвітителів Вольтера, Монтеск'є, Руссо та ін., а також праці мислителів доби Відродження Г.Гроція, Дж. Локка та ін. стали теоретичним підґрунтям Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [109]. У цьому документі вперше в історії політико-правової думки було проголошено природні та невід'ємні права людини і формально закріплено такі дві групи прав – права людини і права громадянина: «Представники французького народу, утворивши Національні збори і вважаючи, що неучтвo, забуття прав людини або зневага до них є єдиною причиною суспільних лих та корупції урядів, прийняли рішення викласти в урочистій заяві природні, невід'ємні і священні права людини, щоб ця Декларація, незмінно перебуваючи перед поглядом всіх членів соціального організму, постійно нагадувала їм їхні права та обов'язки, щоб дії законодавчої і виконавчої влади, які у будь-який час можна було б порівняти з метою кожного політичного інституту, зустрічали більшу пошану, щоб вимоги громадян, засновані віднині на простих та беззаперечних принципах, спрямовувалися на дотримання Конституції і щастя для усіх. Відповідно, Національні збори визнають та проголошують перед лицем і під заступництвом Верховної Істоти наступні права людини і громадянина».

Французька Декларація прав людини і громадянина стала підґрунтям для формування системи джерел конституційного права Франції та тогочасної континентальної Європи: для Конституції Франції 1791 р., «травневої Конституції Польщі 1791 р.», Конституції Франції 1793 р., Конституції Франції 1799 р., Хартії 1814 р., Конституції Норвегії 1814 р., Нассауського патенту 1814 р., Конституції Нідерландів 1815 р., Конституції Бадена 1818 р., Конституції Ліхтенштейну 1818 р., Конституції Швейцарії 1830 р., Конституції Бельгії 1831 р., Конституції Сербії 1838 р. тощо. Конституція США 1787 р. та вищеназвані конституційні акти об'єктивізували інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Отже, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. перші конституції як об'єктивізували інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина, так і завершили формування первинної системи основних

інститутів конституційного права. У часі об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина збігається з появою системи джерел конституційного права США та тогочасної континентальної Європи.

Наголосимо: суттєвий вплив на зазначену Декларацію та прийняті згодом конституційні акти європейських країн мали ідеї Ш. Монтеск'є (1689-1755 рр.), який виділяв і свободу людини щодо окремо взятого громадянина, яка полягає в безпеці громадян. Засобами ж її забезпечення Ш. Монтеск'є називає судочинство та якісні кримінальні закони.

До XIX ст. в національних правових актах держав вже було закріплено певні стандарти прав людини, які мали несистемний характер.

Зазначена система джерел конституційного права стала підґрунтям для каталогу прав людини, що згодом був закріплений у міжнародних документах, а також вироблення основних елементів механізму міжнародного захисту прав людини.

Так, у 1815 р. на Віденському Конгресі було прийнято міжнародну Декларацію, в якій засуджувалась торгівля людьми. У подальшому заборона работоргівлі була закріплена в 1890 р. в Брюссельських Актах, в 1926 р. – в Женевській Угоді, яка є чинною і сьогодні. У 1864 р., 1906 р. та 1929 р. відбулась кодифікація правил ведення війни і захисту жертв збройних конфліктів. У 1899 р. та 1907 р. були прийняті Гаазькі конвенції, які заклали основу міжнародно-правової системи захисту людини в умовах збройних конфліктів.

Уперше у світовій історії питання захисту індивіда і його прав на міжнародному рівні було регламентовано класичним гуманітарним правом. Відбулось удосконалення і внутрішньодержавного механізму захисту прав людини за рахунок використання засобів міжнародного правопорядку. Зазначене дозволяє дійти висновку, що з класичного гуманітарного права було розпочато формування механізму міжнародно-правового захисту прав людини.

17 жовтня 1905 р. імператор Російської імперії Микола II видає Маніфест, який проголосив фундаментальні основи громадянської свободи. До складу Російської імперії входили й українські землі. У поєднанні з Основними Законами від 23 квітня 1906 р. та низкою наступних конституційних актів Маніфест сприяв розвитку інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина. Водночас у Конституції Російської імперії його не було закріплено. Загальновідомо: попри конституційні проекти С. Фортунатова, М. Ковалевського, П. Мілюкова, П. Струве, С. Муромцева, М. Грушевського та ін., Конституція Російської імперії так і не була ухвалена [269, с. 45-46].

Таким чином, ми одностайні з О. Носенко у думці, що лише на початку ХХ ст. відбулось утворення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Період становлення зазначеного вище інституту конституційного права України на поч. ХХ ст. перервали Перша Світова війна (1914-1918 рр.), соціалістичні революції, національно-визвольна боротьба (в тому числі і на українських землях) за незалежність та розпад імперій. «Ці події розвивалися в контексті світової кризи ідей конституціоналізму буржуазної епохи та зародження двох магістральних напрямів розвитку державного і суспільного ладу країн світу – капіталістичного та соціалістичного. Наслідки I Світової війни спричинили значні геополітичні зміни. Розпад імперій призвів до посилення національного та соціалістичного рухів. При цьому найбільший вплив на повоєнне конституційне право мала Жовтнева революція 1917 р. в Росії та Листопадова революція 1918 р. у Німеччині. Революційні події у Росії сприяли активізації національно-визвольного руху на Україні, що призвело до заснування 3 березня 1917 р. Центральної Ради України, яка у найкоротший час закріпила в Універсалах, законах і Конституції УНР 1918 р. основні інститути новонародженого конституційного права незалежної України», – підкреслює О. Носенко [269, с. 46].

Для розв'язання внутрішніх проблем щодо питань правового статусу та захисту прав національних меншин, III Універсалом Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. [29] було визнано національно-персональну автономію для національних меншин. IV Універсал Української Центральної Ради від 9 січня 1918 р. [30] підтверджував всі демократичні свободи, проголошені III Універсалом, а також проголошував, що в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, що було визнане за ними законом 9-го січня.

З метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами створюється перша в історії міжнародна міждержавна організація – Ліга Націй. Під егідою цієї організації починає формуватися система захисту меншин (1919-1939 рр.), найважливіша мета якої полягала в забезпеченні допомоги та захисту їхніх прав на міжнародному рівні. Держави, по-перше, визнавали міжнародно-правові зобов'язання щодо відповідних національних та етнічних утворень. По-друге, встановлювалась система контролю за дотриманням міжнародно-правових зобов'язань держав, який здійснювався спеціальним міжнародним органом. По-третє, приватні особи, які належали до національних або релігійних меншин, отримали право звертатися зі скаргами до Ради Ліги Націй. По-четверте, в Постійній Палаті Міжнародного Правосуддя вводилась процедура розгляду скарг на порушників національних прав тощо.

Після падіння Директорії УНР та встановлення в Україні радянської влади в конституційному праві України розпочинається новий, радянський період становлення та розвитку інститутів радянського конституційного (державного) права (1919-1991 рр.), що ознаменувався затвердженням Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. та прийняттям у кінцевій редакції ВУЦВК 14 березня 1919 р. Конституції УСРР. Окремим розділом до Конституції УРСР було включено текст Декларації прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу, затверджений петроградським ВЦВК 3 січня 1918 р. і III Всеросійським з'їздом Рад 18 січня 1918 р. Зазначені перші

конституційні акти радянської України закріплювали не тільки нові, а й такі, що суперечать принципам демократії та конституціоналізму, інститути радянського державного права [269, с. 58-59].

В 1919 – 1939 рр. – період становлення радянського державного права, Конституції УСРР 1919 р. [189], 1929 р. [194], та Конституція УРСР 1937 р. [195] не закріплювали права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Натомість відбувалось інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу національних та релігійних меншин в джерелах конституційного права Польщі, Румунії, Чехословаччини, у складі яких перебували західноукраїнські землі, та визнання за особами, які належать до національних та релігійних меншин, права звертатись зі скаргами до Ради Ліги Націй, а також юрисдикції Постійної Палати Міжнародного Правосуддя.

У 1928 році Міжнародна дипломатична академія прийняла резолюцію про необхідність визнання прав людини всіма державами. У 1929 році Інститут міжнародного права прийняв Декларацію про міжнародні права людини [269, с. 54-55].

Таким чином, перша половина XIX ст. – 1929 р. характеризується закріпленням заборони рабства, торгівлі людьми, закріпленням прав жертв збройних конфліктів та їх захисту в перших міжнародних актах, формуванням механізму міжнародно-правового захисту прав людини; вдосконаленням внутрішньодержавного механізму захисту прав людини в країнах континентальної Європи за рахунок використання засобів міжнародного правопорядку. Оцінюючи історичний процес міжнародного регулювання прав і свобод людини, зазначимо: розвиток міжнародного інституту прав людини відповідає розвитку національних правових систем і ступеню ефективності внутрішнього механізму захисту прав людини і основоположних свобод.

Рух за вирішення питань, пов'язаних з правами людини, на міжнародному рівні широко розгорнувся під час і після Другої світової війни. Повоєнний етап розвитку і вдосконалення інститутів конституційного права країн світу

позначився широким запровадженням традиційних і нових інститутів у державах Європи, Америки, Азії, Африки та Австралії. Насамперед ідеться про інститути, які об'єднували норми конституційного права, що встановлювали, регулювали і захищали широкий спектр прав і свобод людини та громадянина. Саме у повоєнний період системи конституційного права країн світу збагатилися інститутами економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина, цьому значною мірою сприяв і розвиток гуманітарних інститутів міжнародного права. Як відомо, більшість повоєнних конституцій сприйняли міжнародні стандарти прав людини, закріплені у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини 1948 р., Європейській конвенції з прав людини 1950 р., Пакті про громадянські та політичні права 1966 р. та інших міжнародно-правових актах [269, с. 54-55].

Хоча спочатку сфера захисту прав людини розглядалась як повністю невластива правовому порядку, який незмінно заснований на економічних принципах, згодом це положення зазнало певних змін, що пояснюється поглибленням політичної й економічної взаємодії європейських країн. Так, Паризький договір 1951 р. про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі та Римські договори 1957 р. про створення ЄЕС і Євроатому – первинні установчі договори Європейських спільнот – не містили жодних положень про створення спеціальної системи захисту прав людини в межах Європейських співтовариств. Впливом пануючих тоді функціоналістських підходів до механізмів і принципів правового регулювання економічної інтеграції, що виключали будь-яку можливість втручання у вирішення політичних проблем держав-членів, визначалася й позиція Суду Європейських співтовариств (далі – Суд): ґрунтуючись на положеннях позитивного права, тобто на нормах установчих договорів Європейських співтовариств, Суд виключав можливість визнання основних прав і свобод людини в якості діючої правової норми права Співтовариства [65, с. 677], свідченням чого є рішення, винесені ним в справах «Geitling», «Stork», «Sgarlata». Так, у рішенні по справі «Geitling» Суд ЄС відмовився взяти до уваги аргументи про те, що акти Верховного органу ЄОВС повинні були поважати положення Конституції ФРН [17].

І все ж право ЄС, як об'єднуюча регулятивна система, не могло залишатися осторонь від магістрального напрямку розвитку національного права держав-членів, відображає еволюцію сформованої там правової свідомості та основних характеристик громадянського суспільства. Інтеграція, що не враховує значення, яке надається національними конституціями, парламентами і правозастосовними органами правам людини, могла виявитися збитковою – зазначає М. Етін. Компетенція ЄС почала розширюватися. Обсяг законодавчої діяльності зростає. Інтереси особистості перед обличчям машини, в яку перетворюється ЄС, повинні бути огорожені такою самою мірою, як і всі взаємини з національною державою та армією чиновництва. Інакше легітимність права ЄС опиниться під сумнівом. Буде все складніше і складніше доводити верховенство, переважну силу і пряму дію права ЄС, наполягати на тому, що в разі колізії з національними конституціями все одно повинна застосовуватися норма права ЄС, навіть якщо вона і не піддається контролю з точки зору відповідності вимогам захисту і забезпечення прав людини [132, с. 330-331].

Вже до кінця 60-х рр. XX ст. позиція Суду ЄС із питання визнання основних прав і свобод людини як діючої правової норми права Співтовариств зазнала еволюції: починається поступове визнання права сторін посилається на основні права людини у своїх позовах або скаргах як на підставу для висунення правових вимог. Так, у рішенні по справі «Stauder v. City of Ulm» (1969 р.) Суд, розглядаючи питання про порушення системою соціального забезпечення права на приватне життя, вперше проголосив, що буде захищати основні права людини, як вони впливають із загальних принципів права Співтовариства, а також вказав, що відмінить будь-яке рішення або акт органів ЄС, якщо вони суперечать фундаментальним правам людини [25]. У подальшому захист прав людини завдяки рішенням Суду ЄС стає загальним принципом права ЄС, якому повинно відповідати все вторинне законодавство і дії органів та інститутів ЄС.

Разом із тим на той час в установчих договорах Спільнот не було норм, що зобов'язують держави-члени та інститути Співтовариств брати до уваги права та основні свободи в процесі правового регулювання економічної інтеграції. Це викликало необхідність звернення Суду Європейських співтовариств до міжнародно-правових документів, у яких закріплювалися права і свободи особистості: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Ради Європи, Міжнародного биллю про права людини. При цьому слід зазначити, що Європейські спільноти не брали участь у цих документах, а отже не мали обов'язку поважати міжнародно-правові зобов'язання, що містяться в них, оскільки ці міжнародні документи не мали для них обов'язкової сили.

Це зумовило необхідність пошуку Судом Європейських співтовариств такої правової конструкції, яка б виправдовувала його звернення до зазначених джерел. У цілому ряді справ він обґрунтував своє право посилаючись на права людини і основні свободи, використовуючи для цього два методи:

1) відсилання до конституційних традицій, спільних для всіх держав-членів Європейських співтовариств.

У справі «Nold v. Commission» (1974) Суд Європейських співтовариств вказав, що основні права є невід'ємною частиною загальних принципів права, дотримання яких він гарантує, а так само підкреслив, що для забезпечення захисту цих основних прав Суд повинен спиратися на конституційні традиції, спільні для всіх держав-членів Європейських спільнот [23]. Таким чином, він визнав, що не може підтримати заходи, прийняті Комісією, які є несумісними з основними правами, визнаними та захищеними конституціями держав-членів Співтовариств. Логіка Суду Європейських співтовариств у цьому разі цілком бездоганна – зазначає З. Алієв [70, с. 679], оскільки в той період Суд виходив із того, що правопорядок Спільнот не може бути в принципі несумісним із конституційним порядком держав-членів.

Разом із тим більш широкому застосуванню Судом принципу захисту прав людини чимало сприяло виникнення в 1970-і рр. протистояння між ним і Федеральним конституційним судом ФРН – звертає увагу М. Ентін [132, с. 32]. Зумовлено це було тим, що право ЄС не містило яких-небудь власних, особливих стандартів прав людини. Воно захищало стандарти, які стали європейськими внаслідок того, що є загальними для конституційних традицій держав-членів, або, принаймні, сприймаються правовими системами держав-членів. Загальноєвропейський стандарт у галузі основних прав частково відрізняється від національного стандарту та є нижчим щодо нього. Це стало підставою для розробки правозастосовної практики Конституційного Суду ФРН, яка називається «Solange Rechtsprechung» (судочинство орієнтується на національний каталог основних прав до тих пір, поки не будуть створені відповідні норми ЄС).

Так, у рішенні по справі «Solange I» (1974 р.) правова позиція Федерального конституційного суду ФРН зводилася до того, що «...власний правопорядок, створений завдяки утворенню Європейського Співтовариства, базується на основних положеннях національних конституцій, якими й узаконені межі дії правопорядку ЄС. Праву ЄС може бути надано пріоритет перед національним конституційним правом, якщо за змістом закону про схвалення договору про ЄЕС відсутні сумніви в його відповідності конституції». Тобто позиція Федерального конституційного суду ФРН виводить правопорядок ЄС не з договору про ЄС, а з «основних положень національної конституції». Крім того, пріоритет лише може бути надано за рішенням німецького суду, а не міжнародного – підкреслює А. Клемин [166]. До того ж цим рішенням Федеральний конституційний суд ФРН визначив за собою право вважати те чи інше розпорядження ЄС «неприйнятним», а контроль за ним правомірним: «до тих пір поки (solange) інтеграційний процес Спільноти не розвинувся настільки, щоб право ЄС містило сформульований парламентом каталог основних прав, який був би адекватним каталогу основних прав конституції, подання суду ФРН у Федеральний

Конституційний суд у порядку контролю за відповідністю норм права ЄС конституційному праву країни допустимо і схвалюється, якщо суд вважає припис права Європейського Співтовариства неприйнятним, оскільки воно вступає в колізію з основними правами Основного закону». Так само в цьому рішенні суд Федеральний суд ФРН зазначив, що «стаття 24 Основного закону не уповноважує на, власне, передачу вищих державних повноважень, а лише відкриває національний правопорядок таким чином, щоб зберігалось виключне верховенство ФРН і залишався простір для безпосередньої дії і застосування права з інших джерел у внутрішньодержавній сфері» [23].

З розвитком інтеграції точка зору Федерального конституційного суду ФРН зазнала еволюцію, свідченням якої є рішення по справах «Vielleicht – Beschluss» (1979) і Solange II (1986). Так, у рішенні «Vielleicht – Beschluss» (1979 р.) на відміну від рішення у справі Solange I «сенат залишив відкритим питання, чи можуть і якою мірою, враховуючи політичні та правові зміни, що відбулися за минулий час у сфері ЄС, принципи рішення від 29 травня 1974 р. і далі претендувати на необмежену дію для майбутніх норм похідного права», а так само зазначив, що він готовий у разі можливості відмовитися від застереження щодо секундарного права, але воночас знову підкреслив свою прерогативу щодо контролю за нормами первинного права ЄС. У рішенні Solange II від 22 жовтня 1986 р. Федеральний конституційний суд ФРН зазначає: «оскільки (solange) Європейські Співтовариства, а саме європейський суд, гарантують непохитність головного змісту основних прав, то Конституційний суд ФРН більше не буде здійснювати свою юрисдикцію над застосуванням похідного права ЄС», яке «більше не перевіряється на масштаб основних конституційних прав». Крім того, Федеральний конституційний суд ФРН, посилаючись на конституційний принцип: «ніхто не може бути вилучений з ведення свого законного судді», закріплений у ст. 101(1) Основного закону, Суд ЄС визнав законним суддею» в області захисту прав людини» [24].

2) посилання на міжнародні договори, які є обов'язковими для всіх держав - членів Співтовариств.

У справі «Nold v. Commission» (1974 р.) Суд Європейських співтовариств вказав, що «точно так само, як і конституційна традиція, міжнародні угоди про захист прав людини, в яких держави-члени беруть участь або які вони підписали, можуть забезпечувати керівні принципи, яких необхідно дотримуватися в рамках права Співтовариства». Дійсно, оскільки такі норми міжнародних договорів є для зазначених держав обов'язковими в силу внутрішнього права – Суд Європейських співтовариств має право посилатися на їх положення у розгляді спорів громадян з державами-членами.

У подальшому цей метод обґрунтування Судом свого права посилатися на права людини і основні свободи був використаний у справі «Rutili» (1975): «...навіть якщо різні права, на які посилається позивач, містилися в нормах вторинного права Спільноти, Суд Європейських співтовариств тим не менш оцінює ці норми як специфічні прояви більш загальних норм основних принципів права Співтовариства, які можуть бути виведені шляхом тлумачення інших міжнародно-правових актів». Крім того, пославшись на низку норм Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., учасниками якої є всі держави-члени Співтовариства, Суд відзначив зв'язок між основними нормами права Співтовариства і правом Конвенції [132, с. 331-332].

Практика Суду сприяла закріпленню принципу захисту прав людини в «м'якому» праві ЄС та первинному законодавстві. Так, починаючи з 1977 р. спільними зусиллями інститутів ЄС було прийнято низку міжнародних актів, у яких проголошувалися окремі права та свободи особи, оголошувалися неприйнятними різні види дискримінації та інші, несумісні із правами людини дії. Зокрема, у 1977 та 1986 роках були прийняті спільні декларації Європейського парламенту, Ради і Комісії. У преамбулі Єдиного європейського акта 1986 р. було зроблено вказівку на рішучість держав-членів спільними зусиллями розвивати демократію, спираючись на основні права, визнані конституціями і законами держав-членів, Європейською конвенцією

про захист прав і основних свобод людини та Європейською соціальною хартією. У 1989 р. з Декларацією основних прав і свобод, у якій закріплювався перелік цивільно-політичних і соціально-економічних прав, а також гарантії прав і найважливіші принципи демократії та правового становища особистості, виступив Європейський парламент. У цьому ж році країни ЄС прийняли Хартію Співтовариства про основні соціальні права трудящих, у якій закріплювалося право на зайнятість і винагороду, на працю, на поліпшення умов життя і праці, соціальний захист та ін. Обидва документи мали велике політичне значення. У подальшому вони були використані в якості авторитетних джерел для складання Хартії основних прав ЄС – підкреслює М. Ентін [132, с. 333].

У 1992 р. було створено Європейський Союз. У 6 ст. Маастрихтського договору було включено положення про те, що Союз заснований на принципі поваги прав людини і основних свобод. Амстердамський Договір 1997 р. додав ст. 6 до Договору про ЄС, яка однозначно встановлює, що ЄС ґрунтується на принципах свободи, демократії, рівності, поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенство права. Амстердамський Договір визначив повагу до прав людини як обов'язкову умову вступу до ЄС. Крім того, можливе призупинення членства держав-членів ЄС, які систематично порушують цю вимогу. Заключний Акт Амстердамського договору містить Декларацію про фізично неповноцінних осіб, демонструючи готовність інститутів ЄС у розробці заходів щодо зближення законодавства держав-членів брати до уваги особливі потреби цієї категорії населення. Положення, що містять вказівку на дотримання прав людини ЄС, були включені до ст. 2 Договору про Європейський Союз 2007 р.

У 2000 році була прийнята Хартія основних прав ЄС, що стало великим кроком на шляху подальшого нормативного визнання значущості проблеми захисту прав людини в ЄС. Наступний крок у юридичній історії нормативно-правового розвитку захисту прав людини в ЄС був зроблений у 2004 р., коли текст Хартії основних прав ЄС був включений як друга частина в договір про

Конституцію для Європи. Невдача з прийняттям цього договору відклала питання про надання обов'язкового характеру Хартії до кращих часів – зазначає З. Алієв. У Лісабонському договорі це питання було вирішене, тому після вступу в силу в 2009 р. цього Договору положення Хартії ЄС, згідно зі ст. 6 Договору про ЄС, набули такої самої юридичної сили, як і установчі договори ЄС, а отже, вони стали обов'язковими для держав-членів Союзу. У січні 2008 р. Суд Європейських співтовариств в одному зі своїх рішень послався на низку статей Хартії, які підкреслюють необхідність забезпечення справедливого балансу між різними основними правами, захищеними в комунітарному правопорядку [203].

Таким чином, системний аналіз еволюції принципу захисту прав людини і громадянина в Європейських співтовариствах і Європейському Союзі та Україні дав змогу виділити основні етапи становлення принципу захисту прав людини в Європейських співтовариствах і Європейському Союзі: 1) 1951 – 1969 рр. – розгляд сфери захисту прав людини як повністю не властивої правовому порядку ЄС; 2) 1969 р. – 1986 рр. – розробка та застосування процедури «оціночного порівняння правових систем», заснованої на конституційних традиціях, що містяться в конституційних актах держав-учасниць ЄС, із метою захисту прав людини; 3) 1986 – 1992 рр. – закріплення в первинному законодавстві ЄС норм, що зобов'язують держави-членів та інститути ЄС дотримуватися основних прав, визнаних конституціями і законами держав-членів, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Європейською соціальною хартією; 4) 1992 – сьогодні – принцип поваги фундаментальних прав людини – основний принцип права ЄС.

На українських землях 1939 – 1990 рр. – період розвитку радянського державного права. Конституція УРСР 1978 р. [200] не закріплювала права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Руйнування колишнього СРСР та проголошення незалежності України ознаменували

початок історії становлення та розвитку інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина у незалежній Україні (1991-1996 рр.) з наступною його об'єктивізацією у Конституції України.

Так, 19 червня 1991 р. Верховною Радою Української РСР було схвалено Концепцію нової Конституції України [203]. У центрі уваги нової Конституції має бути людина як найвища соціальна цінність, її права і свободи та їх гарантії, – йдеться у Преамбулі Концепції. Розділ 2 Концепції присвячено правам людини і громадянина. Його мета – створити надійну правову основу для всебічного забезпечення прав людини і громадянина. «Найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, честь, гідність, особиста недоторканність та інші права і свободи, закріплені у Загальній декларації, Міжнародних пактах та інших документах про права людини. Ці права розглядаються не як даровані державою, а як природні, невідчужувані і недоторканні. Порядок їх здійснення і захисту встановлюється Законом. Права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмеженими, окрім випадків, передбачених Конституцією відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права. Усі права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією і законами, підлягають захисту у судовому порядку. Держава несе відповідальність за забезпечення прав людини і громадянина. Усі державні органи і посадові особи зобов'язані поважати права людини і громадянина, сприяти їх реалізації», – наголошується у розділі 2 Концепції. Вперше в історії українського конституціоналізму зазначається, що у новій Конституції України будуть закріплені права людини, які вже проголошені чинною Конституцією, а також ті, які раніше не проголошувалися Конституцією, зокрема право на відшкодування державою шкоди, заподіяної громадянину. Завершувати цей розділ мають норми про гарантії прав людини. Серед них чільне місце повинні зайняти положення про обов'язок кожної особи діяти так, щоб не порушувати прав та законних інтересів інших осіб, а також про обов'язок держави здійснювати захист прав і свобод її громадян як на території України, так і поза її межами. Передбачається, крім того,

закріпити такі гарантії, як право кожного громадянина на судовий захист своїх прав і свобод; право на матеріальну компенсацію моральної шкоди, завданої громадянину незаконними діями держави, державних органів і посадових осіб.

У Конституційному договорі, укладеному 8 червня 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [192], перш за все акцентується увага на прагненні забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах кризового стану. У ст. 1 Договору йдеться про те, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян. Крім того, зазначається, що в Україні діє принцип верховенства Права. «Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, охорона життя, честі і гідності людини – обов'язок держави», – йдеться у ст. 5 Договору.

1 липня 1992 р. Верховною Радою України було прийнято Постанову «Про проект нової Конституції України» [319]. Верховна Рада України постановила винести проект Конституції України на всенародне обговорення та визначила термін його проведення до 1 листопада 1992 р., рекомендувала Радам народних депутатів усіх рівнів обговорити на сесіях проект Конституції України, висновки і зауваження надіслати до Конституційної комісії.

Відповідно до Проекту Конституції України, винесеному на всенародне обговорення 1 липня 1992 р., конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини й громадянина. Держава відповідальна перед людиною і суспільством за свою діяльність (ст. 2).

У ст. 8 Проекту Конституції йдеться, що Україна визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, виявляє повагу до загальновизнаних принципів

міжнародного права. Належним чином ратифіковані або схвалені й офіційно опубліковані міжнародні договори України становлять частину її законодавства і є обов'язковими для виконання державними органами, юридичними і фізичними особами. Глава 5 Проекту Конституції присвячена гарантіям прав і свобод. «Кожному гарантується право на оскарження в судовому порядку дій органів державної адміністрації, органів місцевого і регіонального самоврядування та об'єднань громадян, їхніх посадових та службових осіб, які порушують чи обмежують права та свободи людини і громадянина. Кожний має право на відшкодування за рахунок держави матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними діями державних органів та їхніх посадових і службових осіб під час виконання ними службових обов'язків, а також внаслідок злочинних посягань на життя, здоров'я і майно людини іншими особами. За державою зберігається право регресного позову. Посадові та службові особи державної адміністрації, органів місцевого і регіонального самоврядування та об'єднань громадян особисто відповідають за діяння, які порушують права і свободи громадян, у порядку кримінального, адміністративного і цивільного судочинства», – йдеться у ст. 58 Проекту Конституції.

Право кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій уперше було закріплено в Проекті Конституції України, прийнятому у першому читанні [324]. Водночас коло таких міжнародних судових чи інших установ було обмежено виключно ООН та Радою Європи: «Кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до судових чи інших установ Організацій Об'єднаних Націй та Ради Європи» (ст. 50). Також відповідно до зазначеної статті Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, службових та посадових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого

Народної Ради України у правах людини. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень.

Суб'єктом законодавчої ініціативи – народним депутатом України Г. Долженко було запропоновано частину третю статті 50 Конституції викласти у такій редакції: «Кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Конституційного Суду України», а Верховний суд України пропонував виключити зі ст. 50 Конституції частину п'яту. У подальшому народний депутат В. Понеділко пропонував частину четверту статті 50 після слів «Ради Європи» доповнити словами «та інших міжнародних організацій». Проте всі вищезазначені пропозиції були відхилені.

Тимчасовою спеціальною комісією до другого читання текст ст. 50 Проекту Конституції України, схваленого Конституційною комісією 11 березня 1996 р., з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи було доопрацьовано та викладено у такій редакції: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, службових чи посадових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Народної Ради України з прав людини. Кожен має право після використання всіх внутрішніх засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових чи інших установ, учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [298].

Отже, вперше в Проекті Конституції України, підготовленому до другого читання, закріплено конституційне право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових чи інших установ, учасником яких є Україна. При цьому коло міжнародних судових установ чи інших установ не обмежується виключно ООН та Радою Європи, як це було зазначено в попередньому варіанті Проекту Конституції України. Крім того,

визначено умову реалізації цього права – використання всіх внутрішніх засобів правового захисту.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, прийняла Конституцію – Основний Закон України. Частина 4 ст. 55 Конституції України було викладено в такій редакції: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [190].

Із прийняттям чинної Конституції України український конституціоналізм істотно збагатився якісно новою системою прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій, підкреслює Д. Бєлов [53, с. 3]. Разом із тим вже у 2000 р. виникла потреба вдосконалення системи інститутів національного конституційного права, що була запрограмована ще під час прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. Відповідно до «Перехідних положень» Основного Закону, через п'ять років мали набрати чинності всі положення Конституції України, що потребувало їх інституціоналізації в нових конституційних законах, які б об'єктивізували вдосконалення окремих інститутів конституційного права. Така робота почала здійснюватися Верховною Радою України. Так, 7 лютого 2002 р. був прийнятий Закон

України «Про судоустрій України», що вдосконалював інститут конституційних засад організації та діяльності судів загальної юрисдикції України, зокрема такий його важливий складник, як функції судів загальної юрисдикції, і поклав початок проведення в Україні судово-правової реформи. Проте низка інститутів конституційного права, реформування яких передбачали «Перехідні положення» Конституції України, скажімо, інститут прокуратури, так і не були вдосконалені. Разом із тим еволюція окремих інститутів конституційного права знайшла своє об'єктивне відображення в чинному законодавстві України. Наприклад, у 2001 р. були прийняті Закони України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», які відображали вдосконалення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні. До того ж у 2003 р. був прийнятий Закон України «Про закордонних українців» [269, с. 70-71].

Інше питання, що потребувало свого вирішення, полягало у необхідності забезпечення належної імплементації та реалізації в Україні норм Конвенції та практики її застосування Європейським судом з прав людини. Водночас ані серед науковців, ані серед практиків не було одностайності щодо визнання обов'язковості практики Європейського суду з прав людини для України.

Вчені наводили чимало правових аргументів на користь обов'язковості цієї практики для України, «...найважливішими з-поміж яких є пункт перший Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року, де зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, та статтю 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, де зазначається, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права», – зазначає С. Шевчук [557, с.

351-352]. Як додаткову аргументацію на користь такого висновку вчений наводить ч. 5 ст. 55 Конституції України; ст. 26-27 Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23 травня 1963 року (ратифікована Україною 14 травня 1986 року у складі СРСР), підпункти (а) та (б) пункту 3 статті 31 цієї Конвенції.

Більше того, обов'язковість європейського прецедентного права з прав людини для України впливає також із принципу ієрархії юрисдикцій: Європейському суду з прав людини належить найвища юрисдикція щодо питань застосування та тлумачення Конвенції, що також безпосередньо пов'язано з ст. 55 Конституції України, незважаючи на те, що діяльність Європейського суду є додатковою, позаяк основний «тягар» щодо цього захисту мають взяти на себе національні юрисдикційні органи. Тобто рішення Європейського суду у цій сфері буде остаточним, і його повинні виконати відповідні національні державні органи [557, с. 351-352].

Актуальним зазначене питання стало перш за все для Конституційного Суду України. С. Шевчук зазначає, що аналіз рішень Конституційного Суду України, у мотивувальній частині яких містяться посилання на Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і рішення Європейського суду з прав людини, дав змогу С. Серьогіній виділити такі три основні способи використання практики Європейського Суду з прав людини в обґрунтуванні Конституційним судом України правових позицій:

1. «Відсильний» спосіб. Він є найбільш простим та полягає в тому, що КСУ лише побіжно згадує про наявність певних європейських стандартів з питання, що є предметом спору, не конкретизуючи його, тобто без посилання на конкретні статті Конвенції та рішення Європейського суду. Приклад тому – Рішення Конституційного суду з прав людини у справі про смертну кару від 29 грудня 1999 р. [439].

2. «Казуїстичний» спосіб. Конституційний суд України на обґрунтування своєї позиції наводить конкретні статті Конвенції та перелік конкретних справ, але такий спосіб страждає на догматичність і не може застосовуватись тоді,

коли висока абстрактність певної норми чи неоднозначність праворозуміння не дають можливості покладатися на просте цитування певного міжнародного правового документа.

3. «Казуїстично-змістовний» спосіб. Його сутність полягає у зверненні не тільки до конкретної статті міжнародного договору чи конкретного судового рішення, а й до його істинного розгорнутого змісту [557, с. 353-354; 492, с. 42-43].

Питання застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини набуває особливої актуальності й для судів загальної юрисдикції. У цьому аспекті С. Шевчук звертає увагу на узагальнення судової практики щодо застосування Конвенції, що підготовлено заступником голови Миколаївського апеляційного суду В. Паліюком. Під головуванням останнього 7 червня 2000 року була прийнята ухвала судової колегії в цивільних справах, де вперше в історії України на рівні судів загальної юрисдикції було застосовано прецедентне право Європейського суду з прав людини (правова позиція по справі Лінгенс), а також прямо зазначено, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні [557, с. 356].

Із цього приводу Г. Куц зазначає: «Аналізуючи різні точки зору з питань визнання чи невизнання рішень Європейського суду з прав людини джерелом права, можна з впевненістю констатувати, що на порядок денний діяльності судів в Україні виносяться як питання застосування норм Конвенції, так і практичне використання рішень цього суду. І хоча практика застосування конвенційних норм та використання рішень Європейського суду національною судовою системою ще знаходиться у стадії становлення, все ж суди України впритул підійшли до їх використання, а деякі і до застосування прецедентних рішень Європейського суду з прав людини» [213, с. 21].

П. Мартиненко висновує: «Беручи до уваги міжнародно-релевантні положення статей 9, 18 та 151 Конституції України, можна стверджувати, що в Україні «здійснено якісний перехід від доктрини так званого «діалектичного дуалізму», характерної для адміністративно-командної системи, до принципової

відкритості щодо міжнародного права на засадах моністичної доктрини, характерної для більшості держав – членів Ради Європи» [229, с. 7-16].

23 лютого 2006 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [311]. Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Новітній період становлення та розвитку інститутів конституційного права України в умовах конституційно-правової реформи позначився, з одного боку, об'єктивними процесами впровадження нових інститутів конституційного права та реформування тих, що існують, а з іншого – ігноруванням суб'єктами конституційного правотворення основних теоретико-методологічних принципів і закономірностей об'єктивного розвитку системи національного конституційного права та її головних складників – відповідних галузевих інститутів [260, с. 72]. Українське суспільство й Українська держава остаточно не визначилися з основними векторами розвитку публічної влади та інститутів громадянського суспільства, повільно здійснюються адміністративна і судова реформи, потребує вдосконалення передбачена чинною Конституцією України правова основа організації і діяльності органів державної влади [53, с. 3]. «Перед Україною стоять серйозні проблеми реалізації проголошених у Конституції прав людини, ... а також міжнародно-правових актів з прав людини, ратифікованих Україною», – слушно наголошують Ю. Бисага, М. Палінчак, Д. Белов, М. Данканич [57, с. 3]. Одним із таких конституційних прав, яке є гарантією реалізації інших конституційних прав людини і громадянина, є право після

використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ.

Сьогодні інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина є одним із системоутворюючих складників системи національного конституційного права, а інститут міжнародно-правового захисту прав людини – системи міжнародного права. Ці інститути взаємозумовлені та взаємопов'язані, регулюють історично сформовану самотійну групу якісно однорідних суспільних відносин. Бурхливий розвиток міждержавних відносин, процеси глобалізації, радикальні зміни на зовнішньополітичній арені призводять до зближення конституційного і міжнародного права у сфері прав людини.

Отже, 1990-1996 рр. є періодом інтенсивного розвитку концепції захисту прав людини і громадянина в Україні. Період 28 червня 1996 р. – 2006 р. характеризується закріпленням у Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права в Україні. З 2006 р. до сьогодні – період реформування системи національних засобів юридичного захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є безпосереднім розвитком принципу захисту прав людини і громадянина. Його особливостями як універсального принципу є такі: ґрунтується на ідеї прав людини, вихідними складниками якої є ідея свободи, ідея рівності, ідея справедливості, є елементом міжнародної правової системи та правової системи держав, є основоположним принципом у правотворчості у сфері прав людини та в процесі правозастосування, формування та функціонування системи внутрішньодержавного та міжнародного механізму

захисту прав людини, його застосування міжнародними судовими установами та міжнародними організаціями обмежено процесуальною нормою – вичерпання національних засобів юридичного захисту.

Висновки до розділу 1

Проведений вище системний аналіз еволюції поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, точок зору науковців щодо методології дослідження цього конституційного права, його генези дає змогу дійти таких висновків:

1. Здійснено системний аналіз еволюції поглядів на конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному правознавстві та визначено такі основні закономірності процесу їх розвитку: теоретична та практична розробка його проблем розпочинається з об'єктивізацією інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та інституту міжнародно-правового захисту прав людини в Конституції України; початком правових реформ, що пов'язані з утвердженням конституціоналізму в Україні; прийняттям пілотних рішень Європейським судом з прав людини у справах проти України та Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо невиконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» став результатом еволюції вітчизняної теоретико-правової думки щодо досліджуваного права, а також сприяв активізації її подальшого розвитку.

Встановлено, що за радянських часів дослідження права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у вітчизняному державному праві не здійснювалося, адже радянська юридична наука заперечувала

міжнародну правосуб'єктність індивіда. Конституції УСРР 1919 р., 1929 р., та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р. не закріплювали право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Верховна Рада УРСР визнала верховенство загальнолюдських цінностей над класовими у Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

2. Обґрунтовано таку періодизацію процесу розвитку вітчизняної наукової думки щодо досліджуваного конституційного права людини і громадянина: 1) 1945 – 1991 рр. – заперечення радянською правовою наукою існування права на самостійне звернення індивіда до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 2) 1991 – 1996 рр. – розроблення концепцій гарантій прав людини і основних свобод, складовим елементом системи яких були міжнародно-правові гарантії; 3) 1996 – 2004 рр. – визнання права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як гарантії реалізації основних прав і свобод людини і громадянина; 4) 2004 – 2006 рр. – інтенсивний розвиток досліджень щодо практики Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні; 5) 2007 р. – сьогоднішній – дослідження права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як принципу-гарантії.

3. Виділено такі основні питання, що потребують дослідження у науці конституційного права: поняття, зміст, межі реалізації зазначеного конституційного права, його місце в системі прав і свобод людини і громадянина, нормативно-правові та організаційно-правові гарантії його реалізації, конституційно-правовий статус національних установ із заохочення та захисту прав людини.

4. Виділено такі підгрупи бібліографічних джерел щодо конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: 1) міжнародні договори з прав

людини, правотворчі рішення міжнародних організацій і органів, декларації та резолюції міжнародних міжурядових організацій, рішення міжнародних і національних судів, нормативно-правові акти України та інших країн, їх проекти; 2) філософські видання; 3) наукові праці з філософії права, теорії та історії держави і права, конституційного права, міжнародного права, в яких висвітлюються права людини і громадянина, механізм їх забезпечення; 4) джерела, в тому числі періодичні видання, в яких висвітлено питання конституційно-правового забезпечення права на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій; 5) матеріали юридичної практики, в тому числі ті, що містяться у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

5. Обґрунтовано необхідність дослідження конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а також розробки його концепції як полісемантичної форми знання з використанням сучасної методології, в структурі якої ключове значення мають принципи історизму, об'єктивності, науковості, конкретності, комплексності, детермінізму, системності, універсалізму.

Аргументовано, що дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не може бути побудоване на трансдисциплінарному, мультидисциплінарному, дисциплінарному підходах, а має бути побудоване на міждисциплінарному.

Додатково аргументовано твердження про те, що принцип універсалізму не зводить наявні сумарні системи знань до спрощеної схеми, а навпаки в міждисциплінарному дослідженні є методологічною засадою вирішення комплексної проблеми забезпечення конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Обґрунтовано необхідність оновлення міждисциплінарного підходу з огляду на такі чинники: 1) швидкий розвиток глобалізації та її вплив на правову систему держави та міжнародну правову систему; 2) ускладнення

внутрішньодержавної та міжнародної системи захисту прав людини і основних свобод; 3) зростання спеціалізації наук.

Встановлено, що одним зі складників методологічного оновлення є конструктивний синтез наукових досліджень у сфері прав людини.

6. Зроблено висновок, що зародження ідеї захисту прав людини та відповідальності держави за порушення прав людини збігається у часі з формуванням ідеями справедливості, свободи та рівності ідеї прав людини, а його основним фактором є торгівля між державами. Акцентовано увагу на тому, що першими суб'єктами, які мали право на захист їхніх прав від порушення іноземною державою, були представники торгівельних місій іноземних держав, торговці з інших країн. Відповідальність за порушення прав цих суб'єктів покладалась на державу, на території якої було вчинено таке порушення.

7. Розкрито генезу ідеї права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: від ідеї захисту прав людини до трансформації її в принцип захисту прав людини в правових системах держав та міжнародній правовій системі: 1) початок V ст. до н.е. – 475 р. до н.е. – зародження ідеї права та одного з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості; 2) 476 р. до н. е. – 40-і роки V ст. до н. е. – розвиток одного з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості; зародження та розвиток таких вихідних складових елементів ідеї прав людини, як ідеї свободи та ідеї рівності людини; формування ідеями справедливості, свободи, рівності ідеї прав людини; зародження та розвиток ідеї захисту прав представників торгівельних місій іноземної держави, торговців з інших країн державою перебування та ідеї її відповідальності за порушення їхніх прав; 3) 450 р. до н.е. – IX ст. – розвиток ідеї прав людини; інституційне оформлення ідеї захисту прав торговців з інших держав державою їх перебування в перших джерелах права; 4) X ст. – кінець XVI ст. – інституційне оформлення в Єдиній Хартії вольностей 1215 р. прав різних соціальних груп населення, державного механізму та діяльності судово-

адміністративного апарату, процедури поновлення порушених прав громадян; 5) кінець XVI – початок XVII ст. – розвиток ідеї обов'язку держави дотримуватись прав людини та зародження ідеї захисту прав людини іншою державою та/або державами; 6) середина XVII ст. – 1710 р. – інституційне оформлення конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших писаних актах країн тогочасної континентальної Європи та розвиток ідеї захисту прав людини іншою державою та/або державами; 7) 1710 р. – перша половина XIX ст. – інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших джерелах конституційного права; 8) перша половина XIX ст. – 1929 р. – характеризується закріпленням заборони рабства, торгівлі людьми, закріпленням прав жертв збройних конфліктів та їх захисту в перших міжнародних актах, формуванням механізму міжнародно-правового захисту прав людини; вдосконаленням внутрішньодержавного механізму захисту прав людини в країнах континентальної Європи за рахунок використання засобів міжнародного правопорядку; 9) 1929 – 1939 рр. – закріплення в міжнародних актах механізму міжнародно-правового захисту прав національних меншин на основі стандартів прав людини, закріплених у національних правових актах держав; 10) 1939 – 1945 рр. – зневажання і нехтування правами людини під час Другої Світової війни; 11) 1945 – 1948 рр. – характеризується утвердженням віри в основні права людини, в гідність, цінність людської особи, рівноправність чоловіків та жінок, великих і маленьких націй, розробкою каталогу прав людини, інтенсивним розвитком ідеї відповідальності держави за порушення прав людини, створенням універсальної системи захисту прав людини, трансформацією ідеї захисту прав людини в принцип захисту прав людини в правових системах капіталістичних держав та міжнародній правовій системі; 12) 1948 – 1966 рр. – створення та прийняття Міжнародного Білля про права людини, розвиток універсальної системи захисту прав людини, створення європейської системи захисту прав людини, об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в повоєнних конституціях країн Європи, заперечення права індивіда на звернення до міжнародних організацій у соціалістичних країнах;

13) 1966 – 1990 рр. – розвиток універсальної та європейської систем захисту прав людини, вдосконалення конституційно-правового забезпечення права кожного на звернення до міжнародних судових установ та організацій у конституціях капіталістичних країн Європи, ігнорування права індивіда на звернення до міжнародних організацій у конституціях соціалістичних країн Європи; 14) 1990 – 2007 рр. – реформування універсальної та європейської систем захисту прав людини, закріплення права кожного на звернення до міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій у конституціях колишніх соціалістичних країн; 15) 2007 р. – сьогодні – право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій – принцип-гарантія.

8. Виділено основні етапи становлення та розвитку принципу захисту прав людини в праві Європейського Союзу: 1) 1951 – 1969 рр. – розгляд сфери захисту прав людини як повністю не властивої для правового порядку Співтовариства; 2) 1969 р. – 1986 рр. – розробка та застосування процедури «оціночного порівняння правових систем», заснованої на конституційних традиціях, що містяться в конституційних актах держав-учасниць Співтовариства, з метою захисту прав людини; 3) 1986 – 1992 рр. – закріплення в первинному праві Співтовариства норм, що зобов'язують держави-члени та інститути Співтовариства дотримуватися основних прав, визнаних конституціями і законами держав-членів Співтовариства, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Європейською соціальною хартією; 4) 1992 р. – сьогодні – принцип поваги фундаментальних прав людини є основним принципом права ЄС.

9. Доведено факт взаємодії та взаємовпливу конституційного і міжнародного права на розвиток права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій у різні історичні періоди. Обґрунтовано, що міжнародно-правова регламентація цього права спирається на спільні конституційні традиції держав, а також що це право трансформувалося у принцип-гарантію.

10. Виділено основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генези національної системи конституційного права: 1) 1710 р. – закріплення в Конституції Пилипа Орлика права привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на захист прав людини іншою державою або/та державами; 2) XIX – початок XX ст. – інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших джерелах конституційного права країн, у складі яких перебували українські землі; 3) 1917 – 1921 рр. – за часів національно-визвольних змагань право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних організацій не було закріплено в державно-правових актах; 4) 1918 – 1939 рр. – період становлення радянського державного права, Конституції УСРР 1919 р., 1929 р., та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р. не закріплювали права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Натомість відбувалось інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу національних та релігійних меншин у джерелах конституційного права Польщі, Румунії, Чехословаччини, у складі яких перебували західноукраїнські землі, та визнання за особами, які належать до національних та релігійних меншин, права звертатись зі скаргами до Ради Ліги Націй, а також юрисдикції Постійної Палати Міжнародного Правосуддя; 5) 1939 – 1990 рр. – період розвитку радянського державного права, Конституція УРСР 1978 р. не закріплювала права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 6) 1990 – 1996 рр. – період інтенсивного розвитку концепції захисту прав людини і громадянина; 7) 1996 – 2006 рр. – закріплення в Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до

відповідних органів міжнародних організацій, визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права в Україні; 8) 2006 р. – сьогоднішня – реформування системи національних засобів юридичного захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

11. Встановлено, що право кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є безпосереднім розвитком принципу захисту прав людини. Встановлено його особливості як універсального принципу, що ґрунтується на ідеї прав людини, вихідними складниками якої є ідея свободи, ідея рівності, ідея справедливості, є елементом міжнародної правової системи та правової системи держав, є основоположним принципом у правотворчості у сфері прав людини та в процесі правозастосування, формування та функціонування системи внутрішньодержавного та міжнародного механізму захисту прав людини, його застосування міжнародними судовими установами та міжнародними організаціями обмежено процесуальною нормою – вичерпання національних засобів юридичного захисту.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

2.1. Сутність та ознаки конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Конституцією України та законодавством України досить повно визначені основні права і свободи людини і громадянина [141, с. 3]. Вони не є вичерпними. Оскільки суспільні відносини постійно змінюються, розвиваються, то не є усталеними і поняття та зміст кожного конституційного права і основної свободи людини та громадянина. Відповідно, зазнає змін і механізм їх конституційно-правового забезпечення. Зазначені питання є предметом уваги вітчизняних учених. В своїх працях науковці виявляють, уточнюють сутність, ознаки, зміст того чи іншого конституційного права людини і громадянина в той або інший історичний період, розробляють пропозиції з підвищення ефективності механізму їх конституційно-правового забезпечення.

Сьогодні в Україні найбільш динамічного розвитку зазнають суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Зумовлено це таким чинниками: проведення конституційної реформи в Україні, одним з результатів якої стало внесення в 2016 році змін до Конституції України щодо правосуддя, запровадження конституційної скарги як національного засобу юридичного захисту прав і свобод кожного та ін.; запровадження

міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій нових умов прийнятності заяв від осіб, які звертаються за захистом своїх прав і свобод; запровадження в 2016 р. в Україні інституту приватних виконавців тощо. Зазначене має безпосередній вплив на сутність, ознаки та зміст конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Як наголошувалось у підрозділі 1.1 цього дисертаційного дослідження, вітчизняними вченими-конституціоналістами це конституційне право досліджувалось, здебільшого, як гарантія здійснення суб'єктивних юридичних прав. Також у науці конституційного права закладено теоретичні засади міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні, в тому числі і гарантії вище зазначеного конституційного права. Цю проблематику досліджували такі вітчизняні науковці, як Ю. Бисага, Д. Белов, А. Георгіца, С. Головатий, Т. Заворотченко, О. Марцеляк, Н. Мішина, Н. Мяловицька, А. Олійник, В. Погорілко, О. Пушкіна, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, О. Фрицький, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна та ін. Водночас, питання сутності конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є дискусійним в науці конституційного права, а його ознаки на сучасному етапі – не виявленими. Зазначене негативно відбивається на ефективності механізму його конституційно-правового забезпечення адже має наслідком відсутність правової визначеності цього права у законодавстві України.

Таким чином, виявлення сутності та ознак конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та організацій є актуальним для науки конституційного права.

Ми однастайні з М. Кательніковим у думці, що «...варто мати на увазі, що юридична природа конституційного права людини і громадянина може бути розкрита шляхом зіставлення об'єктивного права як сукупності норм і

суб'єктивного права як можливості людини обирати вид і міру поведінки в рамках закону» [163, с. 8]. О. Беляєвська слушно висновує, що конституційні права людини є складним соціально-правовим явищем, яке має двоїстий характер – діалектичну єдність його об'єктивної і суб'єктивної сторони. «...Вони виступають і як об'єктивне право (система конституційних норм), і як суб'єктивне право (сукупність правомочностей його суб'єктів). При цьому юридична природа конституційного права людини і громадянина ... може бути розкрита шляхом співставлення об'єктивного права як сукупності норм і суб'єктивного права як можливості людини обирати вид і міру поведінки в рамках закону. В процесі реалізації права відбувається перетворення об'єктивного за своєю суттю змісту правової норми в її суб'єктивне розуміння, а потім у поведінку суб'єкта» [51, с. 16]. Зумовлене це тим, що саме складовою частиною суб'єктивного права є правомочність. Сукупність правомочностей і виражає міру дозволеної поведінки в цілому. Зокрема, суб'єкт може власними зусиллями досягати бажаного блага, звертатися до зобов'язаної в правовідносинах особи з вимогою про виконання зобов'язань, звертатися до юрисдикційних органів за спонуканням до виконання обов'язку. Юридичні можливості, які складають зміст суб'єктивного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, безумовно, пов'язані зі змістом правил, з яких складається об'єктивне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

У приписі ч. 5 ст. 55 Конституції України важливим є, перш за все, вживання терміну «кожен». Не дивлячись на те, що ст. 55 Конституції України міститься у розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», законодавець не звузив коло осіб виключно до громадян України. Навпроти, це право гарантується і кожній фізичній особі незалежно від таких персоніфікуючих ознак, як раса, колір шкіри, стать, політичні, релігійні або інші переконання, національне чи соціальне походження, народження, належність до національних меншин або за іншою ознакою, і юридичній особі.

По-друге, умовою звернення кожного до міжнародної судової установи чи міжнародної організації є вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту. Очевидно, що в разі порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина ефективні національні засоби юридичного захисту мають бути вичерпані. Водночас, Конституція України «не дає чіткої відповіді» чи є необхідною умовою вичерпання національних засобів юридичного захисту при порушенні з боку держави самого конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Так, з одного боку, відповідно до міжнародних документів держави як їх сторони беруть на себе зобов'язання не перешкоджати в жодному разі і жодним чином ефективному здійсненню будь-якою особою, неурядовою організацією, групою осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного державою порушення прав людини і основних свобод, викладених у відповідному міжнародному документі, права на звернення з індивідуальною заявою до міжнародної судової установи чи міжнародної організації. З іншого боку, непоодинокими є факти не дотримання державою такого міжнародного зобов'язання, а відтак – порушення права кожного на звернення до міжнародних судових установ.

Ч. 1 ст. 55 Конституції України гарантує кожному захист його прав і свобод судом. Однак щодо конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій юридична можливість його судового захисту не називається. «Проголошується лише державна гарантованість судового захисту, ... проте і в якості конституційної гарантії ця можливість також не закріплена», – звертає увагу О. Беляєвська [51, с. 16].

Статтею 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [190]. Це право

є гарантією реалізації суб'єктивних юридичних прав і свобод людини і громадянина.

У справі громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи від 25 листопада 1997 р. [507] Конституційний суд України надав таке тлумачення ч. 2 ст. 55 Конституції України: «кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді» [440]. З зазначеного випливає, що захисту в суді підлягають всі конституційні права і свободи людини і громадянина, в тому числі і конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Отже, наявною є норма об'єктивного права, яка закріплює можливість звертатись до національного суду, а також норма, що закріплює можливість подавати індивідуальні заяви, звернення, скарги в письмовій формі до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

При цьому, національним засобом юридичного захисту, що підлягає вичерпанню при зверненні кожного до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, є звернення не лише до національного суду, а й до юрисдикційних адміністративних органів чи органів держави, які призначені для вирішення певних конкретних спорів і які можуть не входити до судової системи, якщо цей не судовий орган явно виконує судові функції – він може розглядатися як «суд» в змістовному значенні цього слова.

Такі органи мають бути визнані міжнародною судовою установою чи міжнародною організацією, до якої звертається особа, судовим. Зокрема, якщо

особа звертається за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини, то цей орган має бути визнаний Європейським судом з прав людини судовим в сенсі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На сьогодні Європейським судом з прав людини судом визнані комітет з компенсації завданої шкоди у кримінальному провадженні (Швеція), регіональний орган влади, який здійснює регулювання питань, пов'язаних із нерухомим майном (Австрія), комітет з врегулювання питань лісової промисловості (Греція).

Однією з основних ознак такого органу є право винесення ним остаточного рішення, яке не може бути змінено несудовим органом на шкоду особі, яка звернулась до нього за захистом своїх прав чи свобод. Подання скарги до адміністративного органу, який є не юрисдикційним, не перешкоджає оскарженню рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових чи службових осіб до національного суду.

Як зазначалось вище кожен має право на оскарження в суді не лише рішень та дій, але і бездіяльності органів державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. 14 грудня 2011 р. Конституційний суд України розглянув на пленарному засіданні справу про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини.

Конституційний Суд України зазначив, що відносини, що виникають між фізичною чи юридичною особою і представниками органів влади під час здійснення ними владних повноважень, є публічно-правовими і поділяються, зокрема, на правовідносини у сфері управлінської діяльності та правовідносини у сфері охорони прав і свобод людини і громадянина, а також суспільства від злочинних посягань. Діяльність органів влади, у тому числі судів, щодо вирішення спорів, які виникають у публічно-правових відносинах, регламентується відповідними правовими актами [441]. Таким чином,

обов'язково наявною має бути норма об'єктивного права, яка закріплює порядок звернення до суду та порядок здійснення судочинства.

Отже, суб'єктивне юридичне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій в разі його порушення підлягає захисту у національному суді. Гарантією його реалізації є право на справедливий суд. При цьому, гарантією реалізації суб'єктивного юридичного права на справедливий суд є право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Зазначене свідчить про двоїстий характер цих конституційних прав.

Цей висновок підтверджує і досвід закордонних країн. Зокрема, еволюціонувала позиція Конституційного суду Російської Федерації. О. Беляєвська слушно зазначає: «...в ранніх рішеннях юридична можливість судового захисту розглядалася Конституційним Судом РФ в якості суб'єктивного конституційного права. Прикладом є Постанова від 23 червня 1992 р. № 8-П, у мотивувальній частині якого є вказівка на те, що оспорювані норми «порушують право громадян на судовий захист», а в резолютивній – припис: «... порушення конституційного права на судовий захист ... повинно бути усунуто Верховним Судом Російської Федерації». Аналогічним чином розглянута юридична можливість трактувалася в Постановах від 5 лютого 1993 р. № 2-П, від 16 квітня 1993г. № 7-П та ін. Однак у подальшому Конституційний Суд РФ також дійшов висновку про двоїстий характер цього права. Так, у Постанові від 3 травня 1995 р. № 4-П Конституційний Суд РФ прямо вказав, що право на судовий захист виступає як гарантія щодо всіх конституційних прав і свобод. Згодом у Постановах від 6 липня 1998 р. № 21-П, від 23 березня 1999 р. № 5-П та ін. він підтвердив зазначену позицію» [51, с. 17-18].

С. Авак'ян зазначає, що погляди на особу, її призначення в суспільстві та державі, які і є критеріями для виділення юридичної можливості в категорію права, нині змінилися: більше уваги стало приділятися забезпеченню і захисту прав і свобод людини, у зв'язку з чим «з'являється потреба у виділенні в Конституції спеціальної групи основних прав і свобод, які б забезпечували всі

інші основні права і свободи особи» [31, с. 574-575]. Безумовно, що такими конституційними правами є право на судовий захист і право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Конституційне право на судовий захист дозволяє захистити порушене суб'єктивне право за допомогою внутрішньодержавного механізму, а право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій – за допомогою субсидіарного механізму. При цьому, і саме право на судовий захист може бути порушене, що може потенційно свідчити про те, що внутрішньодержавний механізм його захисту є не ефективним. Як наслідок особа звертається до міжнародної судової установи чи міжнародної організації. Акцентуємо увагу, що реалізація права на звернення до відповідної міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації не є сто відсотковим свідченням того, що внутрішньодержавний механізм захисту прав людини є не ефективним оскільки міжнародна судова установа чи міжнародна організація можуть і не визнати факт порушення права людини Високою Договірною Стороною певного міжнародного договору.

Отже, не дивлячись на закріплення як суб'єктивних конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а також конституційного права на судовий захист, об'єктивне право надає цим правам і характеру гарантії.

На прикладі конституційного права на судовий захист О. Беляєвська наводить такі ознаки конституційних прав, які мають двоїстий характер:

1) закріплення конституційного права як суб'єктивного права не виключає надання цьому праву об'єктивним правом додатково характеру гарантії, оскільки поняття «суб'єктивне право» і «конституційна гарантія» не є такими, що одне одного виключають;

2) досить велика кількість судових розглядів справ щодо прав та обов'язків людини і громадянина пов'язана не стільки з порушенням, скільки з охороною права, але можуть бути вирішені тільки шляхом реалізації

конституційного права на судовий захист судом. Ця обставина не дозволяє визнати конституційне право на судовий захист факультативним способом примусової реалізації суб'єктивного права або виконання обов'язку і, відповідно, надати їй виключно характер гарантії [51, с. 18-20].

Таким чином, спеціальна група основних прав і свобод, які є гарантією всіх інших основних прав і свобод людини і громадянина, не вичерпується лише правом на судовий захист і правом на звернення до міжнародних судових установ. До цієї групи належить і конституційне право на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України.

Водночас, звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України не є засобом, який підлягає вичерпанню при зверненні до міжнародної судової установи та міжнародної організації оскільки Конституційний суд України не вирішує спір по суті. Він вирішує питання про відповідність Конституції України законів України, а також у випадках, передбачених Конституцією України – інших актів. Крім того, Конституційний суд України здійснює офіційне тлумачення Основного Закону України та інші повноваження відповідно до Конституції України.

Отже, об'єктивним правом праву на судовий захист, праву на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України, праву на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій надано характер гарантії не дивлячись на закріплення їх як суб'єктивних юридичних прав. Зазначені права разом з правом звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також правом будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань становлять спеціальну групу основних прав і свобод, які є гарантією всіх інших основних прав і свобод людини та громадянина.

На переконання М. Брагінського та М. Вітрянського, така юридична можливість є не суб'єктивним правом, а правомочністю, що входить до змісту будь-якого суб'єктивного права [64, с. 626]. «Водночас конституційне право

людини і громадянина за своїм змістом ширші, ніж право на позов. Крім того, воно має такі об'єктивні властивості права, як формальна визначеність, нормативність, гарантованість державою, системність. У зв'язку із цим з такою точкою зору не можна погодитись», – опонують інші вчені [51, с. 19-20]. Така точка зору вбачається дискусійною, адже хоча до структури суб'єктивного права і входить правомочність домагання, тим не менше міру дозволеної поведінки в цілому виражає сукупність правомочностей, що становлять структуру суб'єктивного права. Так, суб'єкт може власними діями досягати бажаного ним блага (правомочність на власні дії), а може і звертатись до зобов'язаної у правовідносинах особи з вимогою про виконання зобов'язань (правомочність вимоги). Також він може звернутись до юрисдикційних органів за спонуканням до виконання обов'язку (правомочність домагання).

Повністю заперечує суб'єктивний характер конституційних прав Л. Воєводін. Позиція обґрунтовується тим, що суб'єктивні права можуть існувати лише в конкретних правовідносинах, учасники яких реально мають особисті права і реалізують їх у рамках цих правовідносин; конституційні ж права самі по собі нікому конкретно не належать, а існують у вигляді загальних норм, вони є безособовими, безадресними, абстрактними цінностями, яким не кореспондує чийсь обов'язок. Крім того, конституційні права виникають як елементи правоздатності суб'єктів і лише з настанням передбачених законом юридичних фактів переходять у стан суб'єктивних прав, тоді як суб'єктивне право не може виникнути безпосередньо з правової норми, без настання відповідного юридичного факту [86, с. 152-161]. З цією точкою зору не можна повністю погодитись, адже правові відносини за ступенем визначеності суб'єктів поділяються на загальні та конкретні (конкретні абсолютні правовідносини та конкретні відносні правовідносини). Загальні правовідносини якраз і є правовідносинами, які складаються на основі загальних прав та обов'язків, суб'єкти яких свідомо не визначені. На відміну від них конкретні абсолютні правовідносини є правовідносинами, одна сторона яких – носій суб'єктивного права чітко визначена, а всі інші

щодо неї є зобов'язаними. Є і правовідносини, в яких чітко визначені обидві сторони: як носій суб'єктивного права, так і носій юридичного обов'язку – це конкретні відносні правовідносини.

З точкою зору Л. Воеводіна не погоджується і О. Беляєвська: «Дана позиція видається досить спірною, оскільки фактично вона ставить конституційне право людини і громадянина на судовий захист у залежність від його правоздатності. Однак людина і громадянин володіє цим конституційним правом ... не внаслідок наявності у нього здатності вступати в конкретні правовідносини або факту вступу в ці правовідносини..., а в силу проголошення даного конституційного права Конституцією ... – незалежно від того, чи є людина і громадянин учасником якого-небудь конкретного правовідношення чи ні. Крім того, права, набуті громадянином у конкретних правовідносинах, не є єдино можливими його правами. Тому ... ми не можемо погодитися з даним підходом, оскільки він заперечує, по суті, наявність інших прав, що набуваються поза рамками конкретних правовідносин» [51, с. 20-21]. Додатковими аргументами дискусійності точки зору Л. Воеводіна є, по-перше, той факт, що до такої міжнародної судової установи як Європейський суд з прав людини може звертатись кожна фізична особа, незалежно від такої персоніфікуючої ознаки як наявність або відсутність повної цивільної дієздатності. По-друге, конституція держави не містить вичерпний перелік прав і свобод людини. По-третє, реалізація права може здійснюватись як через правовідносини, так і безпосередньо.

М. Матузов обґрунтовує суб'єктивний характер конституційних прав: «...той факт, що загальне конституційне суб'єктивне право закріплено в нормі, не перетворює його на норму, тобто на об'єктивне право ... Суб'єкт не володіє нормою як такою, він володіє суб'єктивним правом. Правоздатність же і суб'єктивне право, в тому числі суб'єктивне конституційне право, співвідносяться як здатність мати суб'єктивне право і саме це право, як передумова (причина) і наслідок. Суб'єктивність конституційних прав полягає в тому, що вони належать не тільки всім взагалі, але і кожній окремій людині

та громадянину» [233, с. 27-28]. З цією точкою зору можна погодитись лише частково. По-перше, суб'єкт і не може володіти самою нормою права, адже вона є офіційно вираженим, визнаним у суспільстві загальнообов'язковим правилом поведінки, яке охороняється за допомогою державного примусу. Здійснюючи закріплені правовою нормою суб'єктивні права (дозволену поведінку), суб'єкт реалізує право у формі використання. На підставі правової норми виникає зв'язок між суб'єктами права, які наділені правами та кореспондуючими між собою обов'язками, та забезпечені силою державного примусу – правовідносини. Одними з ознак правових відносин є те, що вони виникають на підставі правової норми; виникають між суб'єктами права; здійснення прав та виконання обов'язків забезпечується примусовою силою держави, норма ж права є результатом свідомої діяльності. Передумовами виникнення правовідносин є як загальні – правова норма, правосуб'єктність, так і спеціальні – юридичний факт. По-друге, суб'єктами правовідносин є учасники, наділені правосуб'єктністю – юридичною властивістю суб'єкта, що обумовлена наявністю правоздатності та дієздатності, а не лише однією тільки правоздатністю.

О. Беляєвська слушно зауважує, що вживання терміна «суб'єктивне конституційне право» є необхідним для смислового відмежування конкретного конституційного права від об'єктивного конституційного права. Але це не єдиний аргумент. Конституційні права мають певну специфіку (зокрема, вони належать суб'єктам з моменту виникнення правосуб'єктності, тобто народження, суб'єкти володіють ними поза рамками конкретних правовідносин, вони не вичерпуються в процесі реалізації, тобто зберігаються незалежно від факту їх багаторазової або безперервної реалізації), проте це не дає вагомих підстав для заперечення суб'єктивного характеру конституційних прав. Швидше, їх слід розглядати в якості самостійного, специфічного виду суб'єктивних прав [51, с. 20-21]. «Таким чином, немає перешкод для того, щоб розглядати конституційне право ... як суб'єктивне конституційне право», – висновує О. Беляєвська [51, с. 20-21].

Вище проведений аналіз точок зору вітчизняних та закордонних науковців дозволяє зробити висновок, що в юридичній науці питання сутності конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є дискусійним. Зіставлення об'єктивного права та суб'єктивного права дозволяє стверджувати, що право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій має двоїстий характер. Існує об'єктивне право на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій та суб'єктивне право, але визначення їх понять та ознак науковцями не здійснено.

На думку Ц. Баранова, право кожного звертатися в міждержавні органи із захисту прав і свобод людини, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту, виступає компонентом, який, з одного боку, в межах можливості людини захищати свої права і свободи характеризує внутрішньосистемний зв'язок міжнародних і національних правових засобів у єдиній юридичній моделі – конституційне право на правовий захист, а з іншого – дозволяє правильно визначити напрями коригування і вдосконалення національних механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина (адміністративна юрисдикція, можливість кожного отримати кваліфіковану юридичну допомогу та ін.) [45, с. 3]. Таким чином, на переконання Ц. Баранова, право на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій є структурним елементом права на правовий захист. При цьому, однією з ознак конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є можливість ефективного захисту своїх прав і свобод.

«Відомо, що нормативне закріплення права на звернення з індивідуальною петицією (заявою) забезпечило можливість зробити значний внесок у зміцнення міжнародного захисту прав людини. На практиці дане право трансформувалося у реальне право на позов, що дає можливість жертвам звертатися за захистом своїх прав до міжнародного судового органу, реалізуючи їхнє право на правосуддя», – зазначає П. Алстон [1, с. 28]. Отже,

на думку П. Алстона, право, що досліджується нами у цій науковій роботі, є структурним елементом суб'єктивного юридичного права кожного на правосуддя.

Водночас, по-перше, окрім судового порядку, міжнародний контроль здійснюється і шляхом квазісудового порядку. Однією з ознак конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій, як зазначалося вище, є можливість звертатися до: а) міжнародних судових установ; б) органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава. При цьому акцентуємо увагу, що міжнародними договорами з прав людини створено ряд договірних органів контролю за дотриманням їх норм про що йтиметься далі. Якщо відповідним міжнародним договором з прав людини створюється такий договірний орган, держава має визнати його юрисдикцію прийняття і розгляду заяв осіб або групи осіб, які вважають, що держава порушила їх право, гарантоване міжнародним договором.

По-друге, не всі міжнародні судові установи та органи міжнародних організацій мають юрисдикцію прийняття та розгляду звернень таких осіб чи групи осіб. Так, фізичні особи не мають права звертатися до Міжнародного суду ООН із звинуваченнями проти держави в порушенні прав людини і основоположних свобод. Римським статутом міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. [348] не передбачено юрисдикцію Міжнародного кримінального суду – незалежної міжнародної організації з самостійною правосуб'єктністю – щодо розгляду заяв фізичних осіб.

Іншої точки зору дотримується К. Штирова: «Конституційне право на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини має певну схожість з іншим найважливішим конституційним правом громадян – правом на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (право петицій). Спільність між цими правами полягає в тому, що і те й інше виступають засобом реалізації більш загального права – права на правовий захист» [563, с. 32-33]. Отже, К. Штирова розглядає право на звернення до

міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій як гарантію реалізації права на правовий захист.

Попри всю зовнішню схожість вищезазначених конституційних прав, вони мають і суттєві відмінності. Розмежування між ними можна провести власне за змістом цих прав, нормативною основою їх реалізації, суб'єктами і місцем зазначених прав у системі конституційних прав людини [563, с. 34-35]. К. Штирова наголошує, що зміст конституційного права на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини проявляється в єдності та взаємозв'язку основних складових його елементів: права індивіда самостійно звертатися за захистом до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини й обов'язку зазначених міждержавних органів розглянути дану скаргу згідно з встановленою процедурою, який кореспондує цьому праву [563, с. 37-38].

Отже, одними з ознак конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є здатність бути суб'єктом звернення та гарантії розгляду індивідуальної заяви, звернення, скарги. При цьому, міжнародна судова установа чи відповідний орган міжнародної організації повинен мати юрисдикцію приймати звернення осіб або групи осіб, які вважають, що держава-учасниця того або іншого міжнародного договору порушила право, гарантоване цим договором. До того ж оскільки в рамках одного контрольного механізму можуть використовуватися різні процедури, то органи міжнародних організацій можуть, у разі необхідності, застосовувати і таку процедуру як проведення розслідування випадків систематичного чи грубого порушення прав людини, якщо це передбачено міжнародним договором. Ця процедура не є тотожною процедурі розгляду повідомлень окремих осіб та груп осіб про порушення державою-учасницею прав, закріплених у міжнародному договорі. Крім того, акцентуємо увагу, що міжнародним договором з прав людини може бути встановлено процедуру вивчення індивідуальних повідомлень, яка не тотожна процедурі розгляду індивідуальних скарг.

Вище викладене свідчить, що для розкриття сутності та ознак конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій необхідним є аналіз контрольних механізмів та процедур, що існують в галузі прав людини.

В. М. Репецький механізми та форми міжнародного контролю у сфері забезпечення прав і свобод людини умовно поділяє на дві великі групи: універсальні та регіональні системи захисту прав людини [245, с. 183]. Л. Г. Гусейнов класифікує контрольні механізми і процедури, що існують у галузі прав людини за такими критеріями на такі види: за способом створення (позадовірні механізми; договірні механізми); за територіальною сферою дії (універсальні механізми; регіональні механізми); за органами, що здійснюють контроль (політичні механізми; юридичні механізми (судові та квазісудові); за часом здійснення контролю (органи, що здійснюють превентивний контроль; органи, що здійснюють контроль за фактом порушення); за методами здійснення контролю (вивчення періодичних доповідей держав про виконання своїх договірних зобов'язань; прийняття та розгляд індивідуальних та міждержавних повідомлень (скарг) про порушення прав людини; проведення досліджень на місцях [107, с. 160; 243].

З методологічної точки зору саме класифікація контрольних механізмів та процедур, що існують в галузі прав людини, за критерієм органів, що здійснюють контроль та методів здійснення контролю має ключове значення для розкриття сутності та ознак конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій. Зумовлено це тим, що юридично зобов'язуючі рішення приймаються щодо звернення заявників на обов'язковій основі, а надання рекомендацій державі та індивіду – щодо звернень на факультативній основі. Крім того, серед типових процедур, які використовуються в рамках того або іншого контрольного механізму, окремими самостійними процедурами є розгляд повідомлень окремих осіб або груп осіб про порушення державою-учасницею міжнародного договору прав, закріплених в ньому, а також розслідування за

власною ініціативою випадків систематичного порушення державами-учасниками цих прав. Безумовно, існують і інші процедури: розгляд періодичних доповідей держав; розгляд повідомлень однієї держави-учасниці міжнародного договору з прав людини про те, що інша держава-учасниця не виконує своїх договірних зобов'язань; залучення спеціалізованих установ та відповідних органів ООН до подання доповідей та експертних висновків з приводу здійснення відповідного міжнародного договору з прав людини; запит у держав-учасниць міжнародного договору з прав людини додаткової інформації.

Наголосимо, що сьогодні застосування субсидіарного механізму захисту прав людини зумовлено відсутністю в Україні ефективного внутрішньодержавного механізму їх захисту. Цей механізм дає можливість відновити права людини і основні свободи на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності. Крім того, як слушно наголошує В. Мицик «... міжнародний контроль за дотриманням прав людини стає найважливішим юридичним інструментом, здатним не тільки вирішувати питання, пов'язані із захистом прав і свобод конкретних індивідів, груп осіб, але й сприяти вдосконаленню законодавства і правозастосовчої практики держави» [243, с. 75]. При цьому в рамках одного контрольного механізму можуть використовуватися різні процедури. Процедури, вживані міжнародними організаціями, можуть використовуватися і без особливого контрольного механізму, безпосередньо яким-небудь органом організації [243, с. 69; 553, с. 391-395].

Відповідно до п. 3 ст. 1 Статуту ООН [503] одна із цілей ООН полягає в здійсненні міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, без відмінності раси, статі, мови і релігії. Забезпечення поваги до прав людини здійснюється статутними органами ООН.

Відповідно до п.п b п. 1 ст. 13 Статуту ООН, Генеральна Асамблея ООН повинна сприяти міжнародному співробітництву в економічній, соціальній,

культурній сферах, галузі охорони здоров'я, а також сприяти здійсненню прав людини і основних свобод. Із цією метою Генеральна Асамблея ООН може приймати рекомендації, адресовані державам – членам Організації. Для забезпечення швидких і ефективних дій ООН її члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримку міжнародного миру й безпеки (ст. 24 Статуту ООН). Вона визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та надає рекомендації або вирішує те, які дії варто почати для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Рада Безпеки подає на розгляд Генеральній Асамблеї щорічні доповіді і, в міру потреби, спеціальні доповіді. Вона є єдиним органом, який наділений повноваженнями приймати обов'язкові рішення з окремих питань: «Члени організації погоджуються ...підкорятися рішенням Ради Безпеки й виконувати їх» (ст. 25 Статуту ООН).

Міжнародний Суд є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть запитувати від Міжнародного Суду консультативні висновки з будь-якого юридичного питання. Інші органи Організації Об'єднаних Націй і спеціалізовані установи, яким Генеральна Асамблея може дати в будь-який час дозвіл на це, також можуть запитувати консультативні висновки Суду з юридичних питань, що виникають у межах їхнього кола діяльності (ст. 96 Статуту ООН). Він відіграє певну роль у сфері дотримання міжнародних стандартів прав людини, зокрема їх імплементації на національному рівні. Однак, на думку багатьох науковців, цей вплив має дещо обмежений характер і пояснюється низкою причин, які не дають можливості повною мірою задіяти Міжнародний суд у механізмі захисту прав людини. Варто назвати правила, передбачені у самому Статуті Міжнародного суду: по-перше, сторонами справи можуть бути тільки держави, а це робить неможливим участь індивідів чи міжнародних організацій, які часто є найбільш зацікавленими в справедливому розгляді справ [245, с. 184-185]. Отже, фізичні особи не мають права звертатися до

Міжнародного суду ООН із звинуваченнями проти держави в порушенні прав людини і основоположних свобод.

Відповідно до ст. 60 Статуту ООН відповідальність за виконання функцій Організації покладається окрім Генеральної Асамблеї ООН на Економічну і Соціальну Раду (далі – ЕКОСОР), яка може давати рекомендації (п. 2 ст. 62 Статуту ООН), створювати спеціальні комісії у тому числі з питань дотримання прав людини (ст. 68 Статуту ООН). В 1946 році ЕКОСОР було засновано Комісію з прав людини та Комісію щодо статусу жінок. Комісія з прав людини в 1947 р. на своїй першій сесії заснувала Підкомісію з попередження дискримінації та захисту прав меншин (у 1999 р. перейменована ЕКОСОР на Підкомісію з заохочення та захисту прав людини). В 1959 р. ЕКОСОР прийняла рішення, що повідомлення про порушення прав людини, які надходять до ООН, повинні передаватись на розгляд Комісії з прав людини та Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин [243, с. 110].

Резолюцією 1235 ЕКОСОР від 6 червня 1967 р. [341] встановлено процедури та механізми вивчення індивідуальних скарг стосовно грубих порушень прав людини, резолюцією 1503 ЕКОСОР від 27 травня 1970 р. [342] – процедуру розгляду повідомлень від осіб або групи осіб, які вважають, що їх права були порушені.

У 2006 році на базі Комісії з прав людини було створено Раду ООН з прав людини. Вона приділяє першочергову увагу роботі з національними інституціями з прав людини [126, с. 83-91]: «Генеральна Асамблея, посиляючись на свої попередні резолюції щодо національних інституцій з просування та захисту прав людини, в тому числі на останню резолюцію 66/169 від 19 грудня 2011 року, а також резолюції Комісії з прав людини та Ради з прав людини щодо національних інституцій та їх ролі у просуванні та захисті прав людини, останніми з яких є резолюції Ради 20/14 від 5 липня 2012 року та 23/17 від 13 червня 2013 року..., визнає роль, яку національні інституції з просування та захисту прав людини відповідно до резолюцій Ради

з прав людини 5/1 і 5/2 від 18 червня 2007 року та резолюції Комісії з прав людини 2005/74 від 20 квітня 2005 року відіграють у діяльності Ради з прав людини, включаючи механізм Універсального періодичного огляду, як на етапі підготовки, так і на наступних етапах під час спеціальних проваджень, а також у діяльності договірних органів з прав людини... Вітає розширення відповідно до Паризьких принципів можливостей національних інституцій з прав людини щодо сприяння роботі Ради з прав людини, як це було обумовлено у документі за підсумками огляду роботи Ради, що додається до резолюції Ради 16/21 від 25 березня 2011 року, затвердженої резолюцією Генеральної Асамблеї 65/281 від 17 червня 2011 року, та закликає національні інституції з прав людини скористатися цими спільними можливостями» [264; 265].

18 грудня 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [172], 6 жовтня 1999 р. – Факультативний протокол до Конвенції [530]. Відповідно до ст. 17 Конвенції було засновано Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. Згідно зі ст. 2 Факультативного протоколу якщо держава-учасниця цього протоколу визнала компетенцію Комітету, він може приймати повідомлення від осіб або груп осіб, що підпадають під юрисдикцію держави-учасниці, або від їхнього імені, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою будь-якого з прав, викладених у Конвенції. У будь-який момент після отримання повідомлення і до прийняття рішення щодо його суті Комітет може направити відповідній державі-учасниці для невідкладного розгляду прохання про те, щоб вона вжила таких тимчасових заходів, які можуть виявитися необхідними для уникнення заподіяння можливої непоправної шкоди жертві або жертвам передбачуваного порушення (ст. 5 Факультативного протоколу до Конвенції). Відповідно до п. 2 ст. 8 Комітет може призначати одного або декількох своїх членів для проведення розслідування і термінового подання доповіді Комітету.

На обов'язковій основі міжнародний контроль здійснюється шляхом квазісудового порядку Комітетом ООН з прав людини, якщо держава-

учасниця Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [246] визнала його компетенцію приймати і розглядати повідомлення від осіб, які підпадають під його юрисдикцію і які твердять, що вони є жертвами порушень певною державою-учасницею якогось із прав, викладених у Пакті. Відповідно до ст. 1 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [531] жодне повідомлення не приймається Комітетом, якщо воно стосується держави-учасниці Пакту, яка не є учасницею цього Протоколу. Протокол набирає чинності через три місяці з дня здачі на зберігання Генеральному секретарю ООН десятої ратифікаційної грамоти або десятого документа про приєднання. Встановлено і термін набрання чинності Протоколу для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднується до нього після здачі на зберігання десятої ратифікаційної грамоти або десятого документа – три місяці з дня здачі на зберігання її ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Право окремих громадян звертатися за захистом своїх порушених державою прав у Комітет вважається одним із найкращих проявів прогресу у галузі прав людини. Зростання поінформованості громадськості про діяльність Комітету призвів до збільшення кількості повідомлень від осіб, що заявляють про порушення їхніх прав [58, с. 32]. Комітет не здійснює самостійних функцій зі встановлення фактів, однак він зобов'язаний розглянути всю письмову інформацію, що представляється сторонами. Комітет викладає свої висновки по суті справи, що розглядає відповідно до Факультативного протоколу, мовою судових рішень, і накопичений досвід свідчить про те, що держави, що визнають його компетенцію, серйозно ставляться до його висновків. Вони регулярно застосовують заходи адміністративного, судового і законодавчого характеру відповідно до рішень Комітету [58, с. 35-36].

Відповідно до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 10 грудня 2008 р. [532] якщо держава визнає компетенцію Комітету з економічних, соціальних і культурних

прав, то він може отримувати і розглядати повідомлення осіб, які перебувають під юрисдикцією держави-учасниці, або групи осіб чи від їхнього імені, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою-учасницею якогось з економічних, соціальних та культурних прав, викладених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. [532]. Також Комітет надає свої добрі послуги відповідним сторонам для цілей дружнього врегулювання на основі поваги до зобов'язань, викладених у Пакті (ст. 7 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права).

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав надає свої добрі послуги відповідним сторонам для цілей дружнього врегулювання на основі поваги до зобов'язань, викладених у Пакті (ст. 7 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). До речі, відповідно до ст. 39 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на будь-якій стадії провадження Європейський суд з прав людини може надати себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї. Зазначене свідчить, що можливість дружнього врегулювання спору з державою на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародний акт є однією з ознак конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Низка конвенцій передбачає створення договірних органів контролю за їх дотриманням. Так, відповідно до ст. 17 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів покарання від 10 грудня 1984 р. [175] засновано договірний орган – Комітет проти катувань, відповідно до ст. 34 Конвенції про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 р. [174] – Комітет з прав осіб з івалідністю і т.ін. Однією з процедур механізму міжнародного контролю цих Комітетів за імплементацією положень відповідних Конвенцій є розгляд скарг окремих осіб.

Відповідно до ст. 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. [248] було засновано Комітет з ліквідації расової дискримінації. Комітет приймає і розглядає повідомлення від окремих осіб чи груп осіб, які твердять, що вони є жертвами порушення державою-учасницею якихось прав, викладених у цій Конвенції, в разі визнання його юрисдикції державою-учасницею Конвенції.

Згідно зі ст. 72 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18 грудня 1990 р. [247] (Україна не підписала і не ратифікувала цей міжнародний договір) було засновано Комітет із захисту прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей. Якщо держава-учасниця вище зазначеної Конвенції визнала компетенцію Комітету – він може отримувати і розглядати повідомлення осіб, які стверджують, що держава-учасниця порушила їх права, передбачені вище зазначеною Конвенцією.

Отже, норма об'єктивного права має закріплювати можливість відповідної міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації приймати та розглядати індивідуальні заяви, звернення, скарги осіб та груп осіб, які вважають, що держава порушила те або інше їх право, закріплене в відповідному міжнародному документі, учасником якого вона є. Додатковими аргументами цього висновку є такі.

У 1989 році відповідно ст. 43 Конвенції про права дитини [173] було засновано Комітет по правах дитини. Водночас, у Комітеті відсутні повноваження отримувати повідомлення від окремих осіб чи груп осіб про порушення прав дитини, закріплених в Конвенції.

Проаналізуємо в контексті нашого дослідження європейську систему захисту прав людини, яку становлять дія та гарантії норм європейських конвенцій з прав людини, що стали нормами національних законодавств європейських країн, а також безпосередня діяльність Ради Європи, її контрольних органів із забезпечення виконання європейських конвенційних норм із захисту прав людини [98, с. 15]. Рішення ОБСЕ є формою виразу політичних норм, тому невиконання їх окремою державою не спричиняє будь-

яких юридичних наслідків, а також не може слугувати підставою для звернення особи або групи осіб до міжнародних судових установ. З-під розгляду Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин [111] вилучено розгляд заяв окремих осіб, які належать до національних меншин, щодо випадків порушення зобов'язань за НБСЄ, а також стосовно національних меншин у ситуаціях, пов'язаних із тероризмом. Верховний комісар ОБСЄ «...може одержувати інформацію від представників асоціацій, неурядових організацій, релігійних та інших безпосередньо зацікавлених груп національних меншин у районах з напруженою ситуацією, які уповноважені особами, що належать до таких національних меншин, представляти їх» [243, с. 319-320], адже «...загалом посаду Комісара створено для гарантування європейської безпеки, а не захисту прав певних національних меншин, тим паче осіб, що до них належать» [243, с. 322].

Комісар Ради Європи з прав людини [344] не приймає до розгляду скарги окремих осіб. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Резолюції (99)50 про Комісара Ради Європи з прав людини Комісар займає несудовий пост і покликаний сприяти здійсненню інформаційно-просвітницької діяльності в області прав людини та повазі прав людини в тому вигляді, в якому вони передбачені в документах Ради Європи з прав людини. Не надання Комісару повноважень з розгляду індивідуальних скарг не послаблює системний підхід до заохочення і захисту прав людини, адже відповідно до п. 2 ст. 1 зазначеної вище резолюції «Комісар повинен поважати компетенцію і виконувати функції, відмінні від тих, що виконуються контрольними органами, створеними відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод або іншого договору з прав людини Ради Європи».

Відповідно до ст. ст. 21-22 Європейської соціальної хартії 1961 р. (переглянута у 1996 р.) [135] договірні сторони кожні два роки у формі, яка визначається Комітетом міністрів, надсилають Генеральному секретарю Ради Європи доповідь про застосування прийнятих ними положень частини другої Хартії, які розглядаються Комітетом експертів. Згідно з Додатковим

протоколом до Європейської соціальної хартії від 5 травня 1988 р. [130] сторони перепроводили звіти про застосування прийнятих ними положень частини II цього Протоколу в доповідях, що надсилаються згідно із статтею 21 Хартії. Водночас, процедура розгляду повідомлень окремих осіб про порушення державою-учасницею прав, закріплених у Хартії та Додатковому протоколі до Хартії не передбачена. Не передбачено таку процедуру і Рамковою конвенцією про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. [338], а також Європейською Хартією регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. [136].

Конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р. створено Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, який шляхом здійснення інспекцій, перевіряє поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання. Комітет може проводити з позбавленими волі особами бесіди віч-на-віч (п.3 ст. 8 Конвенції), а також вільно спілкуватися з будь-якою особою, яка, на його думку, може надати йому необхідну інформацію (п.4 ст. 8 Конвенції). Отже, Конвенцією не передбачено процедуру розгляду повідомлень осіб або групи осіб про порушення державою-учасницею прав, закріплених в ній.

Найбільш ефективним механізмом захисту прав людини і основоположних свобод визнано контрольний механізм, створений Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. В. Карташкін у монографічному дослідженні «Права людини: міжнародний захист в умовах глобалізації» слушно підкреслює, що захист прав людини повинні забезпечувати перш за все національні органи, включаючи суди [162, с. 45]. Міжнародний же механізм захисту має субсидіарний характер. Застосування субсидіарного

механізму захисту прав людини зумовлено відсутністю в державі ефективного внутрішньодержавного механізму їх захисту.

Якщо особа вважає, що однією з держав, перерахованих у списку, який додається до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, порушено одне з основних прав, то вона може звернутися з індивідуальною скаргою до Європейського Суду з прав людини. У поняття «індивідуальна скарга» Конвенція включає скаргу від будь-якої фізичної особи, будь-якої неурядової організації або будь-якої групи приватних осіб. При цьому в розумінні ст. 34 Конвенції юридична особа є неурядовою організацією, якщо не бере участь у здійсненні владних повноважень, не виконує публічну функцію під контролем уряду держави, має достатню інституційну та операційну незалежність від держави (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Радіо Франс та інші проти Франції» від 23 вересня 2003 р. [376]).

У всіх цих випадках скарга залишається індивідуальною, оскільки подається від імені однієї особи. Навіть тоді, коли група приватних осіб одночасно звертається до Суду з типовою скаргою за однією і тією ж підставою, кожний із заявників подає самостійну окрему скаргу. Суд потім може об'єднати їх в одне провадження. Приклад тому – Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Варава та інші проти України», що набуло статусу остаточного 11 березня 2013 р. [350]. Справу було розпочато за 119 заявами, поданими до Суду проти України відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод громадянами України, підприємствами, розташованими в Україні, та громадянином Росії, чії дані наведені у доданих таблицях (далі – заявники). Враховуючи спільність правового підґрунтя заяв, Суд вважав за необхідне об'єднати їх.

При цьому *actio popularis* Конвенцією і Регламентом Суду не передбачений. Наприклад, рішення Європейського суду з прав людини у справі «Релігійна Громада Свідків Єгови та інші проти Австрії» від 31 липня 2008 р. [414]. У цьому рішенні Європейський суд з прав людини зазначив, що

стаття 34 Конвенції не може бути використана як підстава для звернення зі скаргою, що має характер *actio popularis*. Тільки у виняткових випадках ця стаття може надати приватним особам право оскаржити порушення їх прав самим законом за відсутності конкретного випадку його застосування, якщо існує ймовірність, що цей закон стане безпосередньою причиною настання негативних наслідків для даних осіб (п. 44 Постанови Європейського суду з прав людини у справі «Відкриті двері» і «Дублінські повитухи» проти Ірландії» від 29 жовтня 1992 р. [364]; п.п. 30-32 Постанови Європейського суду з прав людини у справі «Норріс проти Ірландії» від 26 жовтня 1988 р. [406]; рішення Європейського суду з прав людини у справі «С.Л. проти Австрії» від 22 листопада 2001 р. за скаргою № 45330/99 [417]).

Відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод держава, що визнає право на подання індивідуальних заяв, бере на себе зобов'язання «не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права». При цьому Європейський суд з прав людини може приймати до розгляду лише ті індивідуальні заяви, які стосуються обставин, що виникли після того, як держава приєдналась до Конвенції та визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (вимога *ratione temporis*).

Порушення права має відбутися на території, яка перебуває під юрисдикцією Європейського Суду (вимога *ratione loci*). Це означає, що фізичні та юридичні особи можуть подати заяву до Суду на дії держав, які визнали юрисдикцію Суду, у разі порушення їхніх основних прав і свобод. При цьому має бути дотримано вимоги *ratione personae*.

У Конвенції вказані обставини, за яких індивідуальна заява буде визнана неприйнятною. Перша з них – анонімність заяви. Практично важко уявити собі анонімну скаргу, оскільки до будь-якої скарги, навіть якщо вона подана адвокатом заявника, додаються документи і, передусім, рішення національних судів, у яких обов'язково містяться дані про особу заявника. Проте стаття 34 Конвенції особливо підкреслює, що якщо особа заявника виявиться невідомою Суду, то скарга, що надійшла, буде відхилена.

Не маючи права бути анонімним у відносинах із Судом, заявник може просити Європейський Суд із тих або інших причин (як показує практика переважно суто особистого, морально-етичного характеру) не розкривати його ім'я в ході судового розгляду і в тексті рішення. Прикладом є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Z та інші проти Сполученого Королівства» від 10 травня 2001 р. [357], рішення у справі «К. і Т. проти Фінляндії» від 12 липня 2001 р. [384].

Визнається неприйнятною індивідуальна заява, яка за своєю суттю є ідентичною заяві, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі. Правило «Суд не вирішуватиме знов уже вирішену справу» (*res judicata*) відоме законодавству кожної держави-учасниці Конвенції, зокрема України, і містить одне виключення – виявлення нових, раніше невідомих обставин, суттєвих для вирішення справи. Таке ж застереження містить і стаття, що коментується: скарга буде відхилена як аналогічна, «якщо вона не містить нових фактів, що стосуються справи».

Узагальнюючи, можна сказати, що аналогічною вважається повторна скарга, в якій: той самий заявник; та сама держава-відповідач; той самий предмет; аргументування, що збігається в основному.

Суд може оголосити неприйнятною будь-яку індивідуальну скаргу, яку він визнає несумісною з нормами Конвенції і протоколів до неї. За цим загальним положенням ховається декілька важливих, не названих своїми іменами умов прийнятності, і насамперед: невідповідність скарги предметній компетенції Суду (*ratione materiae*) (наприклад, справа «Віктор Черепков проти Російської Федерації» від 25 січня 2000 р. [366]); умова, пов'язана з фактором часу (*ratione temporis*) (наприклад, питання прийнятності заяви «Л. Тумілович проти Російської Федерації» 22 червня 1999 р. [396]); умова, пов'язана з територіальною юрисдикцією (*ratione loci*) (наприклад, рішення, що стосується прийнятності заяви «Іліашку та інші проти Молдавії та Російської Федерації» від 8 липня 2004 р. [354]).

Багато індивідуальних заяв проти України, які надходять до Європейського суду з прав людини, відхиляються в результаті неточного, як правило, перебільшеного, уявлення про предметну компетенцію Суду.

Заява визнається неприйнятною, якщо вона очевидно необґрунтована, тобто не підтверджена документально, або факти, на які посиляється заявник, не є порушенням Конвенції. Суд часто посиляється на так звану доктрину четвертої інстанції, відповідно до якої він не розглядатиме ймовірно припущені національними судами фактичні або юридичні помилки, які не спричинили порушень положень Конвенції (наприклад, рішення у справі «Хан проти Сполученого Королівства» від 1 травня 2000 р. [431]). Європейський Суд з прав людини не є вищестоящою судовою інстанцією щодо національних судів і не може скасовувати або змінювати рішення, винесені у справі. Багато українських заявників просять Суд переглянути прийняті національними судами рішення, по-новому оцінити докази або свідчення, свідків, дати іншу кваліфікацію діям, оцінити пропорційність призначеного покарання, проте Суд не має права робити таке, і велика кількість скарг відхиляється саме із цих причин.

Заява підлягає відхиленню як неприйнятна і в тому разі, якщо заявник зловживає правом скарги. Це скарги юридично сумнівні, але які явно мають політичні цілі. Проте рішень про неприйнятність скарг за цією підставою в практиці Суду немає. Суд вважає за краще залишати осторонь політичні проблеми, що вимагають оцінних думок.

Як зловживання правом подання скарги може бути розцінена ситуація, коли: заявник не цікавиться ходом її розгляду; заявник не відповідає на додаткові питання Європейського Суду з прав людини. У цьому разі провадження по справі припиняється.

Загалом станом на 1 січня 2016 р. за даними Європейського суду з прав людини на розгляд у ньому чекає 64 850 індивідуальних заяв, з них 23 % – проти України [501]. 3 травня 2001 року Європейський суд з прав людини виніс перше рішення у справі щодо України («Кайсин та інші проти

України»). Станом на 23 вересня 2015 року Суд виніс 1035 рішень щодо України, у більшості з яких встановивши порушення Конвенції та/або протоколів до неї [160, с. 14]. При цьому і науковцями, і практиками підкреслюється, що це є свідченням неефективності внутрішньодержавного механізму захисту прав людини.

Стаття 13 Конвенції гарантує кожному право на ефективний спосіб правового захисту: «Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження».

Європейський Суд з прав людини не зводить розуміння засобів правового захисту виключно до ситуацій, коли вже відбулось порушення суб'єктивного юридичного права. Приклад тому – справа «Джабарі проти Туреччини» від 20 липня 2000 року № 40035/98 [378]. Суд зазначив, що з урахуванням того, що стаття 3 Конвенції закріплює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства і містить абсолютну заборону катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання, заяви особи, яка стверджує, що його або її депортація в третю країну може загрожувати їй поводженням, забороненим статтею 3, мають бути обов'язково ретельно перевірені. Суд не був переконаний, що органи Держави-відповідача провели будь-яку повноцінну оцінку заяв заявниці, включаючи їх спірність. Виявляється, що недотримання вимоги реєстрації протягом п'ятиденного строку за Положенням про притулок 1994 року позбавило її перевірки фактичних причин її побоювань бути поверненою до Ірану. На думку Суду, автоматичне і механічне застосування такого короткого строку для подання заяви про надання притулку повинне розглядатися як таке, що суперечить захисту фундаментального права, втіленого в статті 3 Конвенції. Суд зазначив, що стосовно категорії справ, де розглядається питання про забезпечення права не бути підданим катуванню, органи державної влади повинні здійснювати незалежний і глибокий аналіз заяв осіб про можливе порушення цього права, і

тому Суд постановив, що судовий механізм перевірки звернення п. Джабарі не відповідав вимогам ст. 13 Конвенції.

Отже, Суд включає до поняття правового захисту попереджувальні заходи.

Вище викладене свідчить, що, однією з ознак конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є можливість звертатися з метою захисту своїх прав і свобод, тобто якщо: а) порушення суб'єктивного права чи свободи відбулось, б) суб'єктивне юридичне право не порушено, але існує загроза його порушення.

У рішенні Суду у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р. [400] до змісту поняття «правовий захист» Суд включив присікальні (припиняючі) засоби захисту. За обставинами справи щодо заявника було порушено кримінальну справу, розслідувану тривалий час, протягом якого заявник перебував у якості обвинуваченого, що суттєво обмежувало його правовий статус. Заявник скаржився відповідно до статті 6 параграфу 1 Конвенції на нерозумну тривалість кримінального розслідування щодо нього. Він також скаржить на відсутність ефективних засобів захисту щодо його скарг, які вимагаються статтею 13 Конвенції.

Суд нагадав, що стаття 13 гарантує ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі в разі порушення положень статті 6 параграфу 1 щодо розгляду справи упродовж розумного строку (рішення у справі «Кудла проти Польщі», № 30210/96 [394]). Суд повторив, що засіб є «ефективним», якщо він може бути використаний або для прискорення винесення судом рішення у справі, або для забезпечення заявника відповідним відшкодуванням за затримку, яка вже допущена.

Таким чином, Суд дійшов висновку, що в цій справі було порушено статтю 13 Конвенції через відсутність у внутрішньому законодавстві ефективного і доступного засобу юридичного захисту щодо скарги заявника стосовно тривалості розгляду кримінальної справи.

Отже, правова позиція Суду полягає в тому, що юридичний засіб захисту вважається ефективним, якщо він спрямований: а) на пришвидшення судового розгляду або б) на отримання компенсації за вже вчинене зволікання у розгляді справи.

Отже, вимога наявності присікальних юридичних засобів захисту у національному правопорядку є першочерговою.

У низці інших своїх рішень Суд зазначив, що превентивний захист є необхідною складовою частиною правового захисту, підкресливши, що такий превентивний захист застосовується тоді, коли порушення ще фактично не відбулося, але є реальна загроза, що воно відбудеться.

Стаття 16 Цивільного кодексу України [546], розвиваючи положення Конституції України, визначає такі способи захисту цивільного права: визнання права; припинення дії, яка порушує право; визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, його посадових чи службових осіб. У юридичній літературі підкреслюється, що всі ці засоби належать до тієї групи способів захисту цивільних прав, застосування яких дозволяє попередити чи припинити порушення права [286, с. 220].

Отже, зіставлення об'єктивного права та суб'єктивного права дозволяє дійти висновку про двоїстий характер конституційних прав, які виступають гарантією всіх інших прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Безумовно, ознакою конституційного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій є гарантії отримання їх вмотивованих рішень, про що йтиметься у п. 3.2 цього дослідження.

Проведений вище аналіз поглядів науковців щодо питання сутності конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій дозволяє виділити такі три групи позицій: 1) конституційне право звертатися до міжнародних судових установ та

міжнародних організацій – юридична можливість суб'єктивного конституційного права; 2) конституційне право звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій – конституційна гарантія суб'єктивних прав; 3) конституційне право звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій – конституційне право-гарантія.

Об'єктивне право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій – це офіційно виражені та визнані у суспільстві правила поведінки учасників конституційно-правових відносин у сфері міжнародного захисту прав і свобод людини, що охороняються державою, згідно з якими поведінка учасників цих відносин оцінюється як правомірна або неправомірна. Ефективність є невід'ємним сутнісним елементом об'єктивного конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та органів міжнародних організацій.

Суб'єктивне право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій – це юридично забезпечена можливість будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав і свобод, викладених у міжнародних актах, учасником яких є держава, після використання всіх національних засобів юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава.

Проведений аналіз основних наукових підходів щодо сутності та ознак конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, законодавства України, практики його застосування, міжнародних договорів з прав людини, правотворчих рішень міжнародних організацій і органів, декларацій та резолюцій міжнародних міжурядових організацій, рішень Європейського суду з прав людини

дозволив виявити такі ознаки цього конституційного права: 1) наявність норми об'єктивного права, яка закріплює можливість подавати індивідуальні заяви, звернення, скарги в письмовій формі; 2) здатність бути суб'єктом звернення; 3) можливість звертатися до: а) міжнародних судових установ; б) органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава; 4) можливість звертатися з метою захисту своїх прав і свобод якщо: а) порушення суб'єктивного права чи свободи відбулось; б) суб'єктивне юридичне право чи свободу не порушено, але існує загроза їх порушення; 5) можливість дружнього врегулювання спору з державою на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародний акт; 6) гарантії розгляду або вивчення індивідуальної заяви, звернення, скарги і проведення розслідування міжнародною судовою установою чи органом міжнародної організації, якщо це передбачено міжнародним договором; 7) гарантії отримання вмотивованих рішень міжнародних судових установ, органів міжнародних організацій; 8) можливість ефективного захисту своїх прав і свобод.

2.2. Зміст конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Конституційне право кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій відіграє дедалі важливу роль в утвердженні принципу верховенства права в Україні. Структура цього конституційного права як суб'єктивного юридичного права закріплена в Основному Законі України та законодавстві України, що розвиває його положення. В тому числі частиною цього національного законодавства України є чинні міжнародні документи, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

Структуру суб'єктивного юридичного права кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій складає система

можливостей, закріплених в національному законодавстві, які відображають і його змістову конкретизацію, і зв'язки між ними. При цьому, елементи змісту цього права не є раз і на завжди даними, а також не є вичерпними оскільки і право кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, і інші конституційні права і свободи людини і громадянина, які є гарантією його реалізації і гарантією реалізації яких є досліджуване право, розвиваються всередині свого концептуального життя. Крім того, зазнає змін контрольна система тих чи інших міжнародних договорів з прав людини (приклад тому – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод).

О. Беляєвська слушно підкреслює, що щодо досліджуваного права слід перш за все встановити властиву для нього типологію правомочностей, що складають його зміст [52, с. 34]. Правомочність є складовою частиною будь-якого суб'єктивного права. Саме сукупність правомочностей і виражає міру дозволеної поведінки в цілому. Встановлення типології правомочностей конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна дозволить виділити елементи змісту цього конституційного права.

Водночас, сьогодні питання типології правомочностей має дискусійний характер. Так, П. Рабінович у кожному суб'єктивному праві виокремлює три елементи: 1) право на свої дії (право-поведінка); 2) право на чужі дії (право-вимога); 3) право на забезпечувальні дії держави (право-претензія) [333, с. 79].

Складові частини суб'єктивного права означають, що суб'єкт власними зусиллями досягає бажаного блага; суб'єкт звертається до зобов'язаної у правовідносинах особи з вимогою про виконання зобов'язань; суб'єкт звертається до юрисдикційних органів за спонуканням до виконання обов'язку.

Ряд учених у кожному суб'єктивному праві виокремлюють такі чотири елементи: 1) можливість власних вчинків (право-поведінка); 2) можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб (право-вимога); 3) можливість звернутися за підтримкою і захистом до держави (право-домагання); 4) можливість користуватися на основі даного права певним благом (право-користування) [235, с. 20; 514, с. 525-528]. При цьому М. Матузов підкреслює, що «правомоччя – це дробові частини суб'єктивного права: у різних прав їх більше або менше ... Зрозуміло, суб'єктивне право може складатися з одного правомоччя – тоді вони збігаються» [234, с. 89]. Не заперечуючи точку зору М. Матузова в частині того, що різні права містять різну кількість складових частин, тим не менш акцентуємо увагу, що не можна погодитись з тим, що структура суб'єктивного права складається з чотирьох вище зазначених елементів. Так, об'єктом правовідносин є все те, на що воно спрямовано. Це і предмети реального світу, і особисті немайнові блага, і поведінка суб'єктів, а також результат цієї поведінки. Право-поведінка і спрямована на досягнення цього блага. Правомочність на власні дії означає, що суб'єкт власними зусиллями досягає об'єкта – бажаного блага. Можливість користуватися на основі даного права певним благом є правом-поведінкою. Відтак, бачиться не обгрунтованим право-поведінку розділяти на два правомоччя: право-поведінку і право-користування.

На переконання В. Корельського та В. Перевалова, зміст суб'єктивного права становлять такі правомоччя: 1) право на власні фактичні дії; 2) право на юридичні дії; 3) право вимагати від іншої сторони виконання обов'язку; 4) право-домагання, тобто право привести в дію механізм державного примусу (право на примусове виконання обов'язку) [513, с. 342]. У даній класифікації, таким чином, право-вимога і право-користування також об'єднані в одне правомоччя, а право-поведінка, навпаки, розбите на два самостійних правомоччя – право на юридичні дії та право на фактичні дії [513, с. 340]. Досліджуючи конституційне право на судовий захист, цій точці зору опонує О. Беляєвська: «... право на юридичні дії та право на фактичні дії, які

виокремлюються В. Корельським та В. Переваловим, охоплюються ширшим за своїм обсягом правомоччям – правом на власні дії (правом-поведінкою). Розмежування даними авторами права-поведінки на право на юридичні дії та право на фактичні дії пов'язане, як видається, з тим, що вони виділяють у змісті суб'єктивного права його юридичний і фактичний зміст; під юридичним змістом ними розуміється можливість певних дій, під фактичним – самі дії. Щодо конституційного права особи на судовий захист зазначена теорія, на нашу думку, навряд чи може бути застосовна, оскільки одна зі специфічних рис цього права полягає в тому, що його юридичний зміст максимально наближений до фактичного, оскільки практично будь-яку юридично значиму дію в рамках реалізації цього права особа має вчинити в певній фактичній (процесуальній) формі» [52, с. 35-36]. Тому підстав для виділення в змісті права особи на судовий захист окремих правомочностей на юридичні дії і на фактичні дії вчена не знаходить і переконує, що їх можна об'єднати більш загальним правомоччям – правом-поведінкою (правом на власні дії) [52, с. 36]. Акцентуємо увагу, що суб'єкт досягає власними зусиллями бажаного блага. Ці зусилля полягають і в фактичних діях, і в юридичних. У сукупності вони становлять правомочність на власні дії. Зміст же правовідносин у матеріальному сенсі становить реальна поведінка суб'єктів, а у юридичному – сукупність кореспондуючих суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Таким чином, суб'єктивне право не обов'язково має включати в себе всі перераховані правомоччя – достатньо, щоб воно включало лише деякі з них, слушно висновує К. Штирова [563, с. 23]. Такої ж точки зору, як було зазначено вище, дотримується і М. Матузов.

Щодо права звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, правомочність на власні дії полягає в тому, що особа може самостійно звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а правомочність вимоги – з можливістю

вимагати розгляду від них його звернень, тобто з наявністю правозобов'язаних осіб.

При цьому в різні історичні періоди право особи на звернення до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій сприймалось вченими-юристами неоднозначно. Так, для радянської правової науки характерним є негативне ставлення до нього: на переконання Б. Манова, Г. Тункина, Н. Витрука, С. Черниченко, А. Мовчана, І. Городецької, це право було не ефективним і таким, що передбачало можливість зловживань. Б. Петранов наголошував, що «...в рамках конкретної діяльності у сфері прав людини жоден міжнародний орган не може насправді приймати рішення, спрямовані на пряме відновлення порушених прав індивіда. Конкретних способів ефективного відновлення в правах не передбачено навіть у Європейській конвенції з прав людини» [290, с. 113]. Погодитися з такою точкою зору можна лише частково щодо механізму захисту прав людини в рамках ООН. У рамках Ради Європи є низка автономних правозахисних механізмів, створених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, найбільш ефективним серед яких є судовий механізм. Усі інші правозахисні механізми Ради Європи є позасудовими і застосовують різні засоби моніторингу у сфері прав людини, а саме це: розгляд колективних скарг (Європейська соціальна хартія); вивчення урядових доповідей (Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Рамкова конвенція про захист національних меншин) та проведення інспекцій на території держав-учасниць (Європейська конвенція про запобігання катувань), зазначає В. Кавун [158, с. 13]. Діяльність Європейського суду з прав людини підтвердила ефективність конвенційного механізму. Виконуючи рішення Суду, держави як виплачують стягувачеві відшкодування та вживають додаткових заходів індивідуального характеру, так і вживають заходів загального характеру. Мета вжиття заходів загального характеру полягає в додержанні державою положень Конвенції про захист

прав людини і основоположних свобод, порушення яких було встановлене рішенням Європейського суду з прав людини, забезпеченні усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Європейським судом з прав людини порушення, усуненні підстав для надходження в подальшому до Європейського суду з прав людини індивідуальних заяв проти України, спричинених проблемою, яка вже стала предметом розгляду в цій міжнародній судовій установі.

Б. Петранов наводить такий аргумент проти використання права на звернення до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій. На його думку, «надання громадянам держави права звертатися безпосередньо до міжнародних органів веде до визнання в якійсь формі міжнародної правосуб'єктності індивіда, до розриву об'єктивних кордонів між сферами дії міжнародного і внутрішньодержавного права» [290, с. 113]. Цю точку зору поділяли й інші науковці, підкреслюючи, що «віднесення всіх осіб міжнародного співтовариства до суб'єктів міжнародного права, по-перше, ототожнює міжнародне і внутрішньодержавне право, по-друге, поняття міжнародної правосуб'єктності втрачає свою особливість і навіть сенс» [236, с. 20]. Бачиться, що надання індивідам права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій не призводить до ототожнення внутрішньодержавного та міжнародного права, адже особа звертається до цих установ та організацій після використання всіх національних засобів юридичного захисту. Відтак, тільки якщо внутрішньодержавний механізм захисту прав людини є не ефективним – застосовується субсидіарний. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави та відповідних міжнародних організацій і міжнародних судових установ.

Р. Мюллерсон слушно резюмував: «...до останнього часу існувало різко негативне ставлення СРСР до скарг індивідів до міжнародних органів. Тому радянські автори найчастіше просто ігнорували ці питання, а нерідко викривали їх як винахід буржуазії, що мала на меті завуалювати порушення

прав людини в західних країнах, як спроби втручання у внутрішні справи держави» [259, с. 112]. Зумовлене це було тим, що завдяки зверненням до міжнародних судових установ та міжнародних організацій можливо здійснювати моніторинг реальної ситуації щодо забезпечення прав людини і основних свобод в державі.

Вченими країн Західної Європи, що не входили до складу соціалістичного табору, право особи на звернення до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій розглядалось як невід'ємне і по відношенню до країни громадянства особи, і до всього міжнародного співтовариства. Г. Лаутерпахт наполягав на ідеї Міжнародного Суду з прав людини, був переконаний, що цей суд міг би переглядати судові рішення та законодавчі акти державних органів [20, с. 287]. М. Московітц обґрунтовував необхідність обмеження державного суверенітету, пропонував створення наднаціональних органів, що спостерігали б за стосунками між державами та їх громадянами [349, с. 16].

У рамках теорії імплементації деякі вчені підтримували необхідність права на індивідуальну петицію (звернення): «... в рамках будь-якої міжнародної процедури, яка може бути створена, абсолютно необхідно, щоб кожен потерпілий індивід мав безпосереднє право петиції чи скарги в створені органи», – підкреслює К. Штирова [563, с. 24].

Відтак, обґрунтування самотійності суб'єктивного юридичного права особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій не можливе без розв'язання питання про можливість його безпосередньої реалізації особою. Зокрема, необхідно встановити наявність або відсутність міжнародної правосуб'єктності індивіда.

В юридичній науці існує три підходи до вирішення цього питання:

- 1) фізичні особи не є і не можуть бути суб'єктами міжнародного публічного права (І.І. Лукашука С.В. Черниченко, Р. Редслоб, Дж. Шварценбергер та ін.);
- 2) фізичні особи є основними суб'єктами міжнародного публічного права

(Г. Кельзен, Л. Дюгі, Г. Краббе та ін.); 3) фізичні особи мають обмежену міжнародну правосуб'єктність (Н.В. Захаров, Ю.Л. Решетов, Р.А. Мюллерсон, Г. Лаутерпахт, П. Гугенхейм, А. Фердросс, В.А. Карташкін та ін.) [563, с. 27]. Наразі міжнародна правосуб'єктність індивіда визначається самим міжнародним правом, – виосновує К. Штирова [563, с. 30]. Так, основні права і свободи особи закріплюють універсальні міжнародні договори. Ряд міжнародних договорів надає індивідам право звернення в міжнародний судовий орган [503].

Дійсно, в договірній практиці держав-учасниць ООН після прийняття Статуту ООН широке поширення набуває надання індивіду права звертатися до органів ООН з додержання прав людини. Р. Рісдаль підкреслює, що доступ індивіда до міжнародних установ – відносно нове явище, що свідчить про серйозні зміни в його правовій природі. Отримуючи самостійний статус у міжнародних органах, людина має можливість незалежно від держави захищати свої права [349, с. 124]. Грунтуючись на цьому, Р. Рісдаль висловив думку, що, оскільки приватні особи можуть ініціювати розгляд у Європейському суді з прав людини, «їм надано статус суб'єктів міжнародного права [349, с. 124]. З такою точкою зору погодитись не можна, оскільки індивіди не мають ознак суб'єктів міжнародного публічного права.

Опонуючи цій точці зору, С.В. Черниченко зазначає, що «сам по собі такий доступ не перетворює їх у суб'єктів міжнародного права, а означає лише те, що учасники відповідного договору беруть на себе взаємне зобов'язання забезпечити цей доступ наявними в їх розпорядженні правовими та організаційними засобами [237, с. 65]. Самі ж індивіди не стають стороною міжнародного договору.

Закріплений універсальними і регіональними міжнародними договорами механізм захисту прав людини дозволяє ініціювати процедуру розгляду повідомлення окремої особи або груп осіб про порушення державами-учасницями конвенційних норм, або процедуру розслідування відповідними органами міжнародних організацій або відповідними договірними органами

контролю за дотриманням того або іншого міжнародного договору з прав людини, учасником якого є держава і юрисдикцію якого вона визнала, без згоди держави на їх проведення. Винесення ж рішень такими міжнародними судовими установами та органами міжнародних організацій має сприяти вдосконаленню законодавства і правозастосовної практики держав.

Прикладом такого впливу є Україна. Верховний Суд України у рішенні від 14 липня 2005 року у справі щодо виконання рішення Мельниченко проти України звернув увагу на Рекомендацію NR(2004)5 Комітету міністрів державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини: «Так, у пунктах 3, 25 додатка до цих рекомендацій зазначено, що головною передумовою ефективного захисту Конвенцією прав людини в Європі є застосування Конвенції державами в їхньому правопорядку в світлі прецедентної практики Суду. Це, передусім, передбачає приведення державами законів та адміністративної практики у відповідність із Конвенцією. Коли рішення Суду безпосередньо стосується держави, вона зобов'язана на підставі статті 46 вжити необхідних заходів для його виконання, а коли це потрібно, негайно вжити необхідних заходів, аби змінити закони та адміністративну практику з метою їх узгодження з Конвенцією» [557, с. 356-357]. Отже, держава зобов'язана вжити заходи загального характеру. Ними є такі: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; внесення змін до адміністративної практики; забезпечення юридичної експертизи законопроектів; забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини; інші заходи.

Таким чином, як справедливо зазначає В.А. Карташкін, індивід усе більш активно «вторгається» в міжнародне право та навіть у низці випадків бере участь у процесах забезпечення міжнародних стандартів у галузі прав

людини [275, с. 489-493]. При цьому акцентуємо увагу, що суб'єктом міжнародного права не дивлячись на таке «вторгнення» індивід не стає.

Відзначаючи наявність у фізичних осіб окремих правомочностей з участі в міжнародно-правових відносинах, не можна, заперечувати їх статус як суб'єктів міжнародного права, стверджує Н.В. Захарова, адже «правосуб'єктність особа набуває незалежно від величини кола правовідносин, у яких вона бере участь або може брати участь. Досить наявності одного такого правовідношення, щоб набути правосуб'єктність» [147, с. 114]. Ця точка зору вбачається дискусійною, адже оскільки відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, то суб'єкт власними зусиллями досягає бажаного блага (правомочність на власні дії) та/або звертається до зобов'язаної у правовідносинах особи з вимогою про виконання зобов'язань (правомочність вимоги). Правомочність же на власні дії і правомочність вимоги є складовими частинами суб'єктивного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Водночас, вони не означають, що індивід автоматично стає учасником міжнародно-правових відносин. Він не має ознак суб'єкта міжнародного публічного права.

Специфіка права на звернення до міжнародних судових установ або до органів міжнародних організацій зумовлює невключення до нього елемента права-претензії. Справді, право-претензія визначається як можливість вдатись до заходів державного примусу в разі невиконання іншою стороною свого обов'язку [234, с. 84]. Основною метою державного примусу є зміцнення режиму законності й правопорядку в державі, усебічна охорона прав і законних інтересів особи, суспільства та держави. В.Г. Розенфельд та В.В. Серьогіна виділяють такі ознаки державного примусу: 1) примус завжди є специфічною формою правозастосовної діяльності спеціально уповноважених

на те органів держави, посадових осіб; 2) примус є зовні психічним і фізичним впливом на свідомість та поведінку суб'єктів; 3) примус супроводжується заподіянням суб'єкту правообмежень, що мають негативний для нього характер і нерідко пов'язані з покладанням на правопорушника додаткових правообмежувальних обов'язків; 4) фактичною підставою застосування примусових заходів є скоєне правопорушення, а також виникнення інших, не бажаних для держави й суспільства, наслідків; 5) застосування примусових заходів здійснюється у визначеній законом процесуальній формі; 6) під метою правового примусу розуміється кінцевий результат, якого держава прагне досягти за допомогою застосування його заходів [490, с. 95].

У розглянутому нами суб'єктивному юридичному праві стороною, на яку покладається обов'язок прийняти та розглянути звернення індивіда, є міжнародна судова установа або орган міжнародної організації чи договірний орган контролю за дотриманням норм міжнародного договору з прав людини. Цілком природно, що в разі невиконання ними цього обов'язку застосування до них заходів примусу з боку однієї з держав є неможливим, оскільки «державний примус безпосередньо пов'язаний із феноменом державної влади, у «віданні» якої перебувають економічні ресурси, армія, міліція, податкова служба, виправні установи, митні органи тощо, що мають правові й організаційні можливості для реалізації примусових заходів». У міждержавних відносинах ці механізми зазвичай не працюють. Теоретично про правомочність права-претензії в структурі суб'єктивного права на звернення до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій можна було б говорити щодо можливості вдатись до заходів міжнародно-правового примусу в разі невиконання іншою стороною свого обов'язку. Проте практично такі механізми нині відсутні. Крім того, саме поняття міжнародно-правового примусу в міжнародному праві є мало розробленим, як підкреслює К.П. Штирова [563, с. 27].

Що ж стосується останнього з основних елементів, які зазвичай включаються до суб'єктивного юридичного права (права-користування), то у

випадку з аналізованим правом право-поведінка включає в себе також право-користування, оскільки правомірна поведінка індивіда в цьому разі безпосередньо пов'язана з використанням права [234, с. 35]. Крім того, оскільки правомочність на власні дії означає, що суб'єкт власними зусиллями досягає бажаного блага, а об'єктом правовідносин є не тільки предмети реального світу, особисті немайнові блага, а й поведінка суб'єктів та результат цієї поведінки, то правомочність на власні дії включає в себе і право-користування.

При цьому необхідно зазначити, що право на звернення до міжнародних судових установ або до органів міжнародних організацій, не включаючи правомочності домагання, сприяє захисту інших конституційних прав людини і основних свобод.

Викладене дає змогу зробити висновок, що право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, включає в себе дві правомочності: право-поведінку та право-вимогу.

Захисний механізм, встановлений міжнародними документами, є субсидіарним щодо національних систем захисту прав людини. В.А. Карташкін слушно наголошує: «Комітет з прав людини <...> не розглядає жодних повідомлень від окремих осіб доти, доки не впевниться, що ця особа вичерпала всі доступні внутрішні засоби правового захисту, і це питання не обговорюється відповідно до другої процедури міжнародного розгляду чи врегулювання» [162, с. 45]. Також умова прийняття і розгляду повідомлень від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у відповідному міжнародному договорі, Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав, Комітетом з ліквідації расової дискримінації.

Пункт 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод надає національним органам, насамперед судам, такі можливості: запобігти стверджуванню заявником порушенням Конвенції; виправити

стверджувані заявником порушення Конвенції до того, як відповідні скарги буде подано до Суду. У пілотному рішенні «Каверзін проти України», яке отримало статус остаточного 15 серпня 2012 р. [351], Європейський суд із прав людини зазначив, що вичерпанню підлягають лише ті засоби юридичного захисту, які у відповідний час є ефективними й доступними як теоретично, так і практично. Зокрема, такі засоби юридичного захисту мають бути спроможні забезпечити виправлення ситуації, щодо якої було подано скарги заявника, а також достатні шанси на успіх.

Загальновідомо, що закріплення в національному законодавстві юридичних засобів захисту прав людини зумовлює закономірне питання про те, чи є ці засоби дієвими, ефективними. Твердження, що проблема ефективності юридичних засобів у юриспруденції є ключовою, мабуть, не викликає сумніву, як слушно зазначає О.І. Наливайко [262, с. 5]. Адже вся історія права фактично є історією перевірки ефективності його впливу на суспільні відносини [148, с. 87].

Саме тому вітчизняна юридична наука свого часу зосередила значну увагу на дослідженні загальної теорії ефективності правового регулювання, насамперед ефективності правової норми. Спеціальні дослідження проводились і в галузевих юридичних науках [150, с. 28-36; 559, с. 98-103; 288, с. 96-104; 159, с. 41-47]. Ґрунтовні розробки в межах цієї теорії, безперечно, повинні максимально враховуватись також під час дослідження ефективності юридичних засобів захисту прав людини.

З іншого боку, проблема ефективності національних засобів захисту прав людини завжди розглядається Європейським судом із прав людини в процесі застосування ним, зокрема, ст. 13 Конвенції; ця міжнародно-правова норма закріплює право людини саме на ефективний національний засіб правового захисту.

У ст. 13 Конвенції вказано: «Кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами,

які здійснювали свої офіційні повноваження». Зазначена норма прямо виражає обов'язок держави, передбачений ст. 1 Конвенції, захищати права людини насамперед у межах власної правової системи. Таким чином, ця стаття вимагає від держав застосування національного засобу юридичного захисту, який забезпечуватиме вирішення по суті поданої за Конвенцією «небезпідставної скарги» та надання відповідного відшкодування [394].

Зміст зобов'язань Договірних держав за ст. 13 Конвенції залежить від характеру поданої заявником скарги, а «ефективність» засобу юридичного захисту в значенні цієї статті не залежить від визначеності сприятливого для заявника результату. Водночас засіб юридичного захисту, якого вимагає ст. 13 Конвенції, має бути «ефективним» як із практичної, так і з правової позиції, тобто таким, що або запобігає стверджуваному порушенню чи його повторенню в подальшому, або забезпечує адекватне відшкодування за те чи інше порушення, яке вже відбулося. При цьому в справах «Кудла проти Польщі» та «Вассерман проти Росії» [263] Суд зазначив, що «навіть якщо окремий засіб юридичного захисту сам по собі не задовольняє вимоги ст. 13, задоволення її вимог може забезпечуватися за допомогою сукупності засобів юридичного захисту, передбачених національним законодавством».

При цьому Суд вказує на систематичне недотримання Україною свого обов'язку із запровадження у зв'язку із цим ефективного засобу юридичного захисту, що становить системну проблему, посиляючись на декілька справ, у яких порушувались аналогічні питання та в яких Суд уже постановив рішення, що набули статусу остаточних («Свінтицький і Гончаров проти України» від 4 жовтня 2005 р.; «Тіщенко проти України» від 25 вересня 2008 р. та ін.).

Щодо скарг про невиконання рішень національних судів Суд уже надав широке тлумачення вимогам ст. 13 Конвенції в низці рішень. Зокрема, він вказав: «Якщо йдеться саме про справи стосовно тривалості проваджень, найефективнішим рішенням є запровадження засобу, який прискорював би провадження та не допускав би надмірно тривале провадження в справі» (рішення в справах «Бурдов проти Російської Федерації (№ 2)» та «Скордіно

проти Італії (№ 1)» [424]). У рішенні в справі «Метаксас проти Греції» Суд зазначив: «Так само в справах про невиконання судових рішень будь-який засіб юридичного захисту, який дає можливість запобігти порушенню шляхом забезпечення вчасного виконання рішення, є загалом найціннішим. Однак якщо судове рішення винесене проти держави й на користь фізичної особи, то від такої особи в принципі не варто вимагати використання таких засобів: тягар виконання такого рішення покладається переважно на органи влади, яким необхідно використати всі засоби, передбачені в національній правовій системі, щоб прискорити процес виконання рішення та не допустити таким чином порушення Конвенції».

До того ж Суд підкреслив, що держави можуть також визнати за необхідне запровадити лише компенсаторний засіб юридичного захисту, подбавши про те, щоб такий засіб не вважався неефективним. Якщо такий компенсаторний засіб юридичного захисту передбачається в національній правовій системі держави, Суд має залишити державі більш широкі межі свободи розсуду, щоб дати їй можливість організувати порядок використання такого засобу в спосіб, що враховує специфіку її власної правової системи й традицій, а також існуючий у цій країні рівень життя. Суд, однак, зобов'язаний переконатись у тому, що спосіб, у який тлумачиться й застосовується відповідний національний закон, приводить до наслідків, сумісних із принципами Конвенції з позиції тлумачення їх у світлі практики Суду (рішення в справі «Скордіно проти Італії (№ 1)»).

Отже, критеріями ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання чи затримок у виконанні рішень національних судів є вимоги, що позов про відшкодування має бути розглянутий упродовж розумного строку, а норми права стосовно судових витрат не повинні покладати надмірний тягар на сторону, яка подає позов, якщо її позов обґрунтований.

У рішенні в одній із перших справ проти України щодо питання наявності ефективних засобів юридичного захисту стосовно скарг на тривале

невиконання судових рішень – «Войтенко проти України» – Уряд України посилався на те, що заявник мав можливість оскаржити бездіяльність чи упущення з боку державної виконавчої служби й Державного казначейства та вимагати відшкодування заподіяної йому матеріальної й моральної шкоди. Проте Суд звернув увагу, що в цій справі боржником є державний орган, і виконання рішення, винесеного проти нього, можливе (як показують матеріали справи) лише в разі, якщо держава передбачить і визначить на такі цілі відповідні кошти в Державному бюджеті України шляхом здійснення необхідних законодавчих заходів. Факти ж справи свідчили про те, що протягом усього періоду, який розглядається, виконання відповідного судового рішення затримувалося саме через відсутність законодавчих заходів, а не через неналежне виконання державними виконавцями своїх обов'язків. Тому заявникові не можна дорікати за те, що він не ініціював провадження проти державного виконавця. На переконання Суду, згідно з доводами Уряду не було жодних порушень у тому, яким чином здійснювалось виконавче провадження державною виконавчою службою та Державним казначейством.

За цих обставин Суд дійшов висновку, що заявник не був зобов'язаний вдаватись у подальшому до засобу юридичного захисту, на який посилався Уряд України, а також нагадав про свої висновки щодо аргументу Уряду України стосовно національних засобів юридичного захисту. З таких же міркувань Європейський суд із прав людини визнав, що заявник не мав ефективного засобу юридичного захисту, як цього вимагає ст. 13 Конвенції, який забезпечив би відшкодування шкоди, спричиненої затримкою в провадженні, про яке йдеться, та дійшов висновку, що мало місце порушення цього положення.

У справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» Суд зазначив: «Незважаючи на сприятливий для заявника результат провадження, яке він ініціював проти державної виконавчої служби, воно не дало йому змогу попередити або виправити порушення п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу, згодом виявлені Судом у його справі. Хоча фактом є те, що

остаточним рішенням від 29 липня 2003 року суд визнав державну виконавчу службу винною в затягуванні виконавчого провадження за рішенням від 22 серпня 2001 року та зобов'язав її виплатити заявникові відшкодування, це не покращило ситуацію, оскільки провадження з виконання рішення від 22 серпня 2001 року завершено не було та навіть не було прискорено, а відшкодування, призначене рішенням від 29 липня 2003 року, залишилось невиконаним. Отже, Суд визнає, що в справі, яка розглядається, мало місце порушення ст. 13 Конвенції».

При цьому Суд не бачив підстав не погоджуватися з Урядом України в тому, що причина затримок у виконанні остаточних рішень національних судів полягає в існуванні низки різних дисфункцій у правовій системі України. Зокрема, Європейський суд із прав людини нагадав свої висновки за п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу в цій справі, а саме що затримки у виконанні рішень, винесених на користь заявника, були спричинені поєднанням певних факторів, таких як брак бюджетних коштів, бездіяльність із боку державних виконавців і недоліки в національному законодавстві.

Суд підтвердив такий висновок під час розгляду справ, у яких порушувалось аналогічне питання: у п. п. 18–20 рішення в справі «Гаркуша проти України» від 13 грудня 2005 р. [370]; у п. п. 27 і 36 рішення в справі «Михайлова та інші проти України» від 15 червня 2006 р. [401]; у п. п. 13, 14, 23 рішення в справі «Раїса Тарасенко проти України» від 7 грудня 2006 р. [413]; у п. п. 18–20 рішення в справі «Півненко проти України» від 12 жовтня 2006 року, № 36369/04 [408].

Таким чином, один із критеріїв ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання чи затримок у виконанні рішень національних судів полягає в тому, що призначене відшкодування має бути виплачене без зволікань.

В інших справах, у яких порушуються аналогічні питання, заявники не мали змоги домогтися вчасної виплати присудженого судом відшкодування через невжиття органами влади певних бюджетних заходів або через

запровадження заборони на арешт і продаж майна, що належить підприємствам, які перебувають у державній власності чи контролюються державою (рішення в справах «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р. [415], «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 р. [373] та «Козачек проти України» від 7 грудня 2006 р. [392]).

Тому процесуальні норми щодо позову про відшкодування мають відповідати принципу справедливості, гарантованому ст. 6 Конвенції.

У справах «Скордіно проти Італії (№ 1)» та «Вассерман проти Російської Федерації (№ 2)» [363] Суд зазначив, що у випадках, коли йдеться про відшкодування матеріальної шкоди, національні суди мають явно кращі можливості визначати наявність такої шкоди та її розмір. Проте інша ситуація складається, коли йдеться про моральну шкоду. Існує обґрунтована й водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди. Суд вважає таку презумпцію особливо незаперечною в разі надмірної затримки у виконанні державою винесеного проти неї судового рішення, оскільки недотримання державою свого зобов'язання з повернення боргу після того, як заявник, пройшовши через судовий процес, домогся успіху, неминуче викликатиме в нього почуття розпачу. При цьому розмір відшкодування не має бути нерозумним порівняно з розміром відшкодувань, призначених Судом в аналогічних справах.

Проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини дав змогу виявити такі основні критерії ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання чи затримок у виконанні рішень національних судів, який має бути запроваджено в правову систему України як країни – учасниці Ради Європи: 1) позов про відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди має бути розглянутий упродовж розумного строку; 2) призначене відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди має бути виплачене без зволікань і, як правило, не пізніше 6 місяців із дня, коли рішення про його призначення набирає законної сили; 3) процесуальні норми стосовно позову про відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди

мають відповідати принципу справедливості, гарантованому ст. 6 Конвенції; 4) норми щодо судових витрат не повинні покладати надмірний тягар на сторону, яка подає позов, якщо її позов обґрунтований; 5) розмір відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди не має бути нерозумним порівняно з розміром відшкодувань, призначених Судом в аналогічних справах.

Як уже зазначалося, серед засобів захисту прав і свобод людини й громадянина, на переконання О. Кучинської, особливо відповідальне та ефективне значення надається суду [211, с. 8]. Рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Конституцією України принципу верховенства права. У зв'язку із цим суди повинні неухильно дотримуватись вимог про законність та обґрунтованість рішення в справі [320].

Таким чином, реалізація права на звернення за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ можлива лише за дотримання таких умов: має місце порушення прав чи свобод, які передбачені міжнародним документом, що є частиною національного законодавства держави; особа офіційно зверталась до відповідних державних органів чи її посадових осіб за захистом своїх прав і свобод та використала при цьому всі національні засоби юридичного захисту, проте не досягла своєї мети; предметом індивідуальної скарги є правовідносини між особою та державою, які виникли після того, як міжнародний документ став частиною національного законодавства країни; жертвою порушення прав людини є особа (фізична), група осіб (дві й більше) або неурядова організація; право на звернення до міжнародних судових установ жертва порушення права людини має реалізувати протягом певного строку з дня прийняття остаточного рішення в справі на національному рівні.

Розгляд справи міжнародною судовою установою чи органом міжнародної організації або договірним органом контролю за дотриманням норм відповідного міжнародного договору з прав людини не виключає дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини. Так,

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав надає свої добрі послуги відповідним сторонам для цілей дружнього врегулювання на основі поваги до зобов'язань, викладених у Пакті. Європейський суд з прав людини на будь-якій стадії провадження може надати себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї (ст. 39 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Більше того, щодо розгляду справ Європейським судом з прав людини пріоритетність такої практики у справах, подібних до вже розглянутих, підкреслюється Комітетом Міністрів Ради Європи в Резолюції Res (2002)59 щодо практики дружнього врегулювання від 18 грудня 2002 р. [343], а також в таких міжнародних документах високого рівня: Інтерлакенська декларація від 19 лютого 2010 р. [155], Декларації про майбутнє Європейського суду з прав людини від 27 квітня 2011 р. [109], Брайтонська декларація від 20 квітня 2012 р. [65], Брюсельська декларація від 27 вересня 2015 р. [68]. При цьому, процедура дружнього врегулювання спору не застосовується до таких з них: 1) має місце порушення фундаментальних питань дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 2) необхідним є внесення змін до правових систем держав-учасниць міжнародного договору.

Отже, можливість дружнього врегулювання спору за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті умов є одним з елементів змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Рішення міжнародної судової установи, яке набуло статусу остаточного, має бути виконане державою – порушницею прав людини. Так, міжнародний нагляд за виконанням державами-порушницями рішень Європейського суду з прав людини, які отримали статус остаточного, здійснює Комітет Міністрів Ради Європи (п. 2 ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Здійснюючи такий нагляд, Комітет Міністрів Ради Європи виступає

не як статутний орган Ради Європи, а як конвенційний інститут. Його повноваження саме як конвенційного інституту закріплює Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ці повноваження не закріплено за ним Статутом Ради Європи. При цьому ніщо в Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету Міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи (ст. 52 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Застосування параграфу 2 ст. 46 Конвенції здійснюється відповідно до Правил, прийнятих Комітетом Міністрів Ради Європи 10 січня 2001 р. на 736-му засіданні Заступників Міністрів [302].

В історії здійснення Комітетом Міністрів Ради Європи міжнародного нагляду за виконанням державами-порушниками рішень Європейського суду з прав людини, які отримали статус остаточного, мали місце спроби держав обмежити тлумачення обсягу його контрольних повноважень, наприклад повноваження з розгляду питання про те, чи було здійснено державою-відповідачем загальні заходи для запобігання новим порушенням, подібним до тих, які були виявлені, або для призупинення продовження порушень. Прикладом слугує виконання рішення Європейського суду з прав людини в справі «Льойдік, Белкацем і Коч проти ФРН» від 28 листопада 1978 р. [397].

При цьому уряд ФРН виходив із того, що Конвенція передбачає повноваження Комітету Міністрів у сфері нагляду за діями держави лише щодо відновлення положення заявника (тобто індивідуальних заходів, а не загальних заходів для запобігання новим порушенням, подібним до тих, які були виявлені, або для призупинення продовження порушень). У резолюції щодо цієї справи Комітет Міністрів зазначив, що він виконав свої зобов'язання відповідно до ст. 54 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (старий текст Конвенції), «пересвідчившись в існуючій ситуації» щодо законодавства ФРН у сфері, яка стосується рішення Суду. Посилання на загальні заходи для запобігання новим порушенням, подібним до тих, які були виявлені, або для призупинення продовження порушень, вжиті урядом, свідчать про те, що Комітет Міністрів Ради Європи

може й самостійно вивчати характер законодавчих змін, якщо це необхідно, а не звужує свої контрольні повноваження до вивчення лише інформації, яка надається державою.

Після того, як зацікавлена держава здійснила всі необхідні заходи для виконання постанови, Комітет Міністрів має прийняти резолюцію про те, що його функції, відповідно до параграфа 2 ст. 46 Конвенції, виконано.

Четвертий рівень забезпечення прав людини європейської системи захисту прав людини становить виконання. У п. 1 ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ідеться: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами».

Держави – члени Ради Європи можуть приймати нормативно-правові акти, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини в справах проти неї. Наприклад, Україною 23 лютого 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [312].

Що стосується виконання рішень Європейського суду з прав людини в частині загальних заходів, зокрема змін у національному законодавстві, то це, як правило, зумовлює складність їх виконання. Наслідком цього є значні затримки їх виконання. Наприклад, владі Бельгії знадобилося майже 8 років для внесення змін у законодавство у сфері встановлення батьківства у зв'язку з рішенням Суду в справі «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 р. [399]. Це рішення вважається одним із найрадикальніших у плані критичної оцінки Європейським судом із прав людини національного законодавства. У його п. 42 вказано: «Суд звертає увагу на те, що до його завдань належить ухвалення рішення лише за деякими аспектами процедури визнання материнства щодо «незаконних» дітей у межах бельгійського законодавства. Він не виключає того, що судові рішення з питання порушення Конвенції за одним із напрямів може зробити бажаною або необхідною реформу

законодавства за іншими напрямками, які не є предметом розгляду в цій справі. Державі-відповідачу, і лише їй, належить вжити необхідних із її точки зору заходів для забезпечення логічності й послідовності норм свого національного законодавства».

Доки тривала реформа сімейного й спадкового права в Бельгії, національні суди, у тому числі й Касаційний суд, керувались у своїй роботі старими нормами законодавства. Це призвело до прийняття через 12 років після рішення в справі «Маркс проти Бельгії» Європейським судом із прав людини рішення в справі «Веймаєр проти Бельгії» від 29 листопада 1991 р. [364]. У ньому було визнано продовження порушення Бельгією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийнято рішення, схоже зі справою «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 р.

Істотні затримки також мали місце в процесі виконання рішень Європейського суду з прав людини, що набули статусу остаточних, у таких справах: «Спорронг і Лонрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р. [424] – 6 років; «Норріс проти Ірландії» від 26 жовтня 1988 р. [406] – 4 роки.

У разі, якщо держава не встигає внести відповідні зміни до національного законодавства, Комітет Міністрів самостійно може вивчити характер законодавчих змін, якщо це необхідно, і подовжити термін виконання рішення. Наприклад, у рішенні в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», що набуло статусу остаточного 15 січня 2011 р., говориться: «З посиланням на ст. 46 Конвенції Європейський суд із прав людини наголошує, що в цій справі йдеться про дві проблеми, які знову повторюються: довготривале невиконання рішень національних судових інстанцій та відсутність на національному рівні ефективних засобів юридичного захисту, які дали б змогу виправити таке порушення. Ці проблеми були причиною найбільш частих порушень Конвенції, що за час із 2004 року було визнано Європейським судом із прав людини в понад 300 справах проти України. Ця справа свідчить про те, що такі проблеми залишаються невирішеними, незважаючи на чіткі рішення Європейського суду з прав людини, у яких від

України вимагається вжити відповідних заходів, щоб розв'язати цю проблему. З огляду на приблизно 1 400 заяв, поданих проти України, які тепер перебувають на розгляді в Суді та порушують ті ж питання, Суд доходить висновку, що практика, представлена в Україні, несумісна з Конвенцією, та одноголосно постановляє: Україна повинна запровадити до своєї правової системи не пізніше, ніж через рік після того, як це рішення стане остаточним, ефективний засіб, який забезпечить адекватне й достатнє відшкодування в разі невиконання або ж виконання із затримкою національних судових рішень» [436; 288; 353].

На виконання зазначеного рішення Міністерством юстиції України було розроблено проект Закону України «Про гарантії держави щодо виконання рішень суду», який 14 січня 2011 р. подано Урядом на розгляд Верховної Ради України. З огляду на заходи, вжиті державою на виконання рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України», за клопотанням Міністерства юстиції України Європейський суд із прав людини продовжив строк виконання пілотного рішення до 15 липня 2011 р., про що повідомив листом від 21 січня 2011 р.

Комітет Міністрів Ради Європи в своїй Рекомендації N R(2000)2 державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» від 19 січня 2000 р. зазначає, що практика здійснення нагляду за виконанням рішень Суду показала, що повторний розгляд справи або відновлення провадження виявилися за певних обставин найбільш ефективними – якщо не єдиними – засобами досягнення *restitutio in integrum*. Комітет Міністрів Ради Європи закликав Договірні Сторони, зокрема, до перегляду своїх національних правових систем з метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження, у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції особливо: 1) коли потерпіла сторона і далі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні, – наслідків, щодо яких справедлива

сатисфакція не була адекватним засобом захисту і які не можна виправити інакше ніж через повторний розгляд або поновлення провадження; 2) коли рішення Суду спонукає до висновку, що а) оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті, або б) в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи недоліки, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні [346].

В п. 34 рішення у справі «Бочан проти України» Європейський суд з прав людини повторно зазначив, що у його рішеннях висновки про порушення є головним чином декларативними, та що за статтю 46 Конвенції Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в усіх справах, у яких вони є сторонами, а нагляд за виконанням здійснює Комітет міністрів.

Отже, елементами змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є такі можливості: вимагати поновлення свого порушеного права та відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди; виконання державою рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації.

Ще одним актуальним питанням є таке: чи є елементом змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, така можливість як звернення з другою індивідуальною заявою в контексті триваючого порушення права людини після ухвалення рішення міжнародною судовою установою, в якому встановлено порушення гарантованого відповідним міжнародним договором з прав людини права людини чи основоположної свободи, яке тривало впродовж певного періоду часу?

Статтю 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено розподіл повноважень між Комітетом міністрів Ради Європи та Європейським судом з прав людини щодо нагляду за виконанням рішень

Суду. Згідно з п. 2 статті 46 Конвенції Комітет міністрів наділений повноваженнями здійснювати нагляд за виконанням рішень Суду та оцінкою вжитих державою-відповідачем заходів. Питання щодо виконання Високими Договірними Сторонами рішень Суду не підпадає під юрисдикцію Суду, якщо це питання не порушено у контексті «провадження щодо вирішення питання про невиконання рішення», передбаченого п. 4 та 5 ст. 46 Конвенції (рішення від 18 жовтня 2011 року у справі «Об'єднана македонська організація «llinden - PIRIN» та інші проти Болгарії (№ 2)» [470]; рішення у справі «Бочан проти України» від 5 лютого 2015 р. [452]).

Аналіз ухвал щодо прийнятності від 18 вересня 2012 року у справі «Егмез проти Кіпру» [528], «Крчмар та інші проти Чеської Республіки» від 30 березня 2004 р. [457], «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 р. [399], «Молдован та інші проти Молдови» від 15 лютого 2011 р. [469], «Даусетт проти Сполученого Королівства (№ 2)» від 4 січня 2011 р. [459], «Оджалан проти Туреччини» від 6 липня 2010 р. [471], «Команіцький проти Словаччини» від 1 березня 2005 р. [464], «Аккар проти Франції» від 7 квітня 2009 р. [451], рішення у справах «Ронгоні проти Італії» від 25 жовтня 2001 р. [477], «Рандо проти Італії» від 15 лютого 2000 р. [475]; «Летерм проти Франції» від 29 квітня 1998 р. [467], «Пайо проти Франції» від 22 квітня 1998 р. [473], «Ольссон проти Швеції (№ 2)» від 27 листопада 1992 р. [472], «Об'єднана македонська організація «llinden - PIRIN» та інші проти Болгарії (№2)» від 18 жовтня 2011 р. [470] дозволяє дійти висновку, що роль Комітету міністрів Ради Європи щодо виконання рішень Суду не перешкоджає Судові розглядати нову заяву якщо: 1) питання щодо виконання Державою рішень Суду порушено саме у контексті «провадження щодо вирішення питання про невиконання рішення», передбаченого п. 4 та 5 ст. 46 Конвенції; 2) розгляд нової заяви стосується вжитих державою-відповідачем заходів з виконання рішення; 3) заява містить нову важливу інформацію з питань, не вирішених первинним рішенням.

Аналіз рішень Європейського суду з прав людини у справах «Емре проти Швейцарії (№ 2)» від 11 жовтня 2011 р. [460], «Об'єднана македонська організація «Ilinden - PIRIN» та інші проти Болгарії (№ 2)» від 18 жовтня 2011 р. [470], «Іванцок та інші проти Молдови та Росії» від 15 листопада 2011 р. [461], «Вассерман проти Росії (№ 2)» від 10 квітня 2008 р. [363] дозволяє констатувати, що Суд наділений компетенцією розглядати скарги у таких повторних справах: 1) якщо національні органи влади провели новий розгляд справи на національному рівні з метою виконання одного з рішень Суду шляхом: а) відновлення провадження; б) порушення повністю нового провадження на національному рівні. Нове рішення, постановлене національним судом, становить новий факт; 2) відмову відповідного національного суду відновити провадження після ухвалення рішення Суду за наявності такого факту – підстави для відмови у задоволенні заяви були новими. Така відмова становить новий факт; 3) у конкретному контексті триваючого порушення конвенційного права після ухвалення рішення, в якому Суд встановив порушення цього права, яке тривало впродовж певного періоду часу, щодо невиконання рішення національного суду.

У таких випадках в повторних справах факт нового порушення права людини чи основоположної свободи впливає з продовження порушення, яке було підставою для первинного рішення Суду. Проте розгляд Суду обмежується і відповідними новими періодами, і усіма новими поданими у зв'язку з цим скаргами.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що факту нового порушення права людини чи основоположної свободи великою мірою залежить від конкретних обставин певної справи і що різниця між справами не завжди є чіткою. У цьому контексті Європейський суд з прав людини зважає на умови прийнятності індивідуальних заяв, які встановлені практикою Суду щодо пп. «b» пункту 2 статті 35 Конвенції, за якими заява має бути визнана непринятною у разі, якщо вона «за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом ... і якщо вона не містить нових фактів у справі»:

1) заява вважається такою, що «за своєю суттю є ідентичною», якщо сторони, скарги та факти є ідентичними; 2) концепція скарги характеризується заявленими у ній фактами, а не лише самими правовими підставами або аргументами, на які робиться посилання; 3) якщо заявник надає нову інформацію, заява не буде по суті такою ж, як попередня заява [528].

Розглянуті рівні європейської системи захисту прав людини органічно взаємопов'язані, є єдиним цілим [110, с. 360-361]. Ця система працює циклічно: національні судові органи – Європейський суд із прав людини – міжнародний нагляд Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням державами-порушниками остаточних рішень Європейського суду з прав людини – виконання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Коли останній цикл завершено, система повертається на перший етап.

Не менш важливим під час дослідження змісту конституційного права звертатись до міжнародних судових установ і відповідних органів міжнародних організацій є питання визначення меж цього суб'єктивного юридичного права.

Конституція України містить перелік прав і свобод людини і громадянина, які не можуть бути обмежені. Серед них і конституційні права, закріплені в ст. 55 Основного Закону України. Зокрема, це і конституційне право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, і конституційне право кожного звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, і конституційне право кожного звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України, і конституційне право кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, і конституційне право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Водночас, О. Беляєвська звертає увагу на той факт, що в судовій практиці зустрічаються допустимі обмеження окремих правомочностей, які складають

зміст конституційного права людини й громадянина на судовий захист. Як аргумент учена наводить рішення Європейського суду з прав людини 1980 року, у якому йдеться, що правомочність доступу до правосуддя не є абсолютною. Зазначений автор переконує: «Європейська конвенція мовчазно припускає можливість обмеження цієї правомочності, не зачіпаючи при цьому її основний зміст. Ці обмеження мають переслідувати законну мету та відповідати розумному зв'язку пропорційності між використовуваними засобами та переслідуваною метою» [52, с. 65]. Отже, на думку вченої, правомочність домагання, відповідно до якої суб'єкт звертається до юрисдикційних органів за спонуканням до виконання обов'язку, підлягає обмеженню.

Міністерство юстиції України зазначає, що у своїй практиці Європейський суд із прав людини неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене в ст. 6 параграфа 1 Конвенції, не є абсолютним: воно може бути піддане допустимим обмеженням, оскільки вимагає за своєю природою державного регулювання. Держави-учасниці користуються в цьому питанні певною свободою розсуду. Однак Суд повинен прийняти в останній інстанції рішення щодо дотримання вимог Конвенції, а також переконатись у тому, що право доступу до суду не обмежується таким чином чи такою мірою, що саму суть права буде зведено нанівець. Крім того, подібне обмеження не буде відповідати ст. 6 параграфа 1 Конвенції, якщо воно не переслідує легітимну мету та не існує розумної пропорційності між використаними засобами й поставленою метою [305]. При цьому О. Беляєвська слушно зазначає, що лише на перший погляд Європейський суд з прав людини дотримується позиції, що право людини на судовий захист може підлягати обмеженням за певних умов, тобто відносить його до числа відносних [52, с. 65].

Така точка зору щодо обмеження конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій вбачається дискусійною оскільки саме воно є гарантією всіх інших суб'єктивних юридичних прав. Крім того, акцентуємо увагу, що ми згодні з ученим, що

мова йде не про обмеження суб'єктивного права, а про встановлення його меж. Ці категорії не тотожні.

Так, на переконання М. Нагорної, обмеження права (свободи) є зміною змісту чи обсягу дії норми права [261, с. 36]. Б. Єбзєєв наголошує, що обмеження прав у конституційно-правовому сенсі – це вилучення з конституційного статусу людини й громадянина, що допускаються конституцією та встановлюються законом. Крім того, на думку вченого, як обмеження основних прав може розглядатись також вилучення з кола повноважень, що становлять нормативний зміст основних прав і свобод [261, с. 36]. О. Басалик стверджує: «Такий стан справ сприяв появі в юридичній літературі терміна «правові обмеження», щодо розуміння якого також існує декілька підходів» [47]. Зміст, що вкладається в цей термін, низкою авторів визначається через співвідношення його з близьким за змістом поняттям «правова заборона» [47]. З точкою зору О. Басалик погодитись не можна, адже заборона є способом правового впливу, що полягає у формулюванні саме неправомірної поведінки за допомогою прийняття забороняючої норми. Формою реалізації права, що полягає в утриманні від порушення заборони, є дотримання.

На думку О. Малько, будь-яка заборона є обмеженням, проте не будь-яке обмеження у сфері права – заборона. Тобто заборона є лише певною формою правового обмеження. Іншими його формами є призупинення, обов'язки та покарання [228, с. 62]. С. Алексєєв дотримується позиції, що обмеження – це питання про обсяг регулювання, межі наявних в осіб прав, які характеризують результат юридичного регулювання. Натомість досягається такий результат шляхом звуження дозволів, нових заборон, додаткових позитивних зобов'язань [33, с. 67]. Бачиться, що спосіб правового впливу (заборона, дозвіл, зобов'язання) не підлягає звуженню. Як зазначалось вище заборона є способом правового впливу, що полягає у формулюванні неправомірної поведінки за допомогою прийняття забороняючої норми. Натомість дозвіл є способом правового впливу, який полягає у встановленні суб'єктивних прав,

що формулюються в уповноважуючих нормах. Зобов'язання ж є способом правового впливу, що полягає у встановленні обов'язків, які формулюються у зобов'язуючих нормах. Відтак, мова йде не про звуження самого способу правового впливу, а про прийняття різних норм: забороняючих, уповноважуючих, зобов'язуючих.

О. Братко переконує, що заборони й обмеження є двома різними способами правового регулювання. Основна їх відмінність полягає в тому, що заборони за своїм змістом вказують на юридичну неможливість певної поведінки, яка фактично можлива, тоді як правове обмеження є не лише юридично, а й фактично неможливим варіантом поведінки. На відміну від заборони правове обмеження є обмеженням будь-якого суб'єктивного права, причому таким, що забезпечується обов'язками відповідних посадових осіб [66, с. 17]. О. Басалик висновує: «Тобто «обмеження» можна трактувати таким чином: суб'єктивне право, що існує, проголошене й належить індивіду, проте внаслідок певних обставин не може бути реалізоване. Необхідність існування подібних обмежень пояснюється тим, що в житті нерідко можуть траплятись випадки зіткнення індивідуальних і публічних інтересів» [47]. Відтак, О. Басалик фактично ототожнюється застосування права та способи правового впливу. Застосування права є особливою формою реалізації права. Воно включає сполучення та співвідношення дотримання, виконання і використання. Заборона ж, зобов'язання та дозвіл є способами правового впливу.

Однією з визначальних ознак обмеження права (свободи), що називаються більшістю вчених, науковець вважає те, що обмеження – це завжди встановлена межа свободи людини (громадянина) [47]. У свою чергу Н. Матузов наголошує, що за відведені межі суб'єкт не може виходити, позаяк він ризикує зачепити чужі інтереси, також забезпечені законом [233, с. 26-29]. У зв'язку із цим О. Басалик звертає увагу на позицію О. Малько та М. Байтіна. Так, О. Малько наголошує, що правові обмеження ставлять дії індивідів у визначені межі, звужують їх можливості до юридично й соціально

необхідного стану [228, с. 4]. М. Байтін зазначає, що права (свободи) та їх обмеження, будучи опосередкованими правом, гарантовані їм, складають зміст юридичної свободи як системи правових меж свободи волі й поведінки людини та громадянина в суспільстві та державі. Право властивими йому специфічними прийомами й засобами встановлює однакову для кожної особи можливість здійснювати свої права та свободи, не завдаючи шкоди іншим особам і суспільству в цілому [47].

У зв'язку з наведеним слушною є думка О. Беляєвської: межі суб'єктивного характеру – це надання суб'єкту законодавством сукупності конкретних правомочностей, за межами яких суб'єкт не може здійснювати своє право, а обмеження суб'єктивного характеру – це вилучення деяких правомочностей зі змісту цього права. При цьому встановлення меж суб'єктивного права не відчужує таке право у індивіда, а також є об'єктивно необхідним для його реалізації [52, с. 65-67]. Науковець зазначає: «Вбачається, що вживання в текстах рішень Конституційного Суду <...> і Європейського суду з прав людини звичайного слова «обмеження» зумовлюється тим, що воно є синонімом до вислову «встановлення (визначення) меж» [52, с. 68]. Ще одним аргументом на підтвердження такого висновку є ст. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права, закріплені також у ст. 55 Основного Закону України, не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Викладене є підставою для спростування тези про допустимість обмежень окремих правомочностей, що входять у зміст конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Аргументовано, що конституційне право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних

судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, є абсолютним.

Проведений аналіз дає змогу виділити такі елементи змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а саме такі можливості: 1) кожного уповноваженого суб'єкта індивідуально з власної волі або через своїх законних представників письмово звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій з індивідуальними заявами, зверненнями, скаргами; 2) отримати підтвердження від зобов'язаного суб'єкта (міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації) про отримання та прийняття звернення за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті критеріїв прийнятності звернення; 3) вимагати застосування будь-якого виду державно-правового примусу (відновлення вже порушеного права, юридична відповідальність, попередження, прискікання) до винесення рішення міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації; 4) доступу до міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації; 5) відкритого доступу до переданих документів, якщо міжнародна судова установа чи відповідний орган міжнародної організації не вирішить інакше; 6) дружнього врегулювання спору за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті умов; 7) отримати вмотивоване рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації; 8) вимагати поновлення свого порушеного права та відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди; 9) вимагати застосування заходів міжнародного впливу до держави-відповідача, порушниці міжнародного договору; 10) виконання державою рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації.

Зміст конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій не вичерпується ані тричленною (право-поведінка, право-вимога, право-претензія), ані чотиричленною структурою (право-поведінка, право-вимога, право-претензія, право-користування). Право звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, включає в себе дві правомочності: право-поведінку і право-вимогу.

2.3. Суб'єкти конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Радянська наука довго заперечувала можливість володіння індивідом міжнародною правосуб'єктністю, а отже, можливість звертатися для захисту своїх прав у міжнародні правозахисні органи. Після проголошення незалежності Україна визнала за своїми громадянами право звертатись до міжнародних контрольних і правозахисних органів за захистом порушених прав [57, с. 14]. Так, відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Водночас на питання про те, як правильно розуміти й застосовувати ч. 5 ст. 55 Конституції України, законодавство України та особливо міжнародний суд вичерпної й однозначної відповіді не дають [57; 121, с. 76-81].

Наголосимо, що ми одностайні з вченими-конституціоналістами, які не погоджуються з наведеною окремими дослідниками думкою про те, що об'єктом судового й правового захисту є сама особа. О. Бяляєвська слушно зазначає: «Особа є не об'єктом, а <...> носієм, власником об'єктів – суб'єктом конституційного права людини й громадянина <...>, у тому числі невід'ємних

об'єктів, унаслідок чого під час їх захисту відбувається також захист особи» [52, с. 56-57]. Ю. Самович наголошує, що саме вольова роль особи як носія права робить її суб'єктом, а не об'єктом захисту [484]. Інакше кажучи, особа може виступати в різних юридичних іпостасях: як громадянин, як суб'єкт права, як носій права, обов'язків чи свободи, відповідальності, як особа з певним соціальним або правовим статусом тощо [52, с. 56-57]. Як додатковий аргумент такого твердження О. Беляєвська наводить приклади з практики Конституційного Суду Російської Федерації: «Конституційний Суд Російської Федерації також неодноразово формулював правову позицію про те, що право захищати свої права й свободи всіма способами, не забороненими законом, у тому числі за допомогою судового захисту, вимагає розгляду громадянина не як об'єкта державної діяльності (судовий захист, нагадаємо, – це спосіб державного захисту), а як рівноправного суб'єкта». Учений висновує, що об'єктами конституційних прав людини й громадянина є не людина та громадянин, а такі категорії, як суб'єктивне право, свобода (свободи), а також юридичний інтерес конкретної людини й громадянина [52, с. 56-57].

Віддаючи належне досягнутому вітчизняними вченими в дослідженні проблем прав людини й основоположних свобод, варто водночас констатувати, що в науці конституційного права не виявлено коло суб'єктів конституційного права на звернення до міжнародних судових установ або до органів міжнародних організацій [116, с. 84-91; 124, с. 44-46].

Отже, актуальним є виявлення кола суб'єктів, які мають суб'єктивне юридичне право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

Існують дві великі групи механізмів і форм міжнародного контролю у сфері забезпечення прав і свобод людини: універсальні та регіональні системи захисту прав людини [58, с. 33-34; 112, с. 77; 245, с. 183]. Як вже зазначалося у

п. 2.1 та 2.2 цього дослідження, в окремих міжнародних договорах з прав людини особам чи групам осіб надається право звертатись до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій. Крім того, на підставі конвенцій з прав людини створено договірні органи контролю за їх дотриманням.

Так, в 1959 р. ЕКОСОР прийняла рішення, що повідомлення про порушення прав людини повинні передаватись на розгляд Комісії з прав людини та Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин [243, с. 110].

25 жовтня 1991 р. Україна ратифікувала Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Із цієї дати Україна визнала компетенцію Комітету з прав людини, створений на підставі Пакту, приймати та розглядати скарги від осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у Пакті. Особа, яка подає скаргу, має бути громадянином України або іноземним громадянином, особою без громадянства, яка перебуває на території України чи за її межами, проте підпадає під її юрисдикцію. Звертатися до Комітету може як сама особа, так і група осіб, які є жертвами порушень їхніх прав і свобод. Якщо особа, яка звернулась до Комітету, є не безпосередньо особою, права якої порушено, а, наприклад, близьким родичем особи, чиї права порушено, необхідне доведення, що особа, яка звернулась до Комітету, діє від імені вказаної особи. Особа, яка не має явних зв'язків з особою, чиї права було порушено, не може звертатись до Комітету.

Таке ж коло осіб має право звертатися і до Підкомісії з питань запобігання дискримінації і захисту прав меншин (відповідно до Резолюції 1503 ЕКОСОР), Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, який створений на підставі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, чи до Комітету з ліквідації расової дискримінації, що створений відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, або до Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, який створено згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації

щодо жінок та інших договірних органів контролю за дотриманням міжнародних договорів з прав людини.

Отже, до вище зазначених органів ООН та договірних органів контролю за дотриманням міжнародних договорів з прав людини можуть звертатись такі особи: а) особа, чий права порушено; б) група осіб, чий права порушено; в) близькі родичі особи/осіб, чий права порушено.

Особа, яка вважає, що її права порушено, після використання всіх національних засобів юридичного захисту може звертатись до «використання» міжнародних механізмів захисту прав людини.

Так, якщо особа вважає, що однією з держав, перелічених у списку, який додається до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, порушено одне з її основних прав, вона може звернутися з індивідуальною скаргою до Європейського суду з прав людини. У поняття «індивідуальна скарга» Конвенція включає скаргу від будь-якої фізичної особи, будь-якої неурядової організації або будь-якої групи приватних осіб. У всіх цих випадках скарга залишається індивідуальною, оскільки подається від імені однієї особи. Навіть тоді, коли група приватних осіб одночасно звертаються до Суду з типовою скаргою за однією й тією ж підставою, кожний із заявників подає самостійну окрему скаргу. Суд потім може об'єднати їх в одне провадження. Прикладом є рішення Європейського суду з прав людини в справі «Варава та інші проти України», що набуло статусу остаточного 11 березня 2013 р. [9]. Справу було розпочато за 119 заявами, поданими до Суду проти України, відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, громадянами України, підприємствами, розташованими в Україні, та громадянином Росії. Враховуючи спільність правового підґрунтя заяв, Суд об'єднав їх.

Жертв порушень прав людини й основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, поділяють на опосередкованих і потенційних. Опосередкованими жертвами порушень прав людини та основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, є такі особи:

– близькі родичі осіб, що загинули з вини держави – учасниці Конвенції. Проаналізуємо, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини в справі «Кайя проти Туреччини» від 19 лютого 1998 р. [350]. Так, у скарзі, поданій до комісії 23 вересня 1993 р., заявник стверджує, що його брата було вбито силами безпеки та не було проведено належне розслідування обставин його загибелі, відповідно, мало місце порушення ст. ст. 2, 3, 6, 13 і 14 Конвенції. Заяву було визнано прийнятною 20 лютого 1995 р. Зробивши безуспішну спробу домогтися мирової угоди, комісія представила 24 жовтня 1996 р. доповідь, у якій виклала факти в справі та висловила думку, що мало місце порушення ст. 2, оскільки розслідування обставин смерті, проведене державними органами, було недостатньо повним (27 голосами проти 3); що не мало місця порушення ст. 3 Конвенції (одноголосно); що мало місце порушення ст. 6 Конвенції (27 голосами проти 3); що не виникло окремих питань за ст. 13 (28 голосами проти 2); що не мало місце порушення ст. 14 Конвенції (одноголосно). Комісія передала справу до Суду 5 грудня 1996 р.;

– близькі родичі, які продовжують захист прав чи свобод померлого заявника в Європейському суді з прав людини за справою, що була розпочата померлим заявником, який є їхнім родичем і який помер до винесення рішення Європейським судом із прав людини. Розглянемо, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини в справі «Варава та інші проти України», що набуло статусу остаточного 11 березня 2013 р. Справу було розпочато за 119 заявами, поданими до Суду проти України, відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, громадянами України, підприємствами, розташованими в Україні, та громадянином Росії, чії дані наведено в доданих таблицях. У ході провадження пан Боровський (заява № 39477/07) помер, а його дружина, пані Боровська, висловила намір підтримувати заяву;

– потенційні жертви (особи, які можуть реально постраждати внаслідок застосування норм законодавства країни – учасниці Конвенції, що порушує або може потенційно порушити права й основоположні свободи особи чи

групи осіб). Прикладом є рішення Європейського суду з прав людини в справі «Класс та інші проти Німеччини», що набуло статусу остаточного 6 вересня 1978 р. [390]. Справу Класа та інших було передано до Суду Європейською комісією з прав людини. Справу розпочато за заявою проти Німеччини, яку подали до Європейської комісії з прав людини 11 червня 1971 р., згідно зі ст. 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, п'ять громадян Німеччини: Г. Клас, П. Луббергер (адвокат), Ю. Нусбрух (суддя), Г.-Ю. Поль (адвокат) та Д. Зельб (адвокат). Ю. Нусбрух проживає в м. Гайдельберзі, інші – в м. Мангаймі. Усі п'ятеро заявників стверджували, що п. 2 ст. 10 Основного Закону ФРН та законодавчий акт, введений у дію на виконання цього положення, а саме Закон про обмеження стосовно таємниці поштової кореспонденції, поштового та телекомунікаційного зв'язку від 13 серпня 1968 р. (далі іменується як Закон «G 10») суперечать Конвенції. Вони не заперечують те, що держава має право вдаватись до заходів стеження, які передбачені цим законодавством. Заявники піддають критиці це законодавство за те, що воно дозволяє такі заходи, не зобов'язуючи органи влади в кожному випадку після їх застосування сповіщати відповідних осіб, а також за те, що законодавство виключає можливість скористатися засобом юридичного захисту в суді у зв'язку з виданням і виконанням рішення про застосування таких заходів. Їхня заява спрямована проти законодавства, зміни до якого вніс Федеральний конституційний суд, який також надав відповідне тлумачення.

З індивідуальною заявою до Європейського суду з прав людини можуть звернутись як дієздатні особи, так і недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена.

Право на звернення з індивідуальною заявою до Європейського суду з прав людини мають також юридичні особи, зокрема й релігійні організації. Розглянемо, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини в справі «Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії» від 31 липня 2008 р. Цю справу було порушено проти Республіки Австрія за заявою № 40825/98,

поданою 27 лютого 1998 р. до Європейської комісії з прав людини Релігійною громадою Свідків Єгови в Австрії і чотирма громадянами Австрії (Ф. Айгнером, К. Біндером, К. Копецки та Й. Ренолдером) відповідно до раніше чинної ст. 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Права звернення до Суду не мають організації, наділені публічно-владними повноваженнями (так звані урядові організації), до яких судова практика відносить також муніципалітети. У рішенні в справі «Муніципальна рада Гліфади проти Греції» від 27 січня 2000 р. [402] Суд зазначив, що розглядає місцеві органи влади як органи публічної влади, які здійснюють офіційні повноваження на підставі конституції та чинного законодавства. Отже, очевидно, що вони є урядовими організаціями. Суд нагадав, що в міжнародному праві поняття «урядова організація» використовується не тільки щодо уряду або центральних органів держави. У разі, коли влада децентралізована, це поняття застосовне до всіх національних органів, які здійснюють публічну владу. Суд також зазначив, що заявник у цій справі не може розглядатись як «особа або група осіб» у сенсі ст. 34 Конвенції. Це було б несумісним із тією відмінністю, яку закріплюють норми зазначеної статті Конвенції між неурядовими організаціями, з одного боку, та особами й групами осіб – з іншого.

У разі порушення прав акціонерного товариства його «жертвою», як правило, може бути визнано тільки юридичну особу в цілому, а не окремих акціонерів, навіть якщо вони володіють контрольним пакетом акцій. Цю позицію було сформульовано Європейським судом із прав людини в рішенні в справі «Агротексим та інші проти Греції» від 24 жовтня 1995 р. [358], у якій Суд дійшов висновку, що статус акціонерного товариства як юридичної особи може не враховуватись лише у виняткових обставинах. Це, зокрема, виправдано, якщо встановлено з усією очевидністю, що в акціонерного товариства немає можливості звернутись в інститути Конвенції або за допомогою власних органів управління, або за допомогою осіб, які

здійснюють його ліквідацію (п. 66 рішення). Як зазначив Суд, на момент подачі скарги до Європейської комісії з прав людини «Фікс Бревер» продовжувало існувати як юридична особа. Його інтереси в той час представляли особи, які здійснювали його ліквідацію. Вони наділялись необхідними повноваженнями щодо захисту його прав, і в ході розгляду справи не було виявлено доказів того, що фактично або в силу закону вони не могли звернутись до Європейської комісії з прав людини (п. 68 рішення). З огляду на це Суд констатував, що в цьому випадку мажоритарні акціонери не можуть бути визнані суб'єктами, наділеними правом звернення в інститути Конвенції [305].

Проведене дослідження дає змогу дійти висновку, що суб'єктами конституційного права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод є особа, група осіб, близькі родичі особи/осіб.

Проведений комплексний аналіз дає змогу сформулювати авторське визначення поняття «жертва порушення прав людини»: фізична та/або юридична особа, яка перебуває в межах територіальної юрисдикції міжнародної судової установи чи міжнародної організації та вважає, що влада держави – учасниці відповідного міжнародного договору порушила будь-яке з її прав і свобод, гарантованих цим міжнародним договором, і яка не змогла знайти захист у національній правовій системі. Пропонується закріпити це визначення в ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Аналіз міжнародних договорів, правотворчих рішень міжнародних організацій, рішень Європейського суду з прав людини свідчить про відсутність у міжнародних актах обмежувальних умов допуску фізичної особи до користування правом на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій. Конституція України закріплює за кожним це право, однак у законодавстві України наявна така обмежувальна вимога, як дієздатність.

2.4. Співвідношення конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій з іншими правами людини і громадянина

Після припинення існування в 1991 р. СРСР як суб'єкта геополітичної реальності [499] держави, що раніше входили до його складу, проголосили у своїх конституціях вищою цінністю права й свободи людини, а їх захист – обов'язком держави. Проголошені в конституціях права людини та основні свободи можна вважати фактично гарантованими лише тоді, коли в національному праві закріплені як внутрішньодержавні, так і міжнародні гарантії їх реалізації та можливості використання різних передбачених законами й міжнародними договорами шляхів відновлення та захисту порушених прав [563, с. 3].

Право на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій в конституціях держав – учасниць СНД формулюється по-різному. В одних конституціях воно є самостійним конституційним суб'єктивним правом, а в інших – структурним елементом інших конституційних суб'єктивних прав. Існують також конституції пострадянських країн, у яких воно безпосередньо не закріплюється. Подібні відмінності зумовлені історичними традиціями, а також особливостями філософсько-світоглядних основ конституціоналізму в цих державах.

Питання необхідності закріплення зазначеного права в конституції держави, його самостійності як конституційного суб'єктивного права, а також місця в системі конституційних прав і свобод є дискусійними в правовій науці не одне десятиліття.

Так, для радянської правової науки в цілому характерне негативне ставлення до права на самостійне звернення індивіда в міждержавні органи (роботи Б.Г. Манова, Н.В. Вітрука, Г.І. Тункіна, С.В. Черниченко). Зміни, що відбулись у суспільно-політичному житті пострадянських країн на початку

1990-х років, зумовили появу нових підходів до проблеми захисту прав і свобод людини. Учені зазначають, що практика стала свідчити про досить високий порівняно з багатьма національними органами рівень ефективності міждержавних органів із захисту прав і свобод людини та їх безпосередній вплив на розвиток національного законодавства у сфері захисту прав людини (О.В. Пушкіна, Є.П. Штирова та інші). Питання ж самостійності суб'єктивного права на звернення в міжнародні органи щодо захисту прав і свобод людини впирається в питання про можливість його безпосередньої реалізації індивідом, а тому залишається дискусійним у правовій науці та вимагає свого вирішення.

При цьому право кожного звертатись у міждержавні органи щодо захисту прав і свобод людини, якщо вичерпано всі наявні внутрішньодержавні засоби юридичного захисту, виступає компонентом, який, з одного боку, у межах можливості людини захищати свої права й свободи характеризує внутрішньосистемний зв'язок міжнародних і національних правових засобів у єдиній юридичній моделі (конституційне право на правовий захист), а з іншого – дає змогу правильно визначити напрями коригування й удосконалення національних механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина (адміністративна юрисдикція, можливість кожного отримати кваліфіковану юридичну допомогу тощо) [45].

Сьогодні країнами – членами СНД є Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан. Туркменістан та Україна не ратифікували Статут СНД. Україна була однією з країн – засновниць СНД і її державою-учасницею. Туркменістан є асоційованим членом організації.

Згідно з Конституцією Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. [176] громадяни Азербайджанської Республіки мають право звертатись особисто, а також направляти індивідуальні й колективні письмові звернення до державних органів (ч. 1 ст. 57). Крім цього, згідно зі ст. 60 Конституції Азербайджанської Республіки кожному гарантується судовий захист його прав

і свобод. Кожен має право оскаржити до суду рішення й дії (чи бездіяльність) державних органів, політичних партій, професійних спілок, інших громадських об'єднань і посадових осіб.

Таким чином, Конституція Азербайджанської Республіки закріплює право громадян на звернення та судові гарантії прав і свобод кожного, проте не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини.

У ст. 38 Конституції Республіки Вірменія від 5 липня 1995 р. проголошено: «Кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод, закріплених Конституцією та законами» [181]. Отже, безпосередньо право кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій Конституція Республіки Вірменія не закріплює.

Згідно з Конституцією Республіки Білорусь від 15 березня 1994 р. [182] кожен має право направляти індивідуальні чи колективні звернення до державних органів (ст. 40). Норми ст. 60 Конституції Республіки Білорусь гарантують кожному захист його прав і свобод компетентним, незалежним і безстороннім судом у визначені законом строки. З метою захисту прав, свобод, честі й гідності громадяни відповідно до закону мають право стягнути в судовому порядку як майнову шкоду, так і матеріальне відшкодування моральної шкоди. У ст. 61 Конституції Республіки Білорусь зазначено, що кожен має право відповідно до міжнародно-правових актів, ратифікованих Республікою Білорусь, звертатись у міжнародні організації з метою захисту своїх прав і свобод, якщо вичерпано всі наявні внутрішньодержавні засоби юридичного захисту.

Таким чином, Конституція Республіки Білорусь містить три різні суб'єктивні конституційні права: право направляти індивідуальні чи колективні звернення в державні органи, право на судовий захист прав і свобод, право звертатись у міжнародні організації. Право на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини, відповідно до

Конституції Республіки Білорусь, є самостійним суб'єктивним конституційним правом кожного.

У Республіці Казахстан кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод (ст. 13 Конституції Республіки Казахстан) [183]. Громадяни Республіки Казахстан мають право звертатись особисто, а також направляти індивідуальні й колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування (ст. 33 Конституції Республіки Казахстан). Отже, Конституція Республіки Казахстан, закріплюючи два самостійні суб'єктивні конституційні права (право кожного на судовий захист прав і свобод та право громадян на звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування), не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне право.

Згідно зі ст. 40 Конституції Киргизької Республіки від 27 червня 2010 р. кожному гарантується судовий захист його прав і свобод, передбачених Конституцією, законами, міжнародними договорами, учасницею яких є Киргизька Республіка, загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права [177]. Держава забезпечує розвиток позасудових і досудових методів, форм та способів захисту прав і свобод людини й громадянина. Кожен має право захищати свої права й свободи всіма способами, не забороненими законом. Кожен має право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, юридична допомога надається за рахунок держави.

Стаття 41 Конституції Киргизької Республіки закріплює право кожного на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб, які зобов'язані надати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. У ч. 2 цієї статті йдеться: «Кожен має право відповідно до міжнародних договорів звертатися в міжнародні органи з прав людини за захистом порушених прав і свобод. У разі визнання зазначеними органами порушення прав і свобод людини Киргизька Республіка вживає заходів щодо їх відновлення та/або відшкодування шкоди».

Таким чином, Конституція Киргизької Республіки закріплює як самостійні суб'єктивні конституційні права право кожного на судовий захист та право на звернення. При цьому право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини є одним зі структурних елементів права кожного на звернення.

Конституція Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. закріплює право кожного на вільний доступ до правосуддя (ст. 20): «Будь-яка особа має право на ефективне поновлення в правах компетентними судами в разі порушення його прав, свобод і законних інтересів» [184]. Жоден закон не може обмежити доступ до правосуддя та право на подачу петицій (ст. 52 Конституції Республіки Молдова): «Громадяни мають право звертатися до влади з петиціями тільки від свого імені».

Таким чином, Конституція Республіки Молдова не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право.

У ст. 33 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. говориться: «Громадяни Російської Федерації мають право звертатись особисто, а також направляти індивідуальні й колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування» [187]. Статтею 46 Конституції Російської Федерації «кожному гарантується судовий захист його прав і свобод. Рішення та дії (або бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадових осіб можуть бути оскаржені до суду. Кожен має право відповідно до міжнародних договорів, ратифікованих Російською Федерацією, звертатися в міждержавні органи щодо захисту прав і свобод людини, якщо вичерпано всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту».

Отже, Конституція Російської Федерації закріплює як самостійні суб'єктивні конституційні права право кожного на звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування, а також право на судовий захист прав і свобод. При цьому право кожного на звернення до міждержавних

органів із захисту прав і свобод людини є одним зі структурних елементів права кожного на судовий захист.

Конституція Республіки Таджикистан від 6 листопада 1994 р. [185] закріплює право громадян особисто або спільно з іншими звертатись у державні органи (ст. 31), а також гарантує кожному судовий захист (ст. 19). Отже, згаданий нормативно-правовий акт не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право.

Громадянам Туркменістану гарантується судовий захист честі й гідності, особистих та політичних прав і свобод людини й громадянина, передбачених Конституцією та законами Туркменістану. Громадяни мають право оскаржувати у Верховному суді дії державних органів і громадських організацій, посадових осіб, вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень та які обмежують права й свободи громадян (ст. 40 Конституції Туркменістану від 18 травня 1992 р.) [188]. Отже, Конституція Туркменістану не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право.

Конституція Республіки Узбекистан від 8 грудня 1992 р. [186] закріплює за кожним право як окремо, так і спільно з іншими особами звертатись із заявами, пропозиціями та скаргами до компетентних державних органів, установ або до народних представників (ст. 35). Статтею 44 Конституції Республіки Узбекистан «кожному гарантується судовий захист його прав і свобод, право оскарження до суду незаконних дій державних органів, посадових осіб, громадських об'єднань». Розглядаючи право на судовий захист як гарантію прав і свобод людини, законодавець цієї держави не закріплює безпосередньо право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право.

Конституція України від 28 червня 1996 р. гарантує всім право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40) [190]. Згідно зі ст. 50 Конституції України права й свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна [190].

Таким чином, Конституція України закріплює як самостійні суб'єктивні конституційні права право кожного на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право на захист прав і свобод судом. При цьому право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини не є одним зі структурних елементів права кожного на захист його прав і свобод судом.

Проведений аналіз дає змогу класифікувати конституції країн – учасниць СНД залежно від того, чи закріплено право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права:

а) конституції, що закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право (Республіка Білорусь, Україна);

б) конституції, що закріплюють його як структурний елемент іншого самостійного суб'єктивного конституційного права (права на звернення – Республіка Киргизстан; права на судовий захист – Російська Федерація, Україна);

в) конституції, що не закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право або структурний елемент інших суб'єктивних конституційних прав (Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Республіка Молдова, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан).

Розглянемо досвід із цього питання прибалтійських держав, якими є Латвійська Республіка, Литовська Республіка та Естонська Республіка. Відповідно до ст. 89 Конституції Латвійської Республіки від 15 жовтня 1998 р. [178] держава визнає та захищає основні права людини згідно з Конституцією, законами й зобов'язуючими Латвію міжнародними договорами. У ст. 135 Конституції Литовської Республіки від 2 листопада 1992 р. [179] закріплено, що Литовська Республіка, здійснюючи зовнішню політику, керується загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права, прагне забезпечити незалежність країни, добробут громадян, а також їхні основні права й свободи, бере участь у створенні міжнародного порядку, заснованого на праві й справедливості. У ст. 3 Конституції Естонської Республіки від 28 червня 1992 р. проголошено: «Загальновизнані принципи й норми міжнародного права є невід'ємною частиною правової системи Естонії» [191].

Отже, конституції прибалтійських держав містять відсильні норми, які зобов'язують керуватись правилами, що містяться в міжнародних документах.

Конституції країн – учасниць ЄС також не закріплюють право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини як самостійне суб'єктивне конституційне право або структурний елемент інших суб'єктивних конституційних прав. Так, відповідно до ч. 1 ст. 24 Конституції Королівства Іспанія кожен має право на ефективний судовий захист під час здійснення своїх законних прав та інтересів, у жодному разі не допускається відмова в такому захисті [371]. Згідно з Основним Законом ФРН, якщо права будь-якої особи порушуються державною владою, їй надається можливість звернутися до суду (ч. 4 ст. 19) [18]. У ст. 24 Конституції Італійської

Республіки [7] закріплено право кожного в судовому порядку діяти для захисту своїх прав і законних інтересів. Захист є непорушним правилом на будь-якій стадії процесу. Спеціальними установами забезпечується можливість для незаможних пред'являти позови й захищатись у будь-якому суді. Закон визначає умови та способи виправлення судових помилок. Відповідно до ст. 13 Королівства Бельгія ніхто не може бути позбавлений проти своєї волі судового захисту, який встановлюється йому законом [26]. У ст. 66 Конституції Французької Республіки йдеться: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свободи. Судова влада, охоронниця особистої свободи, забезпечує повагу цього принципу за дотримання умов, передбачених законом» [201].

Стаття 56 Конституції Республіки Болгарія закріплює право кожного громадянина на захист, якщо його права й законні інтереси порушені або перебувають під загрозою. До державних установ він має право звертатись разом зі своїм захисником [180]. При цьому безпосередньо право кожного на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій Конституція Республіки Болгарія не закріплює.

Стаття 20 Конституції Португальської Республіки [8] гарантує кожному доступ до правових актів та захист його прав і законних інтересів у суді, причому в правосудді не може бути відмовлено через брак фінансових засобів. Крім того, кожен відповідно до закону має право на юридичну інформацію й консультації, а також на судовий захист і на супровід адвоката під час спілкування з органами й представниками влади (ч. 2 ст. 20 Конституції Португальської Республіки). У ч. ч. 3–5 ст. 20 Конституції Португальської Республіки проголошено: «Закон визначає й забезпечує адекватний захист таємниць правосуддя. Кожен має право на розгляд його справи в розумні строки та з використанням справедливих процедур. Для захисту особистих прав, свобод і їх гарантій закон гарантує громадянам судові процедури, що характеризуються швидкістю й пріоритетністю, щоб вони могли отримати

ефективний і своєчасний судовий захист у разі загрози порушення чи порушення зазначених прав».

Таким чином, Конституція Королівства Іспанія, Основний Закон ФРН, Конституція Італійської Республіки, Конституція Королівства Бельгія, Конституція Французької Республіки, Конституція Португальської Республіки закріплюють право кожного на судовий захист. Встановлено, що лише Конституція Республіки Болгарія закріплює право кожного громадянина на захист.

При цьому варто зазначити, що в республіках, у яких не закріплене й водночас не заборонене право кожного на звернення до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини, кожен відповідно до принципу «те, що не заборонено законом, дозволено» може звертатися в міждержавні органи із захисту прав людини.

У юридичній літературі зазначається, що питання про самотійність суб'єктивного права на звернення в міжнародні органи із захисту прав і свобод людини впирається в питання про можливість його безпосередньої реалізації індивідом [563, с. 27]. У вітчизняній та закордонній юридичній науці питання місця конституційного права на звернення до міжнародних судових установ і міжнародних організацій, а також його співвідношення з іншими правами людини й громадянина є дискусійним.

За генераційною класифікацією конституційне право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, належить до групи прав першого покоління. Ця група включає в себе дві підгрупи: громадянські права та політичні права. Конституційне право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій належить до громадянських прав, які, на відміну від політичних, не залежать від наявності громадянства. Аналізоване конституційне право не

входить також до групи прав другого покоління, оскільки має іншу природу. Не є воно й правом третього покоління прав людини, адже не є колективним. Навпаки, скарги до міжнародних судових установ мають індивідуальний характер. Більше того, навіть до Європейського суду з прав людини жертва порушення права людини чи основоположної свободи звертається шляхом подання індивідуальної скарги. За способом реалізації права людини розділяються на індивідуальні, групові та колективні. Як уже підкреслювалось, конституційне право кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, є індивідуальним.

Жваві дискусії, як уже зазначалося в підрозділі 2.1 цього дослідження, викликає питання співвідношення права кожного на ефективний судовий захист, права кожного на звернення до міжнародних судових установ і відповідних органів міжнародних організацій та права кожного на ефективний засіб юридичного захисту.

На думку Ю. Бисаги, М. Палінчака, Д. Белова, М. Данканича, право особи на захист – це матеріальне суб'єктивне право правоохоронного характеру, що виникло в момент порушення суб'єктивного права потерпілого. «Слід відзначити дві основні властивості права особи на захист. По-перше, право на захист означає можливість вдатися в необхідних випадках до примусової сили держави, тобто суб'єктом правоохоронного відношення, як правило, повинен бути державний орган, без якого такий примус не є можливим. Тому контрагентами цих правовідносин будуть, з одного боку, носій права на захист, а з іншого – орган державної влади. Другою властивістю правоохоронних відносин є те, що на їх основі складаються відповідні процесуальні відносини, які опосередковують порядок, процедуру застосування державно-правових заходів юридичної відповідальності та захисту», наголошують вчені [57, с. 5].

У дисертації Т. Пашук зазначено, що протягом десятиліть найбільш поширеною практикою Суду було встановлення співвідношення між п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції в такий спосіб, що в разі виявлення порушення п. 1 ст. 6 Конвенції Суд не бачив необхідності розглядати цю справу також на предмет порушення ст. 13 Конвенції, оскільки «вимоги цієї статті менш суворі, ніж вимоги п. 1 ст. 6, і поглинаються вимогами цього пункту» [287, с. 87]. Учений слушно посилається на рішення Європейського суду з прав людини в справі «Васілеску проти Румунії», де вказано, що коли мова йде про порушення цивільного права, то п. 1 ст. 6 Конвенції є *lex specialis* щодо ст. 13 Конвенції. Зазначений підхід Суду до інтерпретації співвідношення цих норм Конвенції зумовлювався, на слушну думку Т. Пашука, двома чинниками.

Перший чинник – «вимоги до органу, який здійснює захист права людини». Пункт 1 ст. 6 Конвенції порівняно з її ст. 13 містить більш жорсткі гарантії. Як відзначив Суд, «ст. 13 говорить про ефективний засіб захисту в «національному органі», який не обов'язково має бути «судом» у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції». Розуміння терміна «суд» у контексті ст. 6 Конвенції передбачає низку спеціальних вимог до такого суб'єкта, а саме: незалежність як щодо виконавчої влади, так і щодо сторін у процесі; тривалість повноважень членів суду; гарантії судової процедури, деякі з яких прямо зазначені в п. 1 ст. 6 Конвенції (відкритість, неупередженість, справедливість, розумний строк судового розгляду тощо). З огляду на компетенцію певний національний орган вважатиметься судом у сенсі п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо він здійснює свої повноваження на основі принципу верховенства права та передбачає можливість ухвалювати після закінчення процесу розгляду справи обов'язкові для виконання рішення. Такий суд повинен також мати повноваження з'ясовувати всі питання факту й права щодо спору, який він розглядає [287, с. 87-88].

Водночас ст. 13 Конвенції тлумачиться Судом таким чином, що юридичний засіб захисту «не обов'язково має забезпечуватися судовим органом, проте якщо цей орган не судовий, то його повноваження та гарантії

діяльності мають значення під час визначення того, чи є такий засіб ефективним». Іншим пом'якшувальним положенням є те, що хоча засіб юридичного захисту, взятий окремо, може й не відповідати вимогам ст. 13 Конвенції, проте в сукупності засоби, які існують у національній правовій системі, можуть задовольнити ці вимоги. З позиції компетенції органу застосування зазначеного засобу передбачає «розгляд справи по суті та призначення відшкодування за необхідності». Як бачимо, щодо правового положення й процедури діяльності органу, який має розглядати скаргу людини про ймовірне порушення її права, п. 1 ст. 6 Конвенції прямо зазначає, що це має бути саме суд, а також встановлює низку особливих гарантій, на які в ст. 13 Конвенції прямої вказівки взагалі немає. Однак щодо компетенції (повноважень органу під час розгляду такої скарги) положення ст. 13 Конвенції не набагато «слабші», ніж положення п. 1 ст. 6 Конвенції. На практиці Суд чітко відстежує, наскільки ефективним є наявний засіб юридичного захисту, таким чином встановлюючи певні вимоги до повноважень «національного органу», про який говорить ст. 13 Конвенції. У цьому напрямі Суд виходить з уже згаданого принципу, згідно з яким національний орган повинен мати можливість розглянути скаргу по суті (а не, скажімо, лише розглядати скаргу на предмет її прийнятності) і завершити такий розгляд прийняттям обов'язкового для виконання рішення про застосування адекватного засобу захисту (зокрема, про відшкодування матеріальної чи моральної шкоди) [287, с. 88-89].

Тому Т. Пашук робить перший висновок, що цінність ст. 13 Конвенції полягає в тому, що її чинність поширюється також на ті випадки, коли певне правове питання розв'язується не лише судовим, а й будь-яким іншим національним органом. Однак варто пам'ятати, що під час вирішення цивільних чи кримінальних справ особа має право на розгляд її справи саме судовим органом (з огляду на п. 1 ст. 6 Конвенції) [287, с. 88-89].

Другим чинником учений називає «коло відносин, на які поширюються вимоги п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції». Як зазначалося, п. 1 ст. 6 Конвенції вже

в тексті цього договору безпосередньо вказує на специфічні вимоги, про які ст. 13 Конвенції говорить лише в загальних формулюваннях. Однак зазначені вимоги застосовуються, по-перше, лише до судового розгляду, а по-друге, лише щодо цивільних прав або прав, які виникають у зв'язку з кримінальним обвинуваченням. При цьому необхідно враховувати, що автономну концепцію (тобто таку, яка не залежить від внутрішнього законодавства держав-учасниць) цивільних прав і кримінального обвинувачення сформовано прецедентною практикою Суду. Натомість ст. 13 Конвенції поширює свої гарантії на будь-які права, передбачені цим актом, у тому числі права цивільні. Як зазначив Суд у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства», концепція «цивільних прав та обов'язків» (п. 1 ст. 6 Конвенції) не є тотожною за обсягом концепції «права й свободи, викладені в цій Конвенції» (ст. 13), хоча в певній частині перші та другі права можуть співпадати. Тому якщо справа стосується цивільних прав та обов'язків, то діють зазвичай гарантії спеціальної норми, тобто п. 1 ст. 6 Конвенції» [287, с. 88-89].

Відповідно, другий слушний висновок Т. Пашука полягає в тому, що у випадках порушення тих прав, на які не поширюються гарантії п. 1 ст. 6 Конвенції, діють гарантії саме ст. 13 цього акта [287, с. 88-89].

Що стосується конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій, то розуміння терміна «міжнародний суд» передбачає такі спеціальні вимоги до цього суб'єкта: створюється для забезпечення дотримання державами їхніх зобов'язань за міжнародними договорами (ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод); незалежність щодо держави, а також щодо сторін у справі; визначення в міжнародних документах гарантій судової процедури; принцип верховенства права – основа здійснення повноважень; можливість ухвалення після закінчення розгляду справи рішення по суті.

Міжнародна організація – це об'єднання держав, створене на основі міжнародного договору для виконання певної мети, що має систему постійно

діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю та засноване згідно з міжнародним правом. Для міжнародної організації характерні такі ознаки: членство держав, договірна основа, наявність певної мети, система постійно діючих органів, володіння міжнародною правосуб'єктністю, відповідність міжнародному праву [287, с. 69]. При цьому за захистом своїх порушених прав і свобод жертва порушення звертається не до міжнародної організації загалом, а до її відповідного органу.

Проведений аналіз співвідношення конституційного права звертатися до міжнародних судових установ і міжнародних організацій з іншими правами людини й громадянина дає змогу дійти висновку, що за різними критеріями конституційне право на звернення до міжнародних судових установ і міжнародних організацій є таким: 1) за змістом потреб людини – громадянським; 2) за значенням для людини – основним; 3) за способом здійснення – активним; 4) за суб'єктним складом – індивідуальним.

Завдяки реалізації конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, відбувається відновлення порушеного права та/або свободи людини й громадянина на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності. Також це дає змогу державі виявляти структурні або загальні недоліки в національному праві чи практиці, першопричини недоліків системного характеру, які лежать в основі порушення, та усувати їх. Аргументами на підтвердження зазначеного є наведені далі документи Ради Європи та практика Європейського суду з прав людини.

У резолюції «Щодо рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушень» від 12 травня 2004 р. Комітет Міністрів запропонував Суду «вказувати у своїх рішеннях про порушення Конвенції на те, що, на його думку, становить системну проблему, яка лежить в основі порушення, та на першопричину цієї проблеми (зокрема, у тому випадку, коли

вона може спричинити зростання кількості звернень) з метою надання допомоги державам у пошуку належного розв'язання цієї проблеми, а Комітету Міністрів – у нагляді за виконанням рішень» [340]. З метою забезпечення ефективного виконання рішень, постановлених Судом у таких справах, Суд може застосувати процедуру «пілотного» рішення, яка дає йому змогу чітко вказати в такому рішенні на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень, а також на конкретні засоби чи заходи, за допомогою яких держава-відповідач має виправити ситуацію.

Дотримуючись підходу, опрацьованого в справі «Бурдов проти Російської Федерації (№ 2)», Суд застосував процедуру «пілотного» рішення в справах «Каверзін проти України», «Харченко проти України» та «Юрій Миколайович Іванов проти України», щоб спонукати державу-відповідача до вирішення великої кількості індивідуальних справ, зумовлених однією й тією ж структурною проблемою, що існує на національному рівні, а також ураховуючи насамперед повторюваний і хронічний характер проблем, які лежать в основі порушень, велику кількість потерпілих від таких порушень в Україні та нагальну необхідність надання їм невідкладного й належного відшкодування на національному рівні.

У більшості рішень Суду Україну визнано винною в системних порушеннях норм ст. ст. 3, 5, 6 та 13 Конвенції. Реалізуючи своє конституційне право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, жертви порушень прав людини й основоположних свобод поновили свої порушені права.

Так, відповідно до ст. 3 Конвенції, нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. Н. Ахтирська слушно підкреслює, що абсолютна заборона катувань є умовою справедливого судочинства [44]. Водночас приблизно в 40 своїх рішеннях Суд встановив, що державні органи України відповідальні за

жорстоке поводження з особами, які трималися під вартою, та що ефективного розслідування тверджень про таке жорстоке поводження проведено не було, що є порушенням ст. 3 Конвенції.

Так, у низці справ проти України, у яких заявники оскаржували до вищих за ієрархією прокурорів та/або судів постанови про відмову в порушенні справи за їхніми скаргами на погане поводження з боку працівників міліції, Суд вказав, що звернення з такими скаргами не забезпечили ефективність відповідної службової перевірки. Зокрема, з огляду на висновки Суду в згаданих рішеннях у справах «Козинець проти України» (п. п. 61–65), «Силенок і «Техносервісплюс» проти України» (заява № 20988/02 від 9 грудня 2010 року, п. п. 75–77), «Бочаров проти України» (заява № 21037/05 від 17 березня 2011 року, п. п. 57–60), «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04 від 21 квітня 2011 року, п. п. 162–164) [4] постає, що хоча прокурори й суди, розглянувши скарги на неналежність проведеної перевірки, давали (у багатьох випадках неодноразові) вказівки щодо необхідності вжиття певних заходів під час нової (або триваючої) перевірки, проте такі вказівки належним чином не виконувались або цілком ігнорувалися. Це часто призводило до тривалого та неодноразового розгляду таких скарг прокуратурою й судами, однак без будь-якого суттєвого результату. Наразі на розгляді Суду перебуває більше 100 справ, які стосуються тих же питань [19].

15 серпня 2012 року отримало статус остаточного пілотне рішення Європейського суду з прав людини в справі «Каверзін проти України» [351]. У ньому Суд зазначив, що частина цієї справи стосується повторюваних проблем, які лежать в основі частих порушень Україною ст. 3 Конвенції. Зокрема, враховуючи відповідну практику Суду, підозрювані є найбільш вразливою групою жертв жорстокого поводження з боку правоохоронців. Жорстоке поводження часто мало місце в перші дні тримання жертв під вартою, упродовж яких вони не мали доступу до захисника, а їхні тілесні ушкодження належним чином або взагалі не фіксувалися. Хоча не в кожному такому випадку можна встановити, що жорстоке поводження здійснювалося з

метою отримання зізнавальних показань, не можна виключати зв'язок між жорстоким поводженням із жертвами та метою державних органів отримати викривальні докази (п. 108 рішення в справі «Вергельський проти України», п. 36 рішення в справі «Самардак проти України», п. 60 рішення в справі «Ковальчук проти України», п. 47 рішення в справі «Бочаров проти України», п. 73 рішення в справі «Коробов проти України») [5]. Крім того, Суд наголосив, що в деяких доповідях і дослідженнях щодо питання жорстокого поводження в Україні оцінка роботи працівника міліції, яка базувалась на кількості розкритих злочинів, була одним із факторів, що сприяли катуванню підозрюваних [81].

Іншим розповсюдженим фактором, який призвів до порушення ст. 3 Конвенції в справах, які Суд розглядав раніше, є «небажання працівників прокуратури оперативно й швидко вживати всіх належних заходів для встановлення фактів та обставин за скаргами про жорстоке поводження та забезпечення відповідних доказів». Під час перевірок працівники прокуратури рідко обмежувались поясненнями працівників міліції. Версії подій працівників міліції мали перевагу, і жодних зусиль для перевірки їх за допомогою інших заходів не докладалося (рішення в справі «Каверзін проти України»). Таке небажання працівників прокуратури, зокрема й у ситуаціях, коли, як стверджувалось, до підозрюваних застосовувалося жорстоке поводження з метою отримання зізнавальних показань, може бути пояснене певною мірою конфліктом між такими завданнями працівників прокуратури в кримінальному провадженні, як підтримання державного обвинувачення в суді та здійснення нагляду за законністю досудового слідства (*mutatis mutandis*, п. 58 рішення в справі «Салов проти України» (заява № 65518/01 від 6 вересня 2005 р.), п. 63 рішення в справі «Меріт проти України» (заява № 66561/01 від 30 березня 2004 р.), п. 95 рішення в справі «Коваль проти України» (заява № 65550/01 від 19 жовтня 2006 р.).

Про системний характер окреслених проблем свідчать також доповіді та дослідження у сфері дотримання прав людини в Україні, які ґрунтуються на

інформації, отриманій як від національних органів, так і від різних національних і міжнародних організацій, наприклад Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Комітету ООН проти катувань тощо [4].

Реалізація жертвами порушення прав людини й основоположних свобод конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, дасть змогу Україні виявити такі системні проблеми, які лежать в основі частих порушень державою ст. 3 Конвенції: недостатність наявних у законодавстві України гарантій для захисту кожної людини від катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; неефективна оцінка роботи працівників міліції, яка визначалася кількістю розкритих злочинів; конфлікт між двома завданнями співробітників прокуратури в кримінальному провадженні (підтриманням державного обвинувачення в суді та здійсненням нагляду за законністю досудового слідства); невідповідність критеріям ефективності розслідування скарг на катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання.

Рішення Європейського суду з прав людини за ст. 3 Конвенції, рекомендації, резолюції та рішення Комітету Міністрів Ради Європи, резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи стали поштовхом для вдосконалення законодавства України. 13 квітня 2012 р. прийнято Кримінальний процесуальний кодекс України [209]. Відповідно до ч. 2 ст. 8 цього акта в кримінальному провадженні застосовується принцип верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, і кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ч. 5 ст. 9 КПК України).

В. Касько слушно зазначає, що в КПК України посилені гарантії захисту від жорстокого поводження, відсутня стадія дослідчої перевірки, що сприятиме ефективності розслідування; відсутній інститут досліджування (виправдання або засудження); запроваджено нові підходи до збирання й оцінки доказів, прокуратура не розслідуватиме скарги на жорстоке поводження з боку правоохоронців після створення державного бюро розслідувань тощо [163].

Водночас Україна має терміново реформувати правову систему, щоб забезпечити викорінення практики катування осіб, які тримаються під вартою, проведення ефективного розслідування відповідно до ст. 3 Конвенції в кожній конкретній справі, у якій заявляється небезпідставна скарга на жорстоке поводження, та ефективне виправлення на національному рівні будь-яких недоліків такого розслідування.

У більшості рішень Суду Україну визнано винною в системних порушеннях не лише норм ст. 3 Конвенції, а й ст. 5 цього акта, у якій проголошено: «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом <...>. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту та про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями пп. «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути зумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, у ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання та приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого

всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування».

10 лютого 2011 року набрало статус остаточного рішення Європейського суду з прав людини в справі «Харченко проти України» [352]. Суд застосував процедуру «пілотного» рішення, визнавши порушення ст. 5 Конвенції, які можна визначити як такі, що постійно констатуються Судом у справах проти України. Хоча завдяки змінам у законодавстві дві з множини проблем, виявлених у цій справі (взяття під варту та продовження строку тримання під вартою за санкцією прокурора, а також неврахування періоду ознайомлення з матеріалами справи в строк досудового ув'язнення), уже не виникають у справах щодо досудового ув'язнення в Україні, однак інші проблеми досі мають місце. Тому Суд постійно констатує порушення пп. «с» п. 1 ст. 5 Конвенції щодо періодів, протягом яких тримання під вартою здійснювалось без відповідного судового рішення, особливо протягом періоду після закінчення слідства та до початку судового розгляду, а також щодо судових рішень, винесених на стадії судового розгляду, які не містять визначені строки подальшого тримання під вартою, таким чином залишаючи без змін такий запобіжний захід, а не продовжуючи строк його застосування, що суперечить вимогам ст. 5 (рішення в справі «Єлоєв проти України» (заява № 17283/02 від 6 листопада 2008 року)). Вважаємо, що обидві проблеми мають місце у зв'язку із законодавчою прогалиною.

Крім того, у своїх рішеннях Суд часто констатував порушення п. 3 ст. 5 Конвенції у зв'язку з тим, що навіть коли йдеться про тривалі строки тримання під вартою, національні суди часто обґрунтовують продовження строку тримання під вартою однаковими підставами впродовж усього періоду ув'язнення, якщо взагалі роблять це. Водночас згідно з п. 3 ст. 5 Конвенції після спливу певного часу подальше існування обґрунтованої підозри перестасе саме по собі бути підставою для позбавлення свободи, а суди зобов'язані обґрунтовувати рішення про продовження тримання під вартою іншими підставами, які мають бути чітко вказані (рішення в справі «Свершов проти

України» (заява № 35231/02 від 27 листопада 2008 року)). Суд не може рекомендувати, які конкретні заходи варто вжити у зв'язку із цим, проте зазначає, що національні органи влади повинні розв'язати цю проблему, щоб не допустити подальшого надходження аналогічних скарг за такою нормою.

Щодо права на розгляд питання законності тримання під вартою, що гарантується п. 4 ст. 5 Конвенції, Суд зазначив, що в справі «Харченко проти України» та інших подібних справах, які розглядались раніше, він зіткнувся з проблемою відсутності адекватного реагування з боку національних судів на аргументи заявників про необхідність звільнення їх із-під варти. Незважаючи на існування національних судів, компетентних вирішувати такі питання й ухвалювати рішення про звільнення з-під варти, без чіткої процедури розгляду питання законності тримання під вартою суди часто залишаються теоретичним, а не практичним засобом для цілей п. 4 ст. 5 Конвенції (рішення в справі «Молодорич проти України»). Крім того, вважаємо, що забезпеченню невідкладності розгляду питання законності тримання під вартою заважає те, що такий розгляд пов'язаний з іншими процесуальними заходами, які вживаються в кримінальній справі заявника протягом розслідування й судового розгляду справи, хоча такі процесуальні заходи не обов'язково можуть збігатись із необхідністю без зволікання та з розумною періодичністю вирішувати питання про подальше тримання заявника під вартою (рішення в справі «Свершов проти України» (заява № 35231/02 від 27 листопада 2008 року)). Зрештою, чинне законодавство не захищає заявників від свавілля, коли, як це мало місце в справі «Слоєв проти України», національний суд відмовляється повторно дослідити обґрунтованість тримання заявника під вартою, посилаючись на те, що раніше він уже неодноразово вирішував питання щодо законності тримання під вартою, тим самим позбавляючи заявника права, гарантованого п. 4 ст. 5 Конвенції, на розгляд питання законності його ув'язнення. У рішенні в справі «Харченко проти України» Суд зазначає, що національні органи повинні розв'язати ці проблеми, щоб не допустити подальших повторюваних скарг щодо цього питання.

Реалізація жертвами порушення прав людини й основоположних свобод конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55 Конституції України), дасть змогу Україні виявити такі системні проблеми, що лежать в основі частих порушень державою ст. 5 Конвенції: свавільне затримання особи; використання для цілей кримінального провадження адміністративного арешту; утримання особи під вартою після завершення розслідування; відсутність періодичного судового контролю за утриманням під вартою, зокрема й під час судового розгляду; порушення розумних строків утримання під вартою; відсутність у законах України чіткої процедури оскарження заявником до суду незаконності утримання під вартою; відсутність у законах України правових підстав для утримання під вартою осіб в очікуванні екстрадиції.

Реалізація жертвами порушення прав людини й основоположних свобод конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій показує, що серед усіх держав Ради Європи Україна є «рекордсменом» із системних порушень норм ст. 6 Конвенції, відповідно до якої кожен має право на справедливий суд.

15 січня 2010 року набрало статус остаточного пілотне рішення Європейського суду з прав людини в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [353]. У цьому рішенні Суд належним чином урахував позицію Комітету Міністрів, який визнав, що невиконання рішень національних судових органів в Україні є структурною проблемою, яка залишається невирішеною. При цьому Європейський суд із прав людини в рішенні в справі «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. підкреслює: «Право на суд, захищене ст. 6, було б ілюзорним, якби національна правова система Високої Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання

судове рішення залишалось невиконаним на шкоду будь-якій зі сторін». Ефективний доступ до суду включає право на виконання судового рішення без невинуватених затримок. Саме на державу покладено обов'язок дбати про те, щоб остаточні рішення, винесені проти її органів, установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою, виконувались відповідно до зазначених вимог Конвенції (рішення в справах «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р., «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 р., «Козачек проти України» від 7 грудня 2006 р.). У рішенні в справі «Шмалько проти України» від 20 липня 2004 р. Суд зазначив, що держава не може виправдовувати нестачею коштів невиконання судових рішень, винесених проти неї або проти установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою. Держава несе відповідальність за виконання остаточних рішень, якщо чинники, що затримують чи перешкоджають їх повному й вчасному виконанню, перебувають у межах контролю органів влади (рішення в справах «Сокур проти України» від 26 квітня 2005 р. та «Кришук проти України» від 19 лютого 2009 р.).

У пілотному рішенні в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» Європейський суд із прав людини слушно наголошує, що за останні 5 років, які минули після його перших рішень проти України, у яких було вказано на наявність численних аналогічних порушень Конвенції у зв'язку з невиконанням або надмірною тривалістю виконання в Україні остаточних рішень національних судів про відшкодування та у зв'язку з відсутністю ефективних національних засобів юридичного захисту щодо таких порушень, він виніс рішення вже в більше ніж 300 таких справах проти України. Хоча справді існують певні вразливі групи українських громадян, яких ці проблеми зачіпають більше, ніж інших, та яких не обов'язково відносити до певної «категорії громадян, яку легко ідентифікувати», осіб, які перебувають у такій же ситуації, що й заявник у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». Уряд України неодноразово зазначав, що причина затримок у

виконанні остаточних рішень національних судів полягає в існуванні низки різних дисфункцій у правовій системі України. Водночас Суд нагадав Уряду України свої висновки за п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу: затримки у виконанні рішень спричинялись поєднанням певних факторів, таких як брак бюджетних коштів, бездіяльність із боку державних виконавців і недоліки в національному законодавстві. У багатьох справах проти України, у яких порушуються аналогічні питання, заявники не мали змоги домогтися вчасної виплати присудженого судом відшкодування через невжиття органами влади певних бюджетних заходів або через запровадження заборони на арешт і продаж майна, що належить підприємствам, які перебувають у державній власності чи контролюються державою. Суд зауважив, що всі зазначені фактори перебували в межах контролю держави – України, яка досі не спромоглася вжити заходів для покращення ситуації, незважаючи на значну й послідовну практику Суду з вирішення таких справ.

Аналіз висновків, яких Суд дійшов у справах проти України, у поєднанні з іншими наявними в Суду відповідними матеріалами свідчить, на його думку, про те, що держава-відповідач демонструє майже повну відсутність бажання вирішувати проблеми, про які йдеться.

Отже, окреслені порушення норм ст. 6 Конвенції не пов'язані з певним поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у справах, а є наслідком недоліків регуляторної та адміністративної практики органів влади держави з виконання рішень національних судів, за які вони несуть відповідальність. Суд наголосив, що ситуацію, яка склалася, варто кваліфікувати як таку, що є результатом практики, несумісної з положеннями Конвенції в результаті наявності таких системних проблем, що лежать в основі частих порушень Україною ст. 6 Конвенції, як невиконання рішень судів, порушення змагальності процесу й процесуальної рівності сторін та порушення презумпції невинуватості особи.

Стаття 13 Конвенції прямо виражає обов'язок держави, передбачений ст. 1 Конвенції, захищати права людини насамперед у межах власної правової

системи. Тому вона вимагає від держав національного засобу юридичного захисту, який забезпечуватиме вирішення по суті поданої за Конвенцією «небезпідставної скарги» та надання відповідного відшкодування (рішення в справі «Кудла проти Польщі»).

Водночас щодо України Суд вказав на систематичне недотримання Україною свого обов'язку із запровадження у зв'язку із цим ефективного засобу юридичного захисту, що становить системну проблему, посиляючись на декілька справ, у яких Суд уже постановив рішення, що набули статусу остаточних («Свінтицький і Гончаров проти України» від 4 жовтня 2005 р., «Михайлова та інші проти України» від 15 червня 2006 р. та ін.).

У рішенні в одній із перших справ проти України щодо питання наявності ефективних засобів юридичного захисту щодо скарг на тривале невиконання судових рішень («Войтенко проти України») Суд дійшов висновку, що заявник не мав ефективного засобу юридичного захисту, як цього вимагає ст. 13 Конвенції, який забезпечив би відшкодування шкоди, спричиненої затримкою в провадженні, про яке йдеться, та що мало місце порушення цього положення.

У пілотному рішенні в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» Суд зазначив: «Незважаючи на сприятливий для заявника результат провадження, яке він ініціював проти державної виконавчої служби, воно не дало йому змогу попередити або виправити порушення п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу, згодом виявлені Судом у його справі. Хоча остаточним рішенням від 29 липня 2003 р. Суд визнав державну виконавчу службу винною в затягуванні виконавчого провадження за рішенням від 22 серпня 2001 р. та зобов'язав її виплатити заявникові відшкодування, це не покращило ситуацію, оскільки провадження з виконання рішення від 22 серпня 2001 р. не було завершено та навіть не було прискорено, а відшкодування, призначене рішенням від 29 липня 2003 р., залишилось невиплаченим. Отже, Суд визнає, що в справі, яка розглядається, мало місце порушення ст. 13 Конвенції».

При цьому Суд не бачив підстав не погоджуватися з Урядом України в тому, що причина затримок у виконанні остаточних рішень національних судів полягає в існуванні низки різних дисфункцій у правовій системі України: «Затримки у виконанні рішень, винесених на користь заявника, були спричинені поєднанням певних факторів, таких як брак бюджетних коштів, бездіяльність із боку державних виконавців та недоліки в національному законодавстві». Суд підтвердив такий висновок під час розгляду справ «Гаркуша проти України» від 13 грудня 2005 р. (п. п. 18–20), «Михайлова та інші проти України» від 15 червня 2006 р. (п. п. 27 і 36) [4].

В інших справах, у яких порушуються аналогічні питання, заявники не могли домогтися вчасної виплати присудженого судом відшкодування через невжиття органами влади певних бюджетних заходів або через запровадження заборони на арешт і продаж майна, що належить підприємствам, які перебувають у державній власності чи контролюються державою (рішення в справах «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р., «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 р., «Козачек проти України» від 7 грудня 2006 р. [4]). Отже, процесуальні норми вітчизняного законодавства щодо позову про відшкодування не відповідають принципу справедливості, гарантованому ст. 6 Конвенції.

Проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини дав змогу виявити в Україні такі системні проблеми, що лежать в основі частих порушень Україною ст. 13 Конвенції: порушення розумного строку під час розгляду позовів про відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди; виплата призначеного відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди зі зволіканням і, як правило, більше ніж через 6 місяців із дня, коли рішення про його призначення набирає законної сили; процесуальні норми стосовно позову про відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди не відповідають принципу справедливості, гарантованому ст. 6 Конвенції; норми щодо судових витрат покладають надмірний тягар на сторону, яка подає позов, якщо її позов обґрунтований; розмір відшкодування матеріальної та/або

моральної шкоди не є розумним порівняно з розміром відшкодувань, призначених Судом в аналогічних справах проти України [116, с. 90-91].

Таким чином, конституційне право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, є самостійним суб'єктивним правом людини та гарантією здійснення інших суб'єктивних юридичних прав.

Висновки до розділу 2

Аналіз основних наукових підходів до сутності, ознак і змісту конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, його місця в системі конституційних прав людини й громадянина, співвідношення з іншими правами людини та громадянина дав змогу дійти певних висновків, що наведені нижче.

1. У юридичній науці питання сутності конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є дискусійним. Зіставлення об'єктивного права й суб'єктивного права є підставою для твердження про подвійний характер права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

З урахуванням основних ознак об'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій сформульовано його визначення як офіційно виражених та визнаних у суспільстві правил поведінки учасників конституційно-правових відносин у сфері міжнародного захисту прав і свобод людини, що охороняються державою, згідно з якими поведінка учасників цих відносин оцінюється як правомірна або неправомірна. Акцентовано увагу на

ефективності як невід'ємному сутнісному елементі об'єктивного конституційного права на звернення до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

З урахуванням основних ознак суб'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій сформульовано його визначення як юридично забезпеченої можливості будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав і свобод, викладених у міжнародних актах, учасником яких є держава, після використання всіх національних засобів юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава.

2. Виявлено ознаки конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій:

1) наявність норми об'єктивного права, яка закріплює можливість подавати індивідуальні заяви, звернення, скарги в письмовій формі;

2) здатність бути суб'єктом звернення;

3) можливість звертатися до: а) міжнародних судових установ; б) органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава;

4) можливість звертатися з метою захисту своїх прав і свобод якщо: а) порушення суб'єктивного права чи свободи відбулось; б) суб'єктивне юридичне право чи свободу не порушено, але існує загроза їх порушення;

5) можливість дружнього врегулювання спору з державою на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародний акт;

6) гарантії розгляду або вивчення індивідуальної заяви, звернення, скарги і проведення розслідування міжнародною судовою установою чи органом міжнародної організації, якщо це передбачено міжнародним договором;

7) гарантії отримання вмотивованих рішень міжнародних судових установ, органів міжнародних організацій;

8) можливість ефективного захисту своїх прав і свобод.

3. Зроблено висновок, що у ст. 55 Конституції України закріплено основні права і свободи, які є гарантією всіх інших основних прав і свобод людини і громадянина. Ними є право на судовий захист, право на звернення до міжнародних судових установ та організацій, право на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України, право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ці права становлять спеціальну групу основних прав і свобод людини і громадянина – права, які є гарантією всіх інших основних прав і свобод людини і громадянина. Акцентовано увагу, що не дивлячись на закріплення їх як суб'єктивних юридичних прав, об'єктивним правом їм надано характер гарантій.

4. Виділено елементи змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а саме такі можливості:

1) кожного уповноваженого суб'єкта індивідуально з власної волі або через своїх законних представників письмово звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій з індивідуальними заявами, зверненнями, скаргами;

2) отримати підтвердження від зобов'язаного суб'єкта (міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації) про отримання та прийняття звернення за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті критеріїв прийнятності звернення;

3) вимагати застосування будь-якого виду державно-правового примусу (відновлення вже порушеного права, юридична відповідальність,

попередження, присікання) до винесення рішення міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації;

4) доступу до міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації;

5) відкритого доступу до переданих документів, якщо міжнародна судова установа чи відповідний орган міжнародної організації не вирішить інакше;

6) дружнього врегулювання спору за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті умов;

7) отримати вмотивоване рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації;

8) вимагати поновлення свого порушеного права та відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди;

9) вимагати застосування заходів міжнародного впливу до держави-відповідача, порушниці міжнародного договору;

10) виконання державою рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації.

5. Обґрунтовано, що зміст конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій не вичерпується ані тричленною (право-поведінка, право-вимога, право-претензія), ані чотиричленною структурою (право-поведінка, право-вимога, право-претензія, право-користування). Доведено, що право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, включає в себе дві правомочності: право-поведінку і право-вимогу.

6. Визначено межі суб'єктивного юридичного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Спростовано тезу про допустимість обмежень окремих правомочностей, що входять у зміст цього права. Аргументовано, що конституційне право кожного після використання всіх національних засобів

юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, є абсолютним.

7. Класифіковано конституції держав – учасниць СНД та ЄС за певними критеріями на такі види:

1) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: конституції, що не містять конкретного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; конституції, які регламентують це право тією чи іншою мірою; конституції, які чітко закріплюють право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій;

2) залежно від того, чи закріплено право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права: конституції, що закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право; конституції, що закріплюють його як структурний елемент іншого самостійного суб'єктивного конституційного права; конституції, які не закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право або структурний елемент інших суб'єктивних конституційних прав.

8. Встановлено, що за такими критеріями конституційне право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є таким видом прав людини:

- 1) за змістом потреб людини – громадянським;
- 2) за значенням для людини – основним;
- 3) за способом здійснення – активним;
- 4) за суб'єктним складом – індивідуальним.

9. Виявлено співвідношення між правом звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та іншими правами і свободами людини і громадянина. Обґрунтовано, що конституційне право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава, є самостійним суб'єктивним правом людини і гарантією здійснення інших суб'єктивних юридичних прав.

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЗВЕРТАТИСЯ ДО МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

3.1. Поняття та структура конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України) [190]. Загальновідомо: проголошене в Основному Законі України право людини і громадянина є декларативним якщо не створено ефективного конституційно-правового механізму його забезпечення. Для повноцінного здійснення конституційно закріплених прав і свобод людини й громадянина необхідний добре налагоджений механізм їх забезпечення [105, с. 12; 126, с. 240]. Як слушно вказується дослідниками, саме стан забезпечення прав людини є важливим показником усталеності суспільства, його демократичності [519, с. 111].

Конституційне право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є не лише самостійним суб'єктивним правом людини і громадянина, а й гарантією здійснення інших суб'єктивних юридичних прав. Сьогодні ключового значення набуває вдосконалення конституційно-правового механізму його забезпечення. Так, Європейський суд з прав людини в пілотних рішеннях у справах проти України зазначає, що внутрішньодержавний механізм захисту прав людини в Україні є не ефективним [289; 350], а Комітет Міністрів Ради Європи в своїй Рекомендації Rec(2004)6 державам-членам наголошує на необхідності вдосконалення національних засобів правового захисту [131]. Саме конституційно-правовий механізм забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій створює умови для реалізації цього

конституційного права, допомагає державі виявляти структурні або загальні недоліки в національному праві або практиці, першопричини недоліків системного характеру, які лежать в основі його порушення, та усувати їх, здійснювати контроль за ефективністю наявних національних засобів юридичного захисту.

Е. Горян наголошує, що питання якісного державно-правового дослідження сутності конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України є актуальним для вітчизняної науки [99, с. 111]. Найбільш повно це питання було розглянуто в монографічному дослідженні українських правознавців Ю. Тодики та О. Марцеляка [518; 99, с. 12]. Комплексний аналіз механізму забезпечення прав і свобод людини було зроблено К. Волинкою в дисертації «Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики». Учений висновує, що найбільш вдало охарактеризувати комплексну й цілеспрямовану діяльність щодо надання правам і свободам реального змісту можна за допомогою терміна «забезпечення прав і свобод особи», який передбачає їх повагу, дотримання, визнання та гарантування [87, с. 5]. Проблеми механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина вивчали також І. Ієрусалімова [154], І. Литвиненко [220], О. Мордовець [254], Л. Пастухова [285], О. Святоцький [487] та інші.

Питання конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина досліджували в своїх наукових працях вітчизняні і закордонні вчені: В. Боняк [62; 63; 73-77;], Ю. Бисага [146; 304; 306], Т. Бринь [67; 199], В. Васьковська [73-77], М. Гуренко [106], Л. Летнянчин [216.], О. Лукашева [301], О. Марцеляк [230-232], Н. Мішина [244; 251; 253], О. Пушкіна [331; 332], В. Радзієвська [337], І. Ростовщиков [481; 482], О. Совгиря [498], Г. Шмельова [560; 561] та ін. Водночас, серед вчених немає одностайності ані щодо визначення його поняття, ані щодо його складових елементів. Дискусійними є також питання визначення понять «забезпечення прав і свобод людини», «захист прав і свобод людини», «охорона прав і

свобод людини», їх змісту та співвідношення одного з іншим. Питання ж поняття конституційного-правового механізму забезпечення права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, його складових елементів, напрямів дії цього механізму в науці конституційного права є недостатньо дослідженими, хоча вітчизняні та закордонні науковці в дисертаційних роботах приділяють увагу механізму реалізації конституційного права на звернення до Європейського суду з прав людини (Л. Липачова [217]), конституційному механізму реалізації права на звернення до міждержавних органів (К. Штирова [563]) та іншим питанням.

Таким чином, питання визначення поняття та характеристики наявного конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є актуальним та теоретично і практично назрілим.

Вітчизняні вчені слушно наголошують, що при теоретичній розробці механізму забезпечення конституційних права людини і громадянина необхідно використовувати такі методи дослідження: системний – для характеристики визначення механізму забезпечення конституційного права людини і громадянина, що являє собою цілісну високоорганізовану систему [274, с.277; 515, с.12-13; 33, с.18], для розширення уяви про його складові елементи; структурно-функціональний – для визначення ролі і місця кожного з елементів у досліджуваній системі; формально-логічні методи аналізу та синтезу – при формулюванні дефініцій [62, с. 114].

Перш за все потребує розв'язання питання, яке полягає у визначенні поняття «забезпечення прав і свобод людини» [287, с. 36-40]. О. Мельничук підкреслює: «Термін «забезпечення прав» набув юридичного змісту завдяки його використанню в таких міжнародно-правових актах, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Загальній декларації прав людини (преамбула). Відбулася його імплементація до Конституції України, ч. 2 ст. 3 якої

проголошує головним обов'язком держави утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Отже, цей термін не лише набув легалізації, а й отримав значення та статус загального правового принципу, що має міжнародно-правовий і внутрішньодержавний зміст» [240, с. 164]. Учений переконує, що цілком виправдано поняття «забезпечення прав і свобод» у конституційно-правовій доктрині розглядається крізь призму його механізму, який упорядковує статичні елементи та приводить їх у дію. У цьому механізмі науковці зазвичай виділяють декілька підсистем (реалізацію, охорону та захист) або додають також правове регулювання [240, с. 164]. Зазначаючи, що категорії «правове регулювання» й «правове забезпечення» взаємозв'язані та взаємодіють, автор водночас акцентує увагу на тому, що вони не нетотожні, кожна з них має своє функціональне призначення. Правове регулювання забезпечує переважно владно-управлінську функцію; результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві, воно акцентує увагу на конституційно-правовій нормі та здійснює юридизацію принципів права. Натомість правове забезпечення передбачає такі напрями діяльності, як реалізація, охорона й захист прав і свобод людини та громадянина [240, с. 164].

Аналізуючи точку зору Ю. Римаренко, який визначає забезпечення прав і свобод людини як систему соціальних механізмів, якими забезпечуються природні та невід'ємні права і свободи особистості (людини), з її еміграційними та імміграційними правами включно [347, с. 197], Т. Пашук слушно підкреслює, що це визначення не розкриває змісту юридичного забезпечення прав людини, зміст якого полягає у створенні умов, що є необхідними для здійснення прав людини. «Сьогодні воно включає такі елементи державної діяльності: сприяння реалізації прав людини і основоположних свобод; охорона прав людини і основоположних свобод, захист прав людини і основоположних свобод. Саме сприяння реалізації прав людини і основоположних свобод здійснюється шляхом позитивного впливу

на формування її загальносоціальних передумов і засобів використання», зазначає вчений [287, с. 34].

Більше того, Т. Пашук наводить і такі визначення вчених забезпечення прав і свобод. К. Волинка визначає забезпечення прав і свобод особи як спеціальну діяльність із надання таким правам та свободам реального, невід'ємного і непорушного характеру, що передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешодною і максимально ефективною, охорона запобігає найменшій можливості їх порушення, а захист від скоєного правопорушення сприяє відновленню порушених прав і притягненню винної особи до відповідальності. Таке визначення поняття забезпечення прав і свобод особи на думку Т. Пашуку збігається із поняттями «законність», «правопорядок», «захищеність прав людини» [287, с. 35].

Бачиться, що зазначене вище визначення поняття забезпечення прав і свобод людини збігається з визначенням поняття гарантій прав людини адже саме вони є системою засобів та способів, які виступають у якості зобов'язань держави і саме вони покликані забезпечити і фактичну реалізацію, і охорону, і захист прав людини і основних свобод.

Деякі науковці розглядають забезпечення прав і свобод людини і громадянина як стадію їх реалізації [153, с. 42]. Їм опонує О. Марцеляк, слушно наголошуючи, що не забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації та що в теорії права превалує точка зору, що, навпаки, забезпечення прав людини більш широке та ємне поняття [230, с. 40]. Досліджуючи конституційно-правовий статус омбудсмана, вчений зазначає, що «забезпечення прав і свобод» охоплює собою здійснення омбудсманом певних коригуючих дій, спрямованих на: а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини; б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод; в) охорону прав і свобод людини та громадянина; г) захист прав і свобод людини та громадянина [230, с. 41].

О. Червякова виосновує, що «Під забезпеченням основних прав розуміють, з одного боку, систему їх гарантій, а з другого – діяльність органів держави з створення умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права» [552, с. 44]. Водночас, гарантії і є системою засобів та способів, які виступають у якості зобов'язань держави (її органів) і покликані забезпечити фактичну реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини і громадянина.

В. Васьковська пропонує під забезпеченням конституційних прав і свобод розуміти систему їх гарантування, тобто систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, методів, які забезпечують їх фактичну правомірну реалізацію, а в необхідних випадках – і охорону прав і свобод особи [74, с. 81]. Отже, на думку вченої поняття «забезпечення прав і свобод людини» та «система гарантування прав і свобод людини» є синонімами. Така точка зору вбачається дискусійною, адже гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім того, зі сформульованого вченою визначення не впливає чи «в необхідних випадках» здійснюється тільки охорона прав і свобод людини, чи і захист прав і свобод людини також включається до змісту охорони.

На думку А. Олійника та В. Зайця забезпечення прав громадян включає в себе: створення умов, що сприяють реалізації прав; охорону прав від порушень зі сторони кого б то не було; процес реалізації і захист цих прав від уже здійсненого реального їх порушення; відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізуючого процесу [276, с. 20-21]. Отже, на думку вчених захист прав людини здійснюється коли право людини вже порушено, в той час як охорона – до порушення права людини, вона має запобігти такому порушенню. Така точка зору бачиться дискусійною оскільки фактично поняття «охорона права людини», «захист права людини» ототожнюються з поняттями «охоронна функція права», а також «забезпеченість права державним примусом». Зокрема, забезпеченість права державним примусом є

однією з ознак права як регулятора суспільних відносин і означає, що право охороняється державою та правопорушення тягне застосування примусових заходів. Охоронна ж функція права саме і полягає в забезпеченні захисту суб'єктивних прав і виконанні юридичних обов'язків.

Крім того, акцентуємо увагу, що у низці рішень Європейський суд з прав людини зазначив, що превентивний захист є необхідною складовою частиною правового захисту, підкресливши, що такий превентивний захист застосовується тоді, коли порушення ще фактично не відбулося, але є реальна загроза, що воно відбудеться. У юридичній літературі підкреслюється, що поняття «правовий захист» включає в себе заходи з попередження порушення права чи інтересу, а також присікальні заходи [286, с. 220].

Водночас у юридичній літературі немає одностайності серед вчених щодо понять «правовий захист», його співвідношення з поняттям «правова охорона», а також щодо понять «захист прав людини» та «охорона прав людини», змістового наповнення цих понять.

Так, на думку С. Алексєєва, захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «реставраційних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [34, с. 280]. Таким чином, мова йде про відновлення вже порушеного права людини, а отже захист зводиться виключно до відновлюваних заходів. При цьому, на думку вченого, така діяльність не включає заходи юридичної відповідальності, як-то: відшкодування збитків, компенсацію моральної шкоди [34, с. 280]. При цьому у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що компенсація моральної шкоди є одним із необхідних «елементів» правового захисту. Не бере також до уваги вчений і те, що заходами захисту правопорядку, в основі якого лежать публічні інтереси, є заходи відповідальності. Хоча вони і мають інший об'єкт – правопорядок, а не спрямовані на захист суб'єктивного права – вони є заходами саме захисту правопорядку як іншого об'єкту [287, с. 39-40].

Вищезазначена точка зору була панівною у радянській державі, адже наявним був пріоритет інтересів суспільства, що ототожнювалося з державою, і лише після інтересів суспільства ставилась людина з її суб'єктивними юридичними правами. Тому виправданим на той час було для забезпечення правопорядку, законності використовувати як синонім терміна «захист» термін «охорона» та наповнювати термін «охорона» саме юридичним змістом терміна «захист» [287, с. 36-37].

Таким чином, призначення «правового захисту» полягало в тому, щоб застосовувати його як різновид примусу в разі, коли суб'єктивне юридичне право людини вже було порушене.

На думку ряду вчених, правовий захист щодо суб'єктивного юридичного права людини включає лише юридичну відповідальність і виключає такі види державного примусу, як попередження та прискання (припинення) [491; 49, с. 13-21; 558, с. 15; 560; 561]. Відповідно, науковцями звужено і коло заходів, які належать до правового захисту, що обумовлено не включенням до правового захисту попередження і прискання.

Так, на думку Є. Гіда, «...всі заходи, які спрямовані на відвернення порушення суб'єктивного права і яким відповідають такі види державного примусу, як попередження та прискання, є правовою охороною, а не правовим захистом». Отже, попереджувальні та прискальні заходи до правового захисту не включаються, адже мають місце до порушення суб'єктивного юридичного права людини і, на відміну від заходів правового захисту, не спрямовані на відновлення вже порушеного права». Таким чином, констатує вчений Є. Гіда, «охорона включає заходи, що застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист — після вчинення правопорушення» [93, с. 759].

В. Васьковська навпроти до правового захисту щодо суб'єктивного юридичного права людини не включає юридичну відповідальність та попередження, а тільки такий вид державного примусу як прискання (припинення): «Захист права являє собою примусову правову (в тому числі

організаційну, матеріально-правову, процесуальну та ін.) діяльність органів державної влади і управління, правоохоронних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і державних службовців, а також громадян, що здійснюється законними засобами з метою підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права людини. Причому, термін «примусова діяльність» зовсім не означає сам примус. Перш за все, захист – це є владний акт, наказ, припис, що спирається на можливість примусу у випадку не виконання цього припису добровільно тими особами, до яких воно адресовано. Крім випадків самозахисту, актом захисту права є видання юрисдикційним органом певного рішення, яким визнається наявність цього права і вказується, що необхідно зробити для його здійснення» [74, с. 91-92].

Не включення попереджувальних заходів до правового захисту перешкоджає «еволюції» національної правової системи у межах європейського правового простору, переконана Л. Луць [223, с. 3]. На це неодноразово протягом декількох років поспіль звертав увагу Комітет Міністрів Ради Європи.

На переконання П. Анісімова, захист прав людини – це комплекс гарантованих державою і міжнародною спільнотою організаційно-правових засобів, які забезпечують право людини на правовий захист та призначені для усунення перешкод на шляху здійснення прав людини, а також відновлення порушених прав і покарання винних у їх порушенні [41, с. 113-114]. При цьому «усунення перешкод на шляху здійснення прав людини» можливе не лише в порядку правового захисту, а й шляхом прийняття законодавчого акта, в порядку правозастосування, за допомогою правоінтерпретаційної діяльності.

Немає однастайності вчених і при визначенні поняття «охорона прав людини» та співвідношення охорони та захисту прав людини. Так, В. Васьковська зазначає, що «...існує як мінімум, чотири підходи до визначення цього терміну: 1) поняттю «охорона прав людини» тотожній термін «захист прав людини», що обидва ці терміни є синонімами, взаємозамінюючими одне одного (Н. Вітрук, І. Ростовщиков та ін.) [82, с. 100; 481; 482]. □...□ Схожість, «близькість» понять

і явищ зовсім не виключає їх змістовну і цільову індивідуальність і оригінальність. □...□ 2) Визначення «охорони» полягає в тому, що в це поняття вкладається самий широкий зміст. В рамках гранично широкого тлумачення правової охорони допускаються також спроби дослідити її як охоронних варіант правового регулювання. □...□ 3) «Охорона прав» – це перш за все державний примус, що включає в себе наступні «конструкції»: а) інститут відповідальності; б) інститут захисту; в) інститут попередження; г) інститут процесуального забезпечення. Ми також дотримуємось такої думки, що правоохоронні засоби включають в себе: заходи попереджувального впливу, заходи припинення правопорушень, заходи захисту суб'єктивних прав і забезпечення юридичних обов'язків, заходи юридичної відповідальності, також сюди можна віднести заходи самозахисту. □...□ 4) В поняття «охорона» включається як недопущення посягань на суб'єктивне право, запобігання його від порушень, так і активне відновлення порушеного права, причому, співвідносячи «охорону прав» як ціле і частку. «Охорона прав» полягає не тільки у відновленні порушеного права, але й у створенні таких умов, за яких суб'єктивне право громадян безперешкодно задовольнялось» [74, с. 89-90].

В. Новосьолов вважає, що захист разом з попередженням порушень прав і свобод є складовою частиною охорони, тобто він співвідносить ці поняття як ціле та часткове [268, с. 7]. Одностайним з В. Новосьоловим є В. Понарін, який пропонує таку формулу співвідношення охорони та захисту: $O = \Pi + Z$, де O – охорона; Π – профілактична діяльність; Z – захист [297, с. 86]. І. Алжеев наголошує, що розмежування понять «захист» і «охорона» є штучним, бо захищати право чи інтерес означає не лише знищувати перешкоди в їх здійсненні а й попереджати їх [36, с. 14]. К. Толкачев, А. Хабібুলін, А. Магомедов виосновує: охорона й захист – самостійні категорії, що розрізняються по суті, змісту й формі. [520, с. 65-80].

На думку Г. Стоякіної, поняття захисту включає: 1) правоохоронну діяльність держави – видання норм права, які закріплюють суспільні

відносини, встановлюють права й обов'язки сторін, визначають порядок здійснення та захисту прав і загрожують застосуванням санкцій; 2) діяльність суб'єктів правовідносин щодо здійснення своїх прав та їх захисту; 3) діяльність державних і громадських органів стосовно попередження можливих порушень, а також щодо реалізації правових санкцій у разі звернення заінтересованих осіб за захистом порушеного суб'єктивного права [505, с. 34].

Таким чином, вчена широко розуміє правовий захист, включаючи в його зміст і діяльність держави щодо юридичного забезпечення прав людини, і правомірну поведінку управомочених суб'єктів з використання своїх прав.

Т. Пашук звертає увагу на такі точку зору науковців. З. Ромовська вважає, що охорона суб'єктивних прав включає в себе і їх захист. Свою точку зору вчена аргументує так: «...державна здійснює правоохоронну функцію загалом щодо правопорядку, який включає в себе і захист суб'єктивних прав. Захищаючи суб'єктивне право, суд тим самим здійснює й охоронну функцію щодо суспільного ладу, переконуючи в соціальній цінності правомірної поведінки, у справедливості та невідворотності застосування заходів державного примусу. М. Воробйов переконує, що захист є похідним від охорони і є способом її реалізації: це діяльність суду, і ця діяльність пов'язана з розглядом і вирішенням спорів про конкретні права й інтереси певних осіб; захист. З. Ромовській та М. Воробйову опонує А. Кожухар, підкреслюючи, що «...про захист права можна говорити, коли мова йде про застосування правоохоронних заходів за допомогою юрисдикційного втручання відповідного органу» [287, с. 36-40].

Таким чином, З. Ромовська та М. Воробйов відносять правовий захист виключно до компетенції суду. Однак і розгляд, і вирішення спорів про суб'єктивні права та інтереси є компетенцією й інших органів, що здійснюють юрисдикційну діяльність, а не виключно суду.

Водночас І. Магновський, зазначає, що право на захист – це матеріальне суб'єктивне право потерпілого внаслідок правопорушення на припинення

порушень суб'єктивних прав; відновлення порушеного права; усунення перешкод при його використанні. Право на захист означає закріплену в законі можливість вдаватись до примусової сили держави, в результаті чого складаються відповідні процесуальні відносини, які опосередковують порядок і процедуру здійснення захисних заходів. Учений наголошує, що це право можна здійснювати як шляхом самозахисту, так і шляхом звернення за допомогою до відповідних органів та організацій, серед яких провідна роль належить судам загальної юрисдикції [225, с. 162]. Якщо ж внутрішньодержавний механізм захисту прав людини є не ефективним, то кожен має право звернутись за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та організацій.

Отже, судовий захист прав людини є видом захисту, що здійснюється державними органами та міждержавними організаціями. Судовий захист здійснюється на державному рівні та міждержавному.

Закріплене в Конституції право на захист виступає не лише важливою матеріальною гарантією забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а й служить відправним пунктом для закріплення інших видів юридичних гарантій, пов'язаних із реалізацією цього права, зокрема процесуальних та інституційно-організаційних. Правовий захист, який повинен бути рівним та однаково ефективним для всіх, є найбільш ефективним засобом відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина. Отже, правовий захист пов'язаний із юрисдикційною діяльністю з відновлення суб'єктивного юридичного права людини чи її свободи [287, с. 36-40]. В рамках цієї діяльності спір вирішується по суті.

Т. Пашук слушно підкреслює, що закордонні вчені, зокрема Д. Шелтон, зазначають, що до юридичних засобів захисту (remedies) включаються, окрім інших, і засоби відвернення порушення права. Серед видів юридичних засобів захисту вчена виокремлює деклараторні рішення (declaratory judgments). Д. Шелтон підкреслює, що «...за допомогою цих юридичних засобів захисту певна поведінка чи стан проголошуються неправомірними і приймається

рішення про виправлення ситуації. Такий захист спрямований на отримання певного рішення ще до заподіяння шкоди, якщо вона неминуче загрожує». Вчена наводить влучний приклад здійснення юридичного захисту у вигляді деклараторного рішення: його було застосовано з метою захисту свободи висловлювань щодо особи, якій загрожував арешт. Крім того, вчена наголошує, що у більшості держав деклараторні рішення не розглядаються як адекватний юридичний засіб захисту, якщо шкода вже заподіяна [287, с. 36-40; 14, с. 68-69]. Відтак, юридичні засоби захисту застосовуються і якщо порушення суб'єктивного права чи свободи відбулось, і якщо суб'єктивне юридичне право не порушено, але існує загроза його порушення.

Донна Гом'єн [96] у книзі «Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини» підкреслює, що стаття 13 Конвенції гарантує «ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі» кожному, чий права і свободи, що викладені в Конвенції, було порушено. Хоча це формулювання є цілком зрозумілим правовим поняттям, у тлумаченні статті 13 Комісія і Суд зіткнулись з більшою кількістю проблем порівняно з тлумаченням інших статей Конвенції. Суд дійшов висновку, що захист, який пропонується в статті 13, має поширюватись на всі випадки обґрунтованих заяв про порушення прав і свобод, які гарантуються Конвенцією («Класе та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» (1978) [389]). У справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» (1983) [418] Суд навів таке роз'яснення: «Коли особа, наводячи аргументи, звертається із заявою про порушення гарантованих Конвенцією прав і свобод, вона повинна мати засоби правового захисту у відповідному національному органі як для того, щоб її питання було вирішене, так і з метою одержання, в разі необхідності, компенсації».

Вчена також як приклад наводить рішення Європейського суду з прав людини у справі «Платформа «Лікарі за життя» (1988) [410]: група противників абортів скаржилась на те, що рівень захисту з боку поліції під час проведення двох публічних демонстрацій був недостатнім, і тим самим

австрійський уряд порушив право на мирні збори згідно зі статтею 11. Ця група також скаржилась на те, що австрійська правова система не передбачає засобів захисту для забезпечення здійснення цього права, що, відповідно, порушує право на ефективний захист згідно зі статтею 13. Суд ухвалив рішення про те, що австрійські органи влади вжили відповідних і виправданих заходів з метою захисту демонстрантів, і тому ця група не мала «обґрунтованої скарги» щодо порушення статті 11, а без такої обґрунтованої скарги справа не могла бути розглянутою з посиланням на порушення статті 13. В ряді справ йшлося про порушення прав, які захищаються статтею 8 Конвенції [500; 501].

Донна Гом'єн підкреслює, що через декілька років Суд розглянув подібні справи. У справах «Калоджеро Діана проти Італії» (1996) [387] та «Доменікіні проти Італії» (1996) [380] особи, що перебували у в'язниці, скаржились на те, що тюремна адміністрація переглядала їхнє листування з адвокатами. Визнавши порушення статті 13, Суд відзначив, що з цього питання не тільки не було ухвалено жодного рішення адміністративних органів, але навіть касаційним судом було визнано, що італійське законодавство не надавало жодної можливості оскаржити рішення щодо перегляду листування позбавлених волі осіб. У справі «Галфорд проти Сполученого Королівства» (1997) [368] Суд також визнав порушення статей 8 і 13, тому що телефон заявника на його робочому місці (в поліцейській дільниці) прослуховувався.

Отже, міжнародні документи надають специфічного змісту «праву» у законодавстві держав – учасниць того або іншого міжнародного документу. Міжнародна судова установа, зокрема Європейський суд з прав людини, визначаючи чи існує право, звертається до національного законодавства Високої Договірної Сторони.

У справах «Вальсаміс проти Греції» (1996) [362] та «Ефрастрату проти Греції» (1996) [382] заявники, що належали до секти свідків Єгови, скаржились на те, що їхніх дітей було виключено зі школи за відмову через релігійні переконання взяти участь у шкільному параді з нагоди закінчення

війни. Хоч Суд не знайшов порушення статті 9 та статті 2 Протоколу № 2 до Конвенції, він встановив, що скарги про порушення цих двох статей містили достатню аргументацію щодо порушення статті 13, і визнав порушення цієї статті. У схожій ситуації в справі «Каменцід проти Швейцарії» (1997) [388] Суд ухвалив рішення про те, що здійснення обшуку в помешканні заявника не становило порушення статті 8, але разом із тим визнав факт відсутності у заявника ефективних засобів для оскарження на національному рівні питання про здійснення обшуку. Таким чином, суб'єктивне юридичне право має знайти не лише формальне закріплення у конституції держави, а законодавство має розвивати положення конституції. При цьому, національне законодавство має містити за характером участі у правовому регулюванні не лише матеріальні норми права, які містять безпосередні регулятори поведінки, що є критеріями її правової оцінки, а й процесуальні, які визначають порядок здійснення матеріальних норм. Впорядкований рух матеріальних правовідносин забезпечують процесуальні правовідносини. Крім того, необхідною є наявність за функціями права таких видів норм, як регуляторні та охоронні, а не лише тільки регуляторних норм. Зумовлено це тим, що правила поведінки як критерій наступної оцінки фактичної поведінки суб'єкта (суб'єктів) встановлюють регулятивні норми, а заходи та способи юридичного впливу, що застосовуються до правопорушників, встановлюють інші норми – охоронні.

Загальновідомо: поняття механізму захисту прав людини і основоположних свобод є ширшим за поняття захисту і є динамічною характеристикою, що включає у себе декілька підсистем, підмеханізмів або елементів. Наприклад, на думку М. Орзіха, до складу механізму захисту прав людини входять нормативні (перш за все, матеріально-правові), процесуальні та інституціональні форми і засоби захисту прав людини [279, с. 117]. Т. Пашук виявив такий критерій розмежування понять «правовий захист» та «правова охорона» – факт застосування будь-якого виду державно-правового примусу (відновлення вже порушеного права, юридична відповідальність,

попередження, прискання) в процесі юрисдикційної діяльності (в процесі вирішення правового спору). Встановлено, що такий критерій не залежить від факту порушення суб'єктивного юридичного права. Державно-правовий примус застосовується і за умови, що суб'єктивне юридичне право або вже порушене, і за умови, що суб'єктивне юридичне право ще не порушено, але існує загроза його порушення [287, с. 42-44].

Проведений вище аналіз дозволяє уточнити виявлені Т. Пашуком у дисертаційному [287, с. 42-44] та монографічному [286] дослідженнях ознаки правового захисту та правової охорони таким чином: ознаками правового захисту є такі: 1) види примусу, що застосовуються: державно-правовий примус у виді відновлення вже порушеного права чи основоположної свободи, юридична відповідальність, попередження, прискання; 2) діяльність, у процесі якої застосовується, – юрисдикційна діяльність; 3) умови застосування: суб'єктивне юридичне право або основоположна свобода вже порушене, або воно ще не порушено, але існує загроза його порушення; 4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі юрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, уповноважені державою недержавні організації.

Ознаки правової охорони: 1) види примусу, що застосовуються: попередження, прискання; 2) діяльність, у процесі якої застосовується, – позаюрисдикційна діяльність; 3) умови застосування: суб'єктивне юридичне право вже порушене, або воно ще не порушено, але існує загроза його порушення; 4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі позаюрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, недержавні організації.

Проведений вище аналіз дозволяє уточнити поняття правового захисту права людини: це правозастосувальна юрисдикційна діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, уповноважених державою недержавних організацій, спрямована на застосування таких видів державного

примусу, як відновлення порушеного права, юридична відповідальність, попередження чи припинення порушення права.

Як вже зазначалося одним із індикаторів виконання державою своїх міжнародних зобов'язань у галузі прав людини є досконале визначення механізму забезпечення конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких вона є.

К. Волинка формулює таке авторське визначення механізму забезпечення прав і свобод особи: комплекс взаємозв'язаних і взаємодіючих нормативно правових передумов, юридичних засобів та загальносоціальних умов, які створюють комплекс можливостей для повноцінної реалізації прав і свобод, їх охорони від потенційних правопорушень та захисту прав і свобод, які зазнали порушення [89, с. 30]. Учений переконує: «При цьому структурними елементами виступають, по-перше, нормативно-правові передумови забезпечення прав і свобод особи (правовий статус особи); по-друге, нормативно-правові засоби забезпечення прав і свобод (юридичні гарантії); по-третє, загальносоціальні умови реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи (фактичне соціальне макросередовище забезпечення прав і свобод). Таким чином, складники механізму забезпечення прав і свобод особи є тими ж гарантіями забезпечення прав і свобод особи» [89, с. 41]. А. Мордовцев, А. Магомедов, Силантьєв Л. виосновують, що до складових елементів механізму забезпечення прав людини може бути включена правосвідомість [255, с. 85]. Проте, правосвідомість є суб'єктивною стороною механізму правового регулювання (разом з правовою культурою). Вона є формою суспільної свідомості, що представляє сукупність поглядів, уявлень, переживань, почуттів, і які характеризують ставлення суспільства до бажаного та/або дійсного права.

Права і свободи людини і громадянина є складним явищем. Бачиться помилковим зведення їх забезпечення виключно до правового впливу в сфері

прав людини, або правового регулювання чи захисту прав людини. Структурними елементами механізму забезпечення прав людини є механізм правового впливу в сфері прав людини, механізм правового регулювання у сфері прав людини, нормативно-правова основа прав людини, система гарантій прав людини, система захисту прав людини.

Е. Горян слушно стверджує, що механізм забезпечення основних прав і свобод громадян та конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод громадян є різними правовими явищами. Перший вміщує всі (як соціальні, так і правові) умови й засоби, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав громадян [99, с. 12].

Ю. Тодика та О. Марцеляк зазначають, що конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод громадян України розглядається як закріплена в Конституції та законах України, взята в єдності система основних прав і свобод громадян України, їх гарантій, а також органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інституцій держави й суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадян України, а в необхідних випадках – на їх охорону й захист [518, с. 36].

У свою чергу конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод громадян складається з елементів, що закріплені в Конституції та конституційно-правових законах України. Основний Закон України не виділяє окремо ні конституційні, ні органічні чи ординарні закони, як це зроблено в конституціях інших країн. Однак загальноприйнятою є практика вживання терміна «конституційно-правовий закон» для визначення нормативно-правового акта, якій містить норми конституційного права. Тому варто підкреслити особливість елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян – вони закріплюються в Основному Законі й конституційно-правових законах України. До них відносять інституції, наділені повноваженнями в галузі забезпечення прав і свобод громадян, основні права й свободи, а також конституційно-правові гарантії

цих прав і свобод, закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах України [89, с. 22].

Ряд вчених до складових елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав людини відносять правовий статус особи, юридичні гарантії прав і свобод та загальносоціальні умови, що знаходяться між собою не у простих односторонніх зв'язках, їх зв'язки є взаємними, тобто всі елементи даного механізму взаємно впливають один на одне [94, с. 26.]. Отже, фактично вчений розглядає в якості структурного елементу конституційно-правового механізму забезпечення прав людини соціальний механізм дії права – систему взаємозалежних соціальних факторів, які опосередковують переведення вимог правових норм і принципів у правову поведінку суб'єктів. Водночас, соціальний механізм дії права є одним з трьох елементів механізму дії права (юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання), психологічний механізм дії права, соціальний механізм дії права), а не механізму забезпечення права.

О. Пушкіна виокремлює такі два механізми захисту прав людини: національний конституційний механізм та міжнародний. Вживаючи поняття міжнародного механізму забезпечення прав людини вчена має на увазі сукупність принципів, норм, правил та процедур, які встановлені на рівні міжнародного права і дотримуються державами в процесі їхньої внутрішньої та зовнішньої діяльності у галузі прав людини, а також систему міжнародних інститутів покликаних сприяти контролю за дотриманням прав людини, їх захисту та забезпеченню [332, с. 379-380].

При цьому вчена робить наголос на питанні взаємодії цих механізмів: «Подібний наголос на дотриманні державами міжнародних стандартів є важливим з огляду на те, що сьогодні можна зустріти ще один методологічний підхід до визначення сутності міжнародного механізму забезпечення прав людини, який обмежується виключно фіксацією формального факту наявності ряду норм міжнародного права в галузі прав людини, а також системи інститутів, що утворені на міждержавному рівні у формі міжнародних органів,

комісій, організацій тощо. На нашу думку, подібний формалізований підхід хоча й може плідно застосовуватись при аналізі матеріального змісту міжнародного права з прав людини, але він має ряд суттєвих недоліків у випадку, коли ми досліджуємо конкретні механізми (особливо якщо йдеться про конституційний механізм) забезпечення прав людини, оскільки сам факт існування міжнародних норм і стандартів в галузі прав людини ще не означає того, що вони імплементуються в національні правові системи. Якщо ж цього не відбувається то тоді ми спостерігаємо виникнення такого явища як інституціональний розрив між механізмом міжнародного забезпечення і захисту прав людини і відповідним національним механізмом» [332, с. 379-380]. Така ситуація спостерігалась, наприклад, після приєднання України до Ради Європи.

За роки свого існування контрольна система Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. зазнала змін. Їх мета полягала в удосконаленні процедури, що була передбачена Конвенцією (Протокол №9 до Конвенції [328]), забезпеченні та підвищенні ефективності захисту прав і основних свобод людини, головним чином у зв'язку із збільшенням кількості заяв до Європейського суду з прав людини та членів Ради Європи (Протокол №11 до Конвенції [327]).

Зважаючи на невідкладну потребу змінити певні положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з метою збереження і покращення ефективності контрольної системи на тривалий період, головним чином у світлі дедалі більшої завантаженості Європейського суду з прав людини та Комітету Міністрів Ради Європи, а також зважаючи, зокрема, на потребу забезпечити Суду можливість і далі відігравати свою провідну роль у захисті прав людини в Європі зазнав змін міжнародно-правовий механізм доступу до Європейського суду з прав людини, одним з елементів якого є умови прийнятності індивідуальних заяв (Протоколом №14 до Конвенції). Наразі пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції містить умову прийнятності заяви до Європейського суду з прав людини, яка полягає в тому, що заявник має зазнати суттєвої шкоди, та два застереження: 1) Європейський суд з прав

людини не може оголосити неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо повага до прав людини вимагає розгляду заяви по суті; 2) жодна справа не може бути відхилена на підставі нової умови прийнятності, якщо національний суд не розглянув її належним чином. Відповідно до Протоколу №15 до Конвенції, який відкритий для підписання з 24 червня 2013 р., друге застереження пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції буде вилучено. Перебудова контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, здійснює вплив на трансформацію механізму конституційно-правового забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, про що йтиметься, в тому числі, і у п. 3.2 цього дослідження.

Досліджуючи специфіку функціонування конституційного механізму забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні в контексті імплементації норм міжнародного права в систему національного конституційного законодавства О. Пушкіна звертає увагу «...на ще один важливий напрям впливу міжнародного права. Йдеться про те, що процес правової інтеграції та універсалізації юридичних норм в частині визначення та забезпечення прав людини і громадянина □...□ відбувається не лише на рівні визначення змісту конкретних прав людини, але й на рівні функціонування конкретних механізмів, які дозволяють приводити дії національних органів влади (в першу чергу мають на увазі органи державної влади) у відповідність до рішень, що приймаються уповноваженими міжнародними організаціями» [332, с. 375-376].

Зокрема, в рішенні у справі «Крчмар та інші проти Чеської Республіки» від 30 березня 2004 р. Європейський суд з прав людини повторно зазначив, що у його рішеннях висновки про порушення є головним чином декларативними та що за ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в усіх справах, у яких вони є сторонами, а нагляд за виконанням здійснює Комітет міністрів (рішення у справі «Папамічалопулос та інші проти Греції» від 31 жовтня 1995 р.). В рішенні у справі «Пізано проти Італії» від 24 жовтня

2002 р. Суд наголошує, що серед іншого, з цього випливає, що рішення, в якому Суд встановив порушення Конвенції або протоколів до неї, юридично зобов'язує державу-відповідача не просто виплатити відповідним особам присуджені суми справедливої сатисфакції, а й обрати під наглядом Комітету міністрів заходи загального характеру та/або, у разі необхідності, індивідуального характеру, що мають бути запроваджені у національну правову систему з метою припинення встановленого Судом порушення та, наскільки це можливо, виправлення наслідків. В рішенні у справі «Егмез проти Кіпру» від 18 вересня 2012 р. Європейський суд з прав людини зазначає, що Держава-відповідач під наглядом Комітету міністрів має свободу вибору заходів, за допомогою яких вона виконуватиме своє юридичне зобов'язання за статтею 46 Конвенції, за умови, що такі заходи відповідають наведеним у рішенні Суду висновкам.

23 лютого 2006 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів, до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України. Рішеннями Європейського суду з прав людини є такі: а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Законом визначено в чому полягає виконання рішення Європейського суду з прав людини (виплата стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; вжиття заходів загального характеру), зазначено, що додатковими заходами індивідуального характеру є відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); інші заходи, передбачені у Рішенні, закріплено дії органу представництва щодо вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, дії органів, які є відповідальними за виконання додаткових заходів індивідуального характеру, дії органу представництва та Кабінету Міністрів України щодо вжиття заходів загального характеру. Крім того, в законі визначено яким чином здійснюється відновлення попереднього юридичного стану стягувача: шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі; повторного розгляду справи адміністративним органом.

В юридичній літературі неодноразово підкреслювалось, що «з точки зору □...□ функціонування конституційного механізму забезпечення прав людини □...□ особливо важливу роль звісно ж відіграє процедура відновлення попереднього юридичного стану громадянина, чії права було порушено [332, с. 375]. При цьому наголосимо, що оскільки суб'єктами конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є особа, група осіб, близькі родичі особи/осіб, то, відповідно, має бути відновлено, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану стягувача, незалежно від критерію перебування фізичної особи в громадянстві України. Крім того, стягувачами можуть бути не тільки фізичні особи, а й юридичні особи – неурядові організації в розумінні ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

За критерієм запровадження національного механізму (механізмів), який передбачає можливість звернутися за переглядом справ, провадження в яких завершено згідно з судовим рішенням, яке набуло статусу остаточного, на підставі встановлення Європейським судом з прав людини порушення

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, або на підставі рішення, винесеного іншою міжнародною судовою установою країни-учасниці Ради Європи класифікуємо на такі види: 1) в національному законодавстві країни чітко не передбачено перегляд національним судом справ на підставі встановлення Європейським судом з прав людини порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і заявники не можуть ініціювати перегляд справи у зв'язку з нововиявленими обставинами або допущеними процесуальними помилками (Австрія, Бельгія, Греція, Угорщина, Італія, Ірландія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Словенія, Іспанія, Швеція, Сполучене Королівство); 2) в національному законодавстві країни чітко не передбачено перегляд національним судом справ на підставі встановлення Європейським судом з прав людини порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але заявники можуть ініціювати перегляд справи у зв'язку з нововиявленими обставинами або допущеними процесуальними помилками (Франція, Нідерланди, Польща); 3) в національному законодавстві країни закріплено можливість для заявника, на користь якого було постановлено рішення Європейського суду з прав людини, клопотати про перегляд цивільної справи на підставі встановлення Європейським судом з прав людини або іншою міжнародною судовою установою порушення державою його суб'єктивного юридичного права (Албанія, Андорра, Вірменія, Азербайджан, Хорватія, Чеська Республіка, Естонія, Македонія, Грузія, Німеччина, Латвія, Литва, Молдова, Чорногорія, Норвегія, Португалія, Румунія, Російська Федерація, Сербія, Словаччина, Швейцарія, Туреччина).

Залежно від інстанції суду до якого заявник, на користь якого було постановлено рішення Європейського суду з прав людини, має право звернутися для перегляду справи, країни-учасниці Ради Європи класифікуємо на такі види: 1) подання заяви до найвищого суду в системі судоустрою (Албанія, Азербайджан, Естонія, Литва та ін.); 2) подання заяви до Конституційного суду (Чеська Республіка); 3) подання заяви до суду, чие

рішення оскаржується (Хорватія, Сербія та ін.). При цьому Європейський суд з прав людини наголошує, що «...зазвичай перегляд не є автоматичним та обумовлюється критеріями прийнятності, такими як строк подання скарги, процесуальний статус заявника та обґрунтованість скарги (це стосується, наприклад, Албанії, колишньої Югославської Республіки Македонія, Грузії, Чорногорії і Туреччини). Деякі положення внутрішнього законодавства передбачають дотримання інших вимог – наприклад, продовження існування тяжких наслідків порушення (Румунія) або що відшкодування не виправило порушення (Словаччина), або що відшкодування заявникові не може бути здійснено жодними іншими засобами (Естонія)» [452].

Законом України про «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2012 р. внесено зміни до ст. 236 Кодексу адміністративного судочинства України від 7 грудня 1984 р. [167], ст. 354 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. [548], ст. 111¹⁵ Господарського процесуального кодексу України від 6 листопада 1991 р. [100], ст. 445 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. відповідно до яких відбулось закріплення права особи, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, на звернення про перегляд судових рішень. Такий перегляд судових рішень здійснюється Верховним Судом України. Також в вище зазначених процесуальних кодексах України отримала однозначне чітке закріплення серед підстав для подання заяви про перегляд судових рішень така: встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом. Крім того, в названих вище нормативно-правових актах встановлено строк подання заяви про перегляд судових рішень, вимоги до такої заяви, порядок її подання.

Вище проведений аналіз дозволяє сформулювати таке визначення поняття конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів

міжнародних організацій: це система організаційно-правових і правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а в разі порушення чи загрози порушення здійснюється його охорона та захист. Основні напрями дії цього механізму втілюються в формах забезпечення цього конституційного права, якими є такі: забезпечення реалізації права звертатися за захистом свої прав і свобод до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, забезпечення охорони та забезпечення захисту цього права.

3.2. Принципи та норми права в конституційно-правовому механізмі забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

С. Погребняк зазначає: «Принципи права спрямовані на утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей, дозволяють урахувати їх при формуванні та дії права □...□ символізують дух права □...□ формують переконання суб'єктів у правовій сфері, впливають на ухвалення ними юридично значущих рішень □...□. Перед суб'єктами нормотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи як загальні ідеї нормативним змістом. Важливу роль у вираженні принципів та їх застосуванні відіграють також суди. Унаслідок цього принцип як ідея перетворюється на сукупність конкретних вимог □...□ Принципи відображаються у засадах нормотворчості, правозастосування, тлумачення права, визначають напрям розвитку всієї правової системи. Принципи права мають пріоритет над нормами права. Останні формуються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації» [511, с. 123-124]. Принципи й норми права є одним зі складників механізму конституційно-правового забезпечення права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Розглянуті Європейським судом із прав людини справи проти України за період з 2006 р. по січень 2016 р. свідчать про те, що має місце збільшення кількості фактів постановлення судами України рішень, які не відповідають вимогам про їх обґрунтованість [4]. Водночас, право кожного на обґрунтоване судові рішення є структурним елементом права кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» виконання рішення Європейського суду з прав людини полягає, в тому числі, і в вжитті додаткових заходів індивідуального характеру. Відновлення попереднього юридичного стану стягувача здійснюється, зокрема, шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі (п. 3 ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). Верховний Суд України переглядає судові рішення в адміністративних, кримінальних, цивільних справах, а також рішення господарських судів, в разі подання особою, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, звернення про перегляд судового рішення. Крім того, в разі винесення Верховним Судом України необґрунтованого рішення особа має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини адже «... нове рішення, постановлене національним судом після відновлення провадження, у якому національний суд провів нове збалансування інтересів, становить новий факт» (рішення Європейського суду з прав людини в справі «Бочан проти України» [452]).

Збільшення кількості фактів постановлення судами України рішень, які не відповідають вимогам про їх обґрунтованість зумовлено недоліками чинного законодавства України та практикою його застосування (п. 24 рішення Суду в справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. [412], п. 18 рішення

Суду в справі «Богатова проти України» від 7 жовтня 2010 р. [361]), а також, як зазначають суди України, «неоднозначним застосуванням положень Конвенції, рішення Європейського суду з прав людини як частини національного законодавства України згідно з положеннями ст. 9 Конституції України національними судами» [80; 156].

Водночас Європейський суд із прав людини не має функції виправлення помилок місцевих судів із застосування національного законодавства. Також до повноважень суду не входить оцінювання доказів. Неправильним є сприйняття Європейського суду з прав людини як «четвертої інстанції», до якої всі аспекти справи могли б передаватися на розгляд.

Викладене свідчить про доцільність і необхідність дослідження принципу обґрунтованості судового рішення.

На думку В. Кравчука, обґрунтованість судового рішення – його внутрішня якість, вимога щодо фактичної сторони рішення [208, с. 552]. Як зазначає М. Труш, обґрунтованим буде рішення, під час ухвалення якого суд встановив усі обставини справи, що стосуються предмета доказування, перевірів їх доказами та дійшов висновків, які цим обставинам відповідають [523, с. 173]. О. Шиманович у дисертації слушно наголошує, що залежно від характеру відносин між сторонами сукупність юридичних фактів, які підлягають з'ясуванню в справі, буде різною [143, с. 58]. Згідно з практикою Суду, яка відображає принцип належного здійснення правосуддя, у рішеннях судів та органів, що вирішують спори, має бути належним чином викладено підстави, на яких вони ґрунтуються. Обсяг цього обов'язку щодо обґрунтовування рішення може бути різним залежно від характеру самого рішення та повинен визначатись з урахуванням обставин відповідної справи (п. 26 рішення Суду в справі «Гарсія Руїс проти Іспанії» від 21 січня 1999 р. [371]).

Вітчизняні вчені та практики слушно висновують, що підхід українського законодавця до обґрунтованості й вмотивованості судового рішення є дещо спрощеним і формальним [549]. Натомість Суд наголошує: «При тому, що

ст. 6 Конвенції гарантується право на справедливий розгляд справи, нею не встановлюється жодних правил щодо прийнятності доказів або способу, у який вони повинні бути оцінені, що, таким чином, є насамперед предметом регулювання національного законодавства та національних судів» (п. 28 рішення Суду в справі «Гарсія Руїс проти Іспанії»). Аналогічно й національні органи влади, зокрема суди, мають тлумачити національне право, а Суд не замінить своє тлумачення їхнім за відсутності свавілля (п. 47 рішення Суду в справі «Мала проти України» від 3 липня 2014 р. [398]). При цьому практика Суду свідчить, що він може не погодитись із тлумаченням норм національного права національними органами (рішення Суду в справах «Шрамік проти Австрії» [434], «Руїс Матеос проти Іспанії» тощо) та має самостійно переконатись у тому, чи були справедливими процедури в їхній сукупності, у тому числі спосіб, у який приймалися докази й процесуальні рішення (п. 38 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Таммінен проти Фінляндії» від 15 червня 2004 р. [427]).

Принцип справедливості, закріплений у ст. 6 Конвенції, порушується, якщо національні суди ігнорують конкретний, доречний і важливий довід, наведений заявником (п. 25 рішення в справі «Проніна проти України», п. 280 рішення в справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. [403]). Суд вказує на важливість того, щоб органи влади наводили деталізовані й переконливі підстави своєї відмови приймати доказ, запропонований заявником, особливо коли такий доказ має істотну важливість для результатів провадження (п. 53 рішення в справі «Мала проти України», п. 33 рішення в справі «Вітцтум проти Австрії» від 26 липня 2007 р. [368]).

Так, у справі «Богатова проти України» від 7 жовтня 2010 р. заявниця стверджувала, що національні суди не надали належного обґрунтування своїх рішень і не розглянули її аргумент щодо невідповідності розміру її пенсії вимогам Конституції України. Суд зазначив, що національні суди, як і в справі «Проніна проти України», не зробили жодної спроби проаналізувати позов заявниці із цієї позиції, незважаючи на чітке відповідне посилення перед

кожною судовою інстанцією. Вирішувати, які дії національних судів щодо цього аргументу найбільш прийнятні, не є завданням Суду. Однак Суд зазначає, що одним зі способів реагування на такий аргумент заявниці могло бути порушення цього питання в Конституційному Суді України, який таким чином мав би можливість ухвалити рішення щодо відповідності норм пенсійного законодавства вимогам Конституції України. Національні ж суди, цілком ігноруючи аргументи заявниці, хоча вони були специфічними, доречними й важливими, не виконали свої зобов'язання відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції (п. 18 рішення в справі).

У справі «Мала проти України» Суд акцентує увагу на тому, що, незважаючи на, вочевидь, нечітке висловлення в суді першої інстанції аргументу заявниці щодо прийняття як доказу невідповідного для неї розрахунку та її наміру оскаржити його, вона наполягала на цьому доречному та конкретному питанні у своїй апеляційній скарзі. Апеляційний суд залишив його без жодної оцінки, порушуючи цим принципи належного відправлення правосуддя, встановлені практикою Суду. Не було предметом розгляду це питання також в ухвалі Верховного Суду України, який за своєю природою є більш лаконічним і формальним (з огляду на третій рівень юрисдикції, що застосовувався), незважаючи на те, що суд касаційної інстанції в принципі має право на перегляд обґрунтувань судів нижчих інстанцій.

На думку Т. Цувіної, п. 1 ст. 6 Конвенції охоплює лише систему процесуальних гарантій і ніколи не може бути застосований до результату розгляду справи по суті. Аналіз Судом рішень національних судів щодо відповідності вимогам законності й обґрунтованості у свою чергу свідчив би про фактичне визнання за ним статусу четвертої інстанції національних судів, що є неприпустимим [549]. Судді Європейського суду з прав людини Е. Пауер-Форд, Г. Юдківська та Х. Єдерблом у спільній окремій думці в рішенні Суду в справі «Мала проти України» наголошують: «Критику апеляційного суду за нерозгляд одного з аргументів заявниці, хоч і важливого, можна тлумачити як вихід за межі компетенції Суду та діяльність як суду «четвертої

інстанції» за обставин, коли рішення не вважається свавільним у розумінні повної відсутності обґрунтування» [500].

У справі «Головко проти України» від 1 лютого 2007 р. [374] заявниця скаржилась на несправедливість і результат проваджень у дуже загальних формулюваннях. Суд відхилив частину заяви як явно необґрунтовану, оскільки заявниця мала можливість надати всі необхідні аргументи на захист своїх інтересів у межах провадження (п. 44 рішення в справі).

Хоча національні суди користуються обмеженим правом прийняття рішення щодо вибору доказів за конкретною справою та долучення доказів достовірності твердження сторін, ці органи зобов'язані вказати підстави для своїх дій, виклавши мотивацію цих рішень (п. 36 рішення в справі «Суомінен проти Фінляндії» від 1 липня 2003 р. [426]). Одне з призначень обґрунтованого рішення полягає в демонстрації сторонам того, що вони були почуті.

У справі ж «Кузнєцов та інші проти Російської Федерації» від 11 січня 2007 р. [395] національні суди відхилили докази, надані заявником, з посиланням на те, що вони надійшли від «зацікавлених осіб» (п. п. 38, 40). Суд вказує, що заявники неодноразово зазначали (як в усних, так і в письмових поясненнях, наданих до районного й обласного суду), що співробітники міліції пан Лозовягін та пан Вільданов неодноразово визнавали, що дали пану Кузнєцову вказівку повідомити особам, які зібрались, про припинення зустрічі. У рішеннях національних судів не було надано оцінку цим заявам і нічого не сказано про ключове питання. Ні районний, ні обласний суди не навели підстав, за якими відхилено докази, надані заявниками – свідками розмови, у якій брав участь пан Кузнєцов, голова комісії та співробітники міліції, які надали свідчення, що не суперечили одне одному за предметом справи. Суд був вражений непослідовністю в підході судів, які, з одного боку, визнали встановленим той факт, що голова комісії та його помічники прибули на богослужіння заявників і що зустріч було припинено передчасно, а з іншого – відмовились визнавати наявність зв'язку між цими двома подіями, не

запропонувавши при цьому будь-якого іншого пояснення завчасного закінчення зустрічі. Їх висновки щодо обставин справи створюють враження, що прибуття голови комісії та рішення заявників зупинити богослужіння просто співпали в часі. Такий підхід дав змогу національним судам ухилитись від розгляду основного пункту скарги заявників, який полягав у тому, що ні в голови комісії, ні в співробітників міліції не було жодних законних підстав для втручання в проведення богослужіння заявників. Головне питання, що постало у зв'язку з порушенням прав заявників – порушення їхнього права на свободу релігії, – було таким чином винесене за межі розгляду національних судів, які ухилились від розгляду скарги заявників по суті (п. 84 рішення в справі). Беручи до уваги ці обставини, Суд дійшов висновку, що національні суди не виконали своє зобов'язання викласти підстави для своїх рішень і не довели, що позиції сторін були заслухані під час справедливого розгляду та з дотриманням принципу рівності. Таким чином, Суд встановив, що мало місце порушення ст. 6 Конвенції (п. 85 рішення Суду в справі «Кузнецов та інші проти Російської Федерації»).

Отже, рішення суду є обґрунтованим, якщо в ньому викладено підстави його винесення.

Умотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищою інстанцією (п. 58 рішення в справі «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. [421]). Так, у справі «Хаджіанастасіу проти Греції» від 16 грудня 1992 р. заявник не міг визначити підстави, на яких військовий апеляційний суд прийняв судове рішення. Він подав скаргу, зазначаючи, що не мав можливості додатково конкретизувати свою касаційну скаргу. 18 липня 1986 р. Касаційний суд, вважаючи його аргументи занадто загальними, залишив його скаргу без розгляду за підстав непідсудності. У цій справі судове рішення, оголошене головою військового апеляційного суду, не містило жодної згадки про питання, які були в протоколі слухань, і не ґрунтувалось повністю на тих же аргументах і мотивах, що й рішення постійного суду Військово-повітряних сил. Оскільки

заявник отримав протокол слухань лише після того, як направив касаційну скаргу з питань порушення процесуального права, у нього не було відповідної інформації, щоб конкретизувати свою скаргу. Відповідно, Європейський суд із прав людини дійшов висновку, що право на захист було піддане таким обмеженням, що заявник не мав можливості справедливого судового розгляду. Таким чином, Суд констатував порушення п. 3 ст. 6 Конвенції в сукупності з п. 1 ст. 6 Конвенції.

Отже, рішення суду є обґрунтованим, якщо суд у ньому вказав достатньо зрозумілі доводи й мотиви, на яких воно засноване, що у свою чергу не викликає труднощів із його оскарженням.

Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя (п. 30 рішення в справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» від 27 вересня 2001 р. [373]). Посилаючись на практику Суду, Т. Цувіна зауважує, що проголошення в судовому засіданні лише вступної та резолютивної частин рішення суду призводить до того, що мотиви його ухвалення є недоступними для громадськості. З огляду на це цілком очевидно, що такі випадки варто розглядати не лише крізь призму вимоги вмотивованості рішення суду, а й із позицій принципу гласності цивільного судочинства. Можливість проголошення в судовому засіданні лише вступної та резолютивної частин рішення суду, що передбачено в ст. 218 Цивільного процесуального кодексу України [546; 549], певним чином суперечить практиці Європейського суду з прав людини. Адже в таких випадках повний текст рішення є доступним лише для осіб, які брали участь у розгляді справи, а отже, мотиви рішення суду є недоступними для громадськості, що є порушенням вимоги гласності судового розгляду. Т. Цувіна згодна з М. Тузовим, що в таких випадках відбувається ухвалення рішення без його належного мотивування, тобто без дотримання логіко-сміислової, документальної єдності судового акта на момент його усного об'єктивування у вигляді проголошення лише його резолютивної частини. Цей випадок також варто розглядати з позицій принципу пропорційності, відповідно до якого

обмеження в такий спосіб права особи на гласний судовий розгляд не може обґрунтовуватись проблемами в судовій системі, надмірним навантаженням судів тощо [549].

Таким чином, рішення суду є обґрунтованим, якщо національні суди та органи, які вирішують спори, приймають аргумент заявника, що має такі ознаки: 1) є конкретним; 2) є доцільним; 3) є доречним.

За обставин повної відсутності обґрунтування рішення є свавільним.

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини національні суди повинні оцінювати насамперед надані їм докази. У справі «Мала проти України» щодо першого провадження Суд не виявив жодних ознак несумлінності як такої: «Перший із двох розрахунків, який був наданий заявницею, мав статус остаточного документа, що не оскаржувався сторонами. Що стосується другого розрахунку, то його не надавали як доказ до 3 квітня 2006 року – дня, коли проводилося судове засідання, у кінці якого суд першої інстанції постановив рішення. Проте суд вирішив посилатись на другий розрахунок (від 1 квітня 2006 року). З огляду на той факт, що він заслухав представника державної виконавчої служби, якою було складено обидва розрахунки (як від 24 січня, так і від 1 квітня 2006 року), Суд не вбачає в цьому рішенні Хортицького суду жодних ознак несумлінності як такої». Суд також підкреслив, що згідно з протоколом судового засідання заявниця не виявила жодних намірів оскаржити згаданий розрахунок від 1 квітня 2006 року та не вимагала зупинення провадження, доки цей розрахунок не стане остаточним. Водночас з огляду на всі обставини цієї справи та, зокрема, ненадання апеляційним судом жодних оцінок аргументу заявниці, що мав ключове значення для результатів провадження, Суд вважає, що перше провадження не відповідало принципу справедливості, закріпленому в ст. 6 Конвенції (п. п. 56 і 57 рішення в справі «Мала проти України»). Більше того, на думку Суду, проблема із цим провадженням підриває справедливість другого провадження.

Під час оцінки доказів Суд керується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом» (рішення в справі «Вітковський проти України» від 26 вересня 2013 р. [367]). Така доведеність може поставати із сукупності висновків чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою (п. 161 рішення в справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18 січня 1978 р. [355]).

У справі «Трофимчук проти України» від 28 жовтня 2010 р. [428] заявниця скаржилась на несправедливість судового розгляду справи щодо її звільнення, зокрема, поставила під сумнів оцінку національними судами фактів і стверджувала, що вони не взяли до уваги її доводи, що її було звільнено через активну участь у трудовому спорі працівників із керівництвом КТП «Комуненергія» (п. 48 рішення в справі). Відповідно до правової позиції Суду, наданої в п. 37 рішення в справі «Платаку проти Греції» від 11 січня 2001 р. [409], Суд має встановити, чи було провадження в цілому справедливим та чи відповідали Конвенції наслідки оцінки доказів і застосування правових норм. Суд зазначив, що хоча висновкам національних судів щодо доказів заявниці дещо бракувало точності та ясності, постає, що їхня позиція стосовно відсутності заявниці 3 березня 1999 року ґрунтувалась на тому, що така відсутність не мала прийняттого виправдання та, відповідно, становила порушення трудової дисципліни. У п. п. 42, 53 рішення в справі «Трофимчук проти України» Суд наголосив: «Суд не вбачає достатніх підстав не погодитись із застосуванням судами відповідного національного законодавства до обставин справи заявниці. Під час вирішення справи заявниці національні суди заслухали певну кількість свідків і дослідили різні документи, що стосувались як дисциплінарних заходів щодо заявниці, так і доказів сторін. Заявниці було надано можливість прокоментувати докази й доводи, подані їй колишнім роботодавцем. Відмовляючи в задоволенні вимог заявниці, суди навели у своїх рішеннях обґрунтування, яке видається належним і достатнім з огляду на предмет справи». Європейський суд із прав людини не побачив жодних ознак несправедливості або свавілля у відмові

судів детально розглянути доводи заявниці про переслідування її роботодавцем, оскільки суди чітко зазначили, що ці доводи були повністю необґрунтованими. У зв'язку із цим Суд повторив, що хоча п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, це не може розумітись як вимога детально відповідати на кожен довод (п. 55 рішення в справі «Трофимчук проти України»).

У справі «Головко проти України» Суд відхилив частину заяви щодо несправедливості й результату проваджень у дуже загальних формулюваннях як явно необґрунтовану, оскільки судові органи розглянули аргументи заявниці належним чином (п. 44 рішення в справі).

Отже, якщо висновкам національних судів стосовно доводів сторін дещо бракує точності та ясності, проте провадження в цілому є справедливим та наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають Конвенції, відсутнє порушення ст. 6 Конвенції.

Суд визнав, що національні суди належним чином не обґрунтували свої рішення в справі «Серявін та інші проти України». Так, Суд наголосив, що у своєму рішенні від 29 січня 2003 р. Святошинський суд визнав, що до початку робіт із реконструкції горища будинок належав на праві спільної власності заявникам (разом з іншими власниками квартир) та органу місцевого самоврядування. Водночас він зазначив, що орган місцевого самоврядування одноосібно й без згоди заявників мав право розпоряджатись мансардним поверхом, оскільки він був єдиним власником будинку. З тексту цього судового рішення не постає, що після реконструкції горища заявників позбавили прав спільного володіння або що з певних підстав вони втратили ці права. Не пояснено, чому заявники вважалися співвласниками будинку в контексті реконструкції горища, проте не вважалися такими в контексті передачі права на мансардний поверх.

Рішення апеляційного суду м. Києва від 14 квітня 2003 р. із цього приводу нічого не прояснило. Навіть якщо припустити, з огляду на посилання суду на ст. 119 Цивільного кодексу України, що мансардний поверх як

частина будинку, побудована без участі заявників, не належить до спільної власності, залишається незрозумілим, на яких законодавчих підставах було припинено майнові права заявників на горище. Апеляційний суд не прокоментував той факт, що в ст. 119 Цивільного кодексу України йдеться про роботи, виконані за рахунок одного зі співвласників та за згодою решти співвласників, а в цій справі реконструкцію було проведено за рахунок третьої особи, якій один зі співвласників (орган місцевого самоврядування) одноособово та всупереч волі інших співвласників наперед пообіцяв надати право на реконструйоване приміщення. Більше того, Суд акцентував увагу на тому, що з аргументації цього рішення не видно, чи підтримав апеляційний суд висновки суду першої інстанції за ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо права власності органу місцевого самоврядування на будинок як такий, чи вирішив, що заявники володіють на праві спільної власності будинком, проте не мансардним поверхом.

Викладене дає змогу дійти висновку, що рішення судів є обґрунтованими, якщо вони оцінили докази сторін, які мають ключове значення для результатів провадження, і спосіб такої оцінки є справедливим, а наслідки оцінки доказів та застосування правових норм відповідають Конвенції.

Часто в Україні в ухвалях і рішеннях апеляційні та касаційні суди не узагальнюють доводи особи, яка подала скаргу, а посиляються на таке процесуальне джерело доказів, як документ, що або взятий судом першої інстанції, проте згодом визнаний недійсним, або є неостаточним. Так, у рішенні в справі «Мала проти України» з огляду на необ'єктивний характер рішень, постановлених у межах першого провадження, суди в межах другого провадження були змушені послатись на документ (розрахунок державної виконавчої служби від 1 квітня 2006 року), який згодом було визнано недійсним, замість посилення на документ (розрахунок від 19 жовтня 2006 року), наданий заявницею як остаточний документ, яким визначається розмір невиключеної заборгованості. У підсумку Суд дійшов висновку, що

спостерігалось порушення Конвенції у зв'язку з несправедливістю обох проваджень у справі заявниці.

Отже, рішення суду або органу, який вирішує спір, є справедливим, якщо воно містить посилання суду на документ, що має такі ознаки: а) є дійсним; б) є остаточним.

Проведений аналіз дає змогу виявити такі критерії дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення: суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним, є доцільним, є доречним; у разі відмови суду приймати доказ, запропонований стороною (сторонами), у рішенні суду наведено деталізовані й переконливі підстави такої відмови; спосіб, у який приймалися докази, є справедливим; спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим; наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають Конвенції; процедура прийняття процесуального рішення є справедливою.

Додатково обґрунтовано тезу, що критику апеляційного суду за нерозгляд одного з аргументів сторони, хоч і важливого, можна тлумачити як вихід за межі компетенції Європейського суду з прав людини та діяльність як суду «четвертої інстанції» за обставин, коли рішення не видається свавільним у розумінні повної відсутності обґрунтування.

Отже, критеріями дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення є такі: 1) суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним, є доцільним, є доречним; у разі відмови суду приймати доказ, запропонований стороною (сторонами), у рішенні суду наведено деталізовані й переконливі підстави такої відмови; 2) спосіб, у який приймалися докази, є справедливим; 3) спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим; 4) наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають Конвенції; 5) процедура прийняття процесуального рішення є справедливою.

Згідно зі змінами, внесеними до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Протоколом № 14 від 13 травня 2005 р., Суд

оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі ст. 34, якщо він вважає, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією й протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином (пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції). Цей критерій став результатом компромісу між конституціоналістами та індивідуалістами. К. Пантелєєва зазначає: «Згідно з позицією так званих конституціоналістів, на боці яких була не лише більшість суддів Суду, а й більшість членів Комітету Міністрів, Суду необхідно було надати особливі повноваження щодо відхилення справ, які не піднімали важливих питань за Конвенцією. Ця ідея виникла з принципу «*de minimis non curat praetor*», який стосовно Європейського суду з прав людини повинен означати, що Суд із міркувань доцільності може не розглядати справи, які не дуже значимі з позиції захисту прав людини. Конституціоналістам протистояли прихильники так званого індивідуального правосуддя, або «індивідуалісти», які заперечували проти введення нових бар'єрів для подачі скарг до Суду фізичними чи юридичними особами, підкреслюючи, що в основі судового захисту лежить доступність Європейського суду з прав людини для приватних осіб» [284, с. 143-144].

Застосування принципу «*de minimis non curat praetor*» Європейським судом із прав людини сягає 1972 р. Зокрема, у справі «Х. проти Великобританії» [429] Європейська Комісія з прав людини, проаналізувавши обставини цієї справи, доходить висновку, що розмір завданої заявнику шкоди у зв'язку з ненаданням йому можливості проконсультуватися з юристом є незначним. Посилаючись на принцип «*de minimis non curat praetor*», Комісія з прав людини приймає рішення про неприйнятність справи. Інший приклад – рішення Європейського суду з прав людини в справі «Комочіс та інші проти Греції» [393]. Уряд Греції як аргумент для застосування принципу *de minimis non* навів те, що завдана заявниці матеріальна шкода є незначною (трохи більше 50 євро). Суд зазначив, що заявниця скаржилась не лише на заподіяння

їй матеріальної шкоди, а й на тривалість розгляду її справи національними судами, а це питання за Конвенцією є суттєвим і не позбавляє заявницю статусу жертви порушення Конвенції.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що основним елементом критерію прийнятності є питання про те, чи було завдано заявнику порушенням його права чи основоположної свободи «суттєвої шкоди». Критерій «суттєвої шкоди» заснований на ідеї, що порушення права незалежно від того, наскільки істотним було таке порушення з правової позиції, має досягти мінімального ступеня тяжкості, щоб бути розглянутим міжнародним судом.

Н. Севостьянова слушно наголошує: «Процес конституалізації Суду набирає обертів» [488]. Безумовно, тлумачення й застосування цього критерію прийнятності Європейського суду з прав людини здійснює безпосередній вплив на національне право країн – учасниць Конвенції.

Частина 3 ст. 50 Конституції України гарантує кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини. Зазначене право є гарантією здійснення інших конституційних прав і свобод людини й громадянина [113; 119]. Зробивши все, чого можна було обґрунтовано очікувати, щоб вичерпати всі національні засоби правового захисту [400], заявники подають індивідуальні заяви до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). З моменту винесення ЄСПЛ першого рішення проти України та станом на 15 липня 2016 року Суд виніс рішення, у яких найбільше порушень встановлено щодо права на справедливий суд (36,7%), права на ефективний засіб правового захисту (26,4%), права на свободу й особисту недоторканність (16,3%), заборони катування (14,5%). Решта рішень стосувались порушень інших статей Конвенції (6,1%) [308].

З метою збереження й покращення ефективності контрольної системи на тривалий період, переважно у світлі дедалі більшої завантаженості ЄСПЛ та Комітету Міністрів Ради Європи, а також з огляду на потребу забезпечити

Суду можливість і далі відігравати свою провідну роль у захисті прав людини Протоколом № 14 до Конвенції в Європі було запроваджено новий критерій прийнятності індивідуальної заяви – наявність «суттєвої шкоди» (пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції). У п. 80 Пояснювального коментаря до Протоколу № 14 зазначається, що договірні сторони очікують, що Суд виробить об'єктивний критерій для застосування нового правила за допомогою поступового розвитку прецедентної практики [299]. Станом на 1 лютого 2016 р. ЄСПЛ застосував цей критерій у більше ніж 30 справах та відмовив у його застосуванні в більше ніж 20 справах. Серед цих справ також є справи проти України.

Судді Конституційного Суду України у відставці П. Євграфов і В. Тихий слушно підкреслюють, що в рішеннях ЄСПЛ з'ясовує й роз'яснює конвенційні норми, їх зміст та обсяг. Від справи до справи він виробляє й формулює правові позиції (положення) щодо інтерпретації конвенційних норм. Такі загальні та усталені позиції щодо розуміння конвенційних норм мають загальну дію, тобто поширюються на невизначене коло осіб і на необмежену кількість подібних ситуацій («невичерпність» роз'яснення). Тому в подальшому Суд керується ними та спирається на них під час розгляду інших аналогічних справ. Разом із конвенційними нормами правові положення Європейського суду з прав людини регулюють діяльність держав – учасниць Ради Європи, усієї державної влади, особливо законодавчої [133].

Сьогодні законодавство України щодо поняття й критеріїв суттєвої шкоди потребує вдосконалення. Так, по-перше, законодавство України використовує термін «істотна шкода», а не «суттєва шкода», наповнюючи його іншим змістом, ніж ЄСПЛ. П. Євграфов і В. Тихий із цього приводу констатують, що в законодавстві держав – учасниць Конвенції для позначення одного й того ж правового поняття використовують різні терміни. Такі термінологічні розбіжності неминучі, адже на відміну від понять слова та словосполучення, у яких вони виражаються й закріплюються, у всіх мовах різні, тому одне й те ж поняття виражається в різних мовах по-різному. Відповідно, значення

конвенційних слів і термінів необхідно встановлювати в значенні, визначеному цими нормами та тлумаченнями, наданими Судом [133].

По-друге, потребує перегляду закріплений у законодавстві України критерій оцінки суттєвої шкоди «спричинені матеріальні збитки», який наразі розраховується залежно від перевищення в певну кількість разів неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Також необхідним є виявлення й закріплення в законодавстві України інших критеріїв суттєвої шкоди відповідно до практики ЄСПЛ.

Водночас у юридичній літературі, на жаль, відсутні комплексні наукові дослідження із зазначеного питання в контексті практики ЄСПЛ, які склали б наукове підґрунтя вдосконалення національного законодавства із цих питань.

Отже, для науки конституційного права актуальним є визначення поняття суттєвої шкоди, якої зазнав заявник, і виявлення взаємопов'язаних критеріїв оцінки її наявності чи відсутності.

За матеріалами практики ЄСПЛ виявимо критерії суттєвої шкоди, якої зазнав заявник.

Як уже зазначалося, Протоколом № 14 до Конвенції було запроваджено новий критерій прийнятності заяви до ЄСПЛ – *de minimis*. У рішенні в справі «Корольов проти Росії» ЄСПЛ зазначає, що цей критерій передбачає, що порушення права, яким би справжнім воно не було із суто юридичної позиції, може бути предметом розгляду в міжнародному суді лише в тому разі, якщо таке порушення досягло мінімального рівня тяжкості (п. 100). Оцінка такого мінімального рівня має, звичайно, відносний характер, вона залежить від усіх обставин справи.

Варто проаналізувати критерії оцінки суттєвої шкоди, якої зазнав суб'єкт звернення до відповідної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації. Першим із них є фінансова шкода для заявника.

У вчених і практиків як України, так і зарубіжних країн немає одностайності в питанні змісту цього критерію *de minimis*. Так, А. Цибуляк-Кустанович, посиляючись на науково-дослідницький звіт ЄСПЛ щодо дворічної

судової практики застосування нового критерію допустимості та рішення ЄСПЛ у справі «Хворостяной та інші проти України» від 25 липня 2013 р., висновує, що фінансова шкода, якої зазнав заявник, має становити щонайменше 500 євро [545, с. 193-194].

Департамент Юрисконсульта ЄСПЛ у четвертому виданні практичного посібника щодо прийнятності заяв акцентує увагу на тому, що в багатьох випадках суттєвість шкоди визначається з огляду на фінансові виміри питання, що розглядається, та важливість справи для заявника [308]. Фінансовий вимір оцінюється з точки зору матеріальної й моральної шкоди. У рішенні в справі «Кіусі проти Греції» Суд постановив, що сума в 1 000 євро, якої заявник вимагав за моральну шкоду, не була визначальною для оцінки справжньої значущості справи для заявника. Це пояснюється тим фактом, що заявники часто самотійно оцінюють розмір моральної шкоди, виходячи з власних припущень щодо відповідної суми [308].

Якщо йдеться про незначну фінансову шкоду, Суд зробив висновок про відсутність «суттєвої шкоди» в таких справах, де відповідні суми були меншими або не перевищували 500 євро: провадження, де оскаржувана сума дорівнювала 90 євро («Ionescu проти Румунії»); справа, у якій мова йшла про несплату органами держави-відповідача суми, що була менше 1 євро («Корольов проти Росії»); справа, у якій органами влади не було сплачено заявникові суму, що становить приблизно 12 євро («Васильченко проти Росії»); невідшкодування 125 євро («Штефанеску проти Румунії»); несплата державою заявникові 12 євро («Федотов проти Молдови»); несплата державою заявникові 107 євро плюс 121 євро за видатки, тобто всього 228 євро («Вигов проти Молдови»); справа, у якій Суд визначив, що сума матеріальної шкоди складає 504 євро («Кіусі проти Греції»); справа, у якій початкове звернення заявника про повернення йому адвокатом 99 євро було долучене до сплати йому суми, еквівалентної 1 515 євро, за тривалість провадження по суті («Havelka проти Чеської Республіки»); виконання рішення, за яким надавалася сума в розмірі 34 євро («Шеферг проти Росії»). У рішенні «Гавелка проти

Чеської Республіки» Суд узяв до уваги той факт, що хоча сума в 1 515 євро, власне кажучи, не являла адекватного й достатнього відшкодування за судовою практикою Суду, вона не настільки відрізнялася від наданого справедливого відшкодування, щоб заявник міг зазнати серйозної шкоди [308].

І навпаки, якщо Суд вважає, що заявник зазнав суттєвої фінансової шкоди, він може відмовитись від цього критерію. Прикладами є рішення ЄСПЛ у справі «Гагліоне та інші проти Італії», у якій мало місце запізнення виконання рішень суду про виплату компенсацій за надмірну тривалість провадження розміром від 200 до 13 749,99 євро на строк від 9 до 49 місяців; справа щодо тривалості цивільного провадження строком у 15 років і 5 місяців та відсутність можливості апеляції, тоді як скарга стосувалася «значної суми» («Giusti проти Італії»); справа щодо тривалості цивільного провадження, у якій ішлося про виплату як допомоги з інвалідності суми, яку не можна було вважати незначною («De Ieso проти Італії»); справа, у якій від заявниці вимагалось сплатити судові витрати, що на 20% перевищували її місячну зарплатню («Piętka проти Польщі») [308].

У справі «Фернандез проти Франції» Суд зазначає, що він усвідомлює, що наслідки матеріальної шкоди не повинні вимірюватись абстрактно, адже навіть незначна фінансова втрата може бути суттєвою з огляду на конкретний стан особи й економічну ситуацію в країні чи регіоні, де вона проживає. У справі «Гюран проти Румунії» Суд визнав суму в 350 євро значною, оскільки середній розмір пенсії в Румунії на той час становив 50 євро.

Є низка справ, під час розгляду яких ЄСПЛ визнав суттєвою фінансову шкоду, яка становила менше 100 євро. Так, у справі «Будченко проти України» заявник надав лише деякі квитанції за період з грудня 1999 р. по квітень 2004 р. на загальну суму 65 євро. Оскільки заявник надав тільки частину своїх рахунків, Суд, зазначаючи, що він не може робити припущення з приводу загальної суми витрат, яких зазнав заявник унаслідок стверджуваного порушення, тим не менш нагадав: «Оцінка є відносною та

залежить від усіх обставин справи. Тяжкість стверджуваного порушення повинна оцінюватись з урахуванням як суб'єктивного сприйняття заявника, так і того, наскільки предмет спору об'єктивно є важливим для заявника в конкретній справі. <...> Суд зазначає, що ця скарга не є явно необґрунтованою в розумінні пп. «а» п. 3 ст. 35 Конвенції. Суд також зазначає, що вона не є неприйнятною з будь-яких інших підстав. Отже, вона має бути визнана прийнятною».

Таким чином, оцінка фінансової шкоди, якої зазнав заявник, не має проводитись абстрактно та оцінюватись з огляду на те, чи дорівнює або перевищує вона 500 євро. Жодним рішенням ЄСПЛ не встановлено фіксований розмір фінансової шкоди, спричиненої заявникові, яка визнавалася б Судом суттєвою.

Відповідно, оцінка фінансової шкоди, якої зазнав заявник, проводиться як оцінка в сукупності матеріальної шкоди з огляду на конкретний фінансовий стан особи та економічну ситуацію в країні чи регіоні, де заявник проживає, і моральної шкоди з огляду на значущість впливу, який вона мала на заявника.

Другий критерій оцінки суттєвої шкоди, який варто розглянути, – суспільний інтерес і характер права, про порушення якого стверджується заявником.

Суддя Європейського суду з прав людини у відставці А. Ковлер акцентує увагу на рішенні Європейського суду з прав людини в справі «Корольов проти Росії», у якій ЄСПЛ зазначає, що суттєвість шкоди має оцінюватись з урахуванням об'єктивного суспільного інтересу.

Щодо питання оцінки суспільного інтересу під час визначення значущості шкоди практикою Суду на сьогодні вироблено принцип, згідно з яким скарги на порушення основних абсолютних прав, таких як, наприклад, право на життя або заборона тортур, завжди будуть піднімати об'єктивно важливі питання та не можуть бути визнані неприйнятними за критерієм *de minimis*.

При цьому часто уряди країн зазначають, що ЄСПЛ, оцінюючи прийнятність індивідуальної заяви за критерієм *de minimis*, має враховувати заходи держави зі зменшення або усунення наслідків порушення прав заявника та/або основоположних свобод (рішення Європейського суду з прав людини в справі «Гагліано Джорджі проти Італії», «Іесо проти Італії» тощо).

Так, у рішенні в справі «Гагліано Джорджі проти Італії» уряд наголошував на неприйнятності індивідуальної заяви, оскільки завдану заявникові шкоду було відшкодовано на національному рівні шляхом надання грошової компенсації. Із цього приводу ЄСПЛ зазначає, що визнання державою-відповідачем порушення та надання заявнику компенсації на національному рівні не може автоматично бути підставою для визнання індивідуальної заяви непринятною. У рішенні в справі «Іесо проти Італії» ЄСПЛ наголошує, що збиток, заподіяний у зв'язку з порушенням положень Конвенції, не може бути скорочений чисто економічним заходом. У рішенні в справі «Аграрна реформа проти Португалії» позиція ЄСПЛ зводиться до того, що навіть у випадках, коли запропонована на національному рівні компенсація вища за ту, яку зазвичай присуджує Суд в аналогічних справах, така компенсація не може бути вирішальним фактором у питанні про неприйнятність, оскільки це питання вимагає оцінки характеру порушення й суттєвості завданої шкоди, а не лише його наслідків.

Проаналізуємо третій критерій оцінки суттєвої шкоди – суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/або основоположної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі.

У справі «Ватрік проти Румунії» заявник скаржився на те, що, відмовивши йому у вегетаріанському харчуванні, якого вимагали його буддистські вірування, тюремна влада порушила його право на свободу сповідувати релігію (ст. 9 Конвенції). Суд зазначив, що предмет скарги становить принципово важливе питання, та визнав справу прийнятною. У справі «Гюран проти Румунії» найбільш істотним моментом, на переконання

Суду, було те, що для заявника принциповим питанням був саме захист його права на повагу до його майна й житла. З огляду на ці міркування таку скаргу було визнано прийнятною. У справі «Еон проти Франції» скарга на підставі ст. 10 Конвенції полягала в з'ясуванні питання, чи може образа голови держави вважатись кримінальним правопорушенням. Суд відхилив заперечення уряду, зазначивши, що це питання мало суб'єктивно важливе значення для заявника та що об'єктивно воно становить громадський інтерес. У справі «Діасенко проти Румунії» принциповим питанням для заявника було визнання його права на презумпцію невинуватості, гарантованого п. 2 ст. 6 Конвенції. У справі «Берладір та інші проти Росії» Суд визнав прийнятною скаргу заявника, оскільки вона порушувала принципові питання.

Четвертим критерієм оцінки суттєвої шкоди, який ми розглянемо, є серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника.

У справі «Лучанінова проти України» Суд зауважив, що результати провадження, яке заявниця вважала несправедливим і проведеним із порушеннями правил, мали особливо негативний вплив на її професійне життя. Засудження заявниці стало підставою для її звільнення з роботи. Отже, Суд зробив висновок про наявність суттєвої шкоди.

У справі «Гагліано Джорджі проти Італії» Суд зазначає, що тривалість судового процесу призвела до того, що 11 червня 1998 р. апеляційний суд оголосив про закінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності за хабарництво, у зв'язку із чим суд скоротив призначений заявникові строк покарання, оскільки з двох злочинів, у яких він обвинувачувався, цей карався суворіше. За таких обставин Суд вважає, що скорочення призначеного строку покарання принаймні компенсувало або суттєво зменшило шкоду, яку зазвичай спричиняє надмірна тривалість провадження в кримінальній справі. Отже, Суд дійшов висновку, що заявник не зазнав «суттєвої шкоди» стосовно свого права на розгляд його справи впродовж розумного строку.

Таким чином, проведений аналіз дає змогу встановити, що фінансову шкоду, яку зазнав заявник, складають у сукупності матеріальна шкода з огляду на конкретний фінансовий стан особи й економічну ситуацію в країні чи регіоні, де вона проживає, та моральна шкода з огляду на значущість впливу, який вона мала на заявника.

Критерії оцінки суттєвої шкоди, якої зазнав суб'єкт звернення до відповідної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації, є такими: 1) фінансова шкода для заявника; 2) суспільний інтерес і характер права, про порушення якого стверджується заявником; 3) суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/або основоположної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі; 4) серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника.

Як вже зазначалося, наразі пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції містить два застереження: 1) Європейський суд з прав людини не може оголосити неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо повага до прав людини вимагає розгляду заяви по суті; 2) жодна справа не може бути відхилена на підставі нової умови прийнятності, якщо національний суд не розглянув її належним чином. Гіпотезу першого застереження утворює вказівка на обставину із настанням якої Суд зобов'язується оголосити прийнятною будь-яку індивідуальну заяву.

Так, в рішенні у справі «Корольов проти Росії» Європейський суд з прав людини навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, зазначає, посилаючись на доповідь Комісії у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» від 14 грудня 1976 р. [449], що подальший розгляд справи є необхідним, якщо вона стосується питань загального характеру, що впливають на дотримання Конвенції.

Аналіз цих рішень, а також рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фінгер проти Болгарії» від 10 травня 2011 р. [479] дозволяє дійти

висновку, що така обставина, як повага до прав людини, передбачених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколах до неї, навіть якщо є припущення, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, вимагає оголошення Судом прийнятною таку індивідуальну заяву оскільки в ній були порушені питання загального характеру щодо дотримання норм Конвенції:

- 1) необхідність уточнити зобов'язання держав згідно з Конвенцією;
- 2) примусити державу-відповідача вирішити структурну проблему, яка зачіпає інтереси інших осіб, що знаходяться у такому ж становищі, що й заявник.

В рішенні у справі «Živić проти Сербії» від 13 вересня 2011 р. [450] Суд зазначив, що навіть якщо припустити, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, справа торкається питань, що становлять громадський інтерес і потребує розгляду через невідповідності у судовій практиці районного суду Белграду стосовно права на справедливу заробітну платню та однакову оплату за однакову роботу, тобто права на надання однакового підвищення заробітної платні для всіх поліцейських, які належать до однієї категорії (§§ 36-42) [308].

Отже, навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, Європейський суд з прав людини оголошує прийнятною індивідуальну заяву оскільки в справі: 1) порушено питання, що становлять громадський інтерес; 2) порушено питання про невідповідність національної судової практики вимогам Конвенції; 3) порушено питання про наявність структурної проблеми, яка зачіпає інтереси інших осіб, що знаходяться у такому ж становищі, що й заявник, та яку держава-відповідач має вирішити.

Таким чином, Європейський суд з прав людини, навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, не може оголосити непринятною будь-яку індивідуальну заяву, яка порушує питання: застосування права, тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, національного права. При цьому, що стосується проблеми тлумачення внутрішнього законодавства, роль Європейського суду з прав людини зводиться до того, щоби переконатися, чи наслідки такого тлумачення є

сумісними з Конвенцією. Проблему ж тлумачення внутрішнього законодавства мають вирішувати саме національні органи влади.

Підхід відповідно до якого Суд в будь-якому разі зобов'язується оголосити прийнятною будь-яку індивідуальну заяву і розглянути її по суті якщо цього вимагає повага прав людини (пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції) є не належним, і таким, що не відповідає предмету та цілі нового положення. Розглядаючи справи «Кен проти Австрії» від 30 вересня 1985 р. [463], «Легер проти Франції» від 30 березня 2009 р. [466], «Рінк проти Франції» від 19 жовтня 2010 р. [476], «Федотова проти Росії» від 13 квітня 2006 р. [478], «Іонеску проти Румунії» від 2 листопада 2004 р. [462] Суд зазначив, що повага до прав людини, передбачених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколах до неї, не вимагає розгляду Судом індивідуальних заяв по суті, якщо він доходить висновку, що загальна проблема, яку виявлено у справі, була усунута або схожі правові питання були вирішені Судом у інших справах. В рішеннях у справах «Васильченко проти Росії» від 23 вересня 2010 р. [455], «Буров проти Молдови» від 14 червня 2011 р. [454], «Гавелка та інші проти Чеської Республіки» від 2 листопада 2004 р. [457], а також розглядаючи справу «Корольов проти Російської Федерації» так, як цього вимагає п. (b) ч. 3 ст. 35 Конвенції, та посилаючись на свої попередні рішення у справах «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. [458], «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 р. [453], Суд не вбачає вагомих вимог публічного порядку (*ordre public*), які б виправдали розгляд справи по суті, оскільки: 1) Суд за декількох нагод і вирішував аналогічні питання до тих, які виникли у цій справі, і визначив дуже детально обов'язки держави за Конвенцією щодо цього; 2) як Суд, так і Комітет Міністрів Ради Європи зверталися до системної проблеми невиконання рішень національних судів у Російській Федерації і потреби у вжитті заходів загального характеру для запобігання новим порушенням щодо цього.

Отже, аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо застосування пп. «b» п. 3 ст. 35 дозволяє дійти висновку, що повага до прав

людини не вимагає розгляду заяви Судом, якщо: 1) відповідне національне законодавство та практику його застосування було змінено, а подібні питання вже було вирішено в інших справах, які розглянув Суд; 2) якщо відповідний закон було скасовано і скарга мала лише історичний характер; 3) якщо Суд або Рада Міністрів вже розглянули це питання як комплексну проблему.

Гіпотезу другого застереження пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції утворює вказівка на обставину «національний суд не розглянув справу належним чином» із настанням якої Європейський суд з прав людини не може відхилити індивідуальну заяву навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди.

Розглядаючи справу «Корольов проти Росії» Європейський суд з прав людини зазначив, що його метою є забезпечення того, щоб кожна справа була розглянута судом або на національному рівні, або на європейському рівні, тобто для уникнення відмови у правосудді. Це застереження також узгоджується з принципом субсидіарності, відображеним, зокрема, у ст. 13 Конвенції, яка вимагає доступності ефективного засобу юридичного захисту на національному рівні. З погляду Суду, навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, факти у справі, що розглядається Європейським судом з прав людини, мають у своїй сукупності вказувати на відмову у правосудді на національному рівні. При цьому не становить відмову у правосудді з боку органів влади якщо заявник не дотримався вимог національного законодавства і не звернувся до національного суду, або не виправив зауваження до позовної заяви і через це національний суд не розглянув його справу.

Так, у справі «Корольов проти Росії» Європейський суд з прав людини наголошує, що первинні вимоги заявника проти державних органів були розглянуті у двох судових інстанціях і його скарги було задоволено. Через недотримання національних процесуальних вимог подальшу скаргу заявника на бездіяльність судового пристава щодо відшкодування судових витрат на користь заявника було відхилено районним судом. Заявник не дотримався цих

вимог, не подавши свою виправлену скаргу таким чином, як цього вимагав суд.

Стосовно ж заявлених порушень національних процесуальних вимог цими двома судами, Суд ще раз наголосив, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не надає заявнику права оскаржувати їх у суді, якщо цю справу було вирішено останньою інстанцією. Той факт, що ці скарги не були предметом подальшого судового розгляду згідно з національним правом не є перешкодою для застосування нового критерію прийнятності. У протилежному випадку Суд не міг би відхиляти будь-яку вимогу, якою б незначною вона не була, щодо заявлених порушень, які стосуються останньої національної інстанції. Суд зауважив, що вище зазначений такий підхід не є ні належним, ні відповідним предмету та цілі нового положення. З огляду на це Суд зазначив, що справу заявника було належним чином розглянуто національним судом у розумінні п. (b) ч. 3 ст. 35 Конвенції.

Щодо поняття «належним чином», цей критерій не слід тлумачити так само суворо, як вимоги справедливого судового розгляду, передбачені у статті 6 Конвенції. Однак, як це було уточнено у справі «Šumbara проти Чеської Республіки», деякі недоліки щодо справедливості провадження можуть інтенсивністю впливати на з'ясування того, чи справу було «належним чином» розглянуто.

До того ж, поняття, за яким справу слід розглядати «належним чином», не вимагає від держави, щоб вона розглядала по суті кожну скаргу, подану до національного суду, особливо якщо вона не є серйозною. У справі «Ладигін проти Росії», Суд визначив, що коли заявник подає скаргу на порушення, яке очевидно не відображено у національному праві, останній критерій, визначений у пункті 3 b) статті 35, вважається все ж дотриманим. Якщо справа стосується стверджуваного порушення, допущеного у суді останньої інстанції національного судочинства, Суд може не дотримуватися вимоги вивчити, чи цю скаргу було розглянуто належним чином. У протилежному випадку Суд не

міг би вважати неприйнятною найменшу скаргу, якщо стверджуване порушення відбулося на стадії провадження в останній інстанції національного судочинства [308].

Відповідно до Протоколу №15 до Конвенції, який відкритий для підписання з 24 червня 2013 р., друге застереження пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції буде вилучено. Чи означає пропонована Протоколом № 15 зміна п. 3(b) ст. 35 Конвенції, що порушення принципів справедливості при розгляді справи заявника на національному рівні за умов, що завдана заявникові шкода не є суттєвою, не охоплюватиметься принципом поваги до прав людини, що може вимагати розгляду заяви по суті? [103]«Відповідь на це питання мав би дати Суд. Однак видається, що у світлі його реформи, спрямованої на «розвантаження» від «баласту» справ, а також з огляду на принципи субсидіарності та свободи розсуду, які будуть закріплені у преамбулі до Конвенції, процесуальні порушення під час розгляду справ у національних судах можуть не стати визначальними для того, щоби за умови несуттєвості шкоди, завданої заявникові, заява останнього розглядалася Судом по суті» - зазначає Д. Гудима. На думку вченого деякі держави (до яких можна віднести й Україну), в яких судова система значно хвибує на порушення процесуальних норм – особливо тоді, коли суди надмірно завантажені справами, – можуть вважати, що згідно з Протоколом № 15 отримують «карт-бланш» на такі порушення у «несуттєвих» справах [103]. Проте, як слушно наголошує Д. Гудима, навряд чи виправдано буде вважати, що у таких справах немає місця для справедливого судочинства [103; 10].

З огляду на вище викладене, бачиться за доцільне наголосити, що належне здійснення правосуддя є ключовим принципом статті 6 Конвенції [303]. Право на справедливий судовий розгляд справи, зокрема на належне здійснення правосуддя, поширюється на всіх осіб (п.53 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Раманаускас проти Литви» від 5 лютого 2008 р. [474]). Гарантування права на справедливе здійснення правосуддя є однією з правових основ демократичного суспільства; ігнорування цього права не може

виправдати поставлену мету (п. 25 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Делькур проти Бельгії» від 17 січня 1970 р.). Не належне здійснення правосуддя є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ван де Гурк проти Нідерландів» від 19 квітня 1994 р., «Бендерський проти України» від 15 листопада 2007 р.).

Крім того, в своїх рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що відповідно до практики, яка відображає принцип належного здійснення правосуддя, судові рішення мають достатньою мірою висвітлювати мотиви, на яких вони базуються [10; 11; 12].

Конвенція не гарантує захист теоретичних та ілюзорних прав, а гарантує захист прав конкретних та ефективних (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Артіко проти Італії» від 13 травня 1980 р.).

Отже, принципом поваги до прав людини охоплюється порушення принципу належного здійснення правосуддя. Європейський суд з прав людини, навіть припускаючи, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, не може оголосити неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34 Конвенцію, якщо повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, вимагає розгляду заяви по суті.

Одним з ефективних складників механізму конституційно-правового забезпечення права на звернення до міжнародних судових установ і міжнародних організацій є принцип правової визначеності.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України в Україні визнається й діє принцип верховенства права. Одним із його елементів є принцип правової визначеності, згідно з яким стверджується, що обмеження основних прав людини й громадянина та втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями, про що зазначив Конституційний Суд України в рішенні в справі про призначення судом більш м'якого покарання [443].

Правова визначеність є однією з умов ефективної дії верховенства права, а забезпечення реалізації вимог принципу правової визначеності в його широкому розумінні є запорукою ефективних реалізації й захисту прав людини [309]. Згідно зі ст. 55 Конституції України права та свободи людини й громадянина захищаються судом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

При цьому розглянуті Європейським судом із прав людини справи проти України свідчать про недотримання принципу правової визначеності в Україні (рішення Суду в справах «Єлоєв проти України» (2008 р.) [383], «Новік проти України» (2008 р.) [404], «Пономарьов проти України» (2008 р.) [411], «Дія – 97» проти України» (2010 р.) [377], «Щокін проти України» (2011 р.) [435]).

У вітчизняній і зарубіжній науці конституційного права питанню принципу правової визначеності приділяється належна увага. Водночас недостатньо проаналізовано питання вимог принципу правової визначеності щодо реалізації права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

Вимоги принципу правової визначеності в юридичній літературі умовно поділяють на три групи: вимоги до визначеності законодавства, вимоги до визначеності повноважень та вимоги до визначеності судових рішень [309].

Професор Ю. Самович зазначає, що стан правової визначеності в державі дає змогу населенню та іншим суб'єктам правового спілкування бути впевненими в незмінності існуючих прав та обов'язків, а також припускати можливості їх зміни під час реалізації. Інакше кажучи, принцип правової визначеності припускає можливість обмеження тих чи інших прав і свобод на підставі закону [486, с. 340].

Загальновідомо, що наявність правової визначеності в сукупності з правом на судовий захист становить одну з основ демократичної держави. Крім того, відсутність правової визначеності зводить нанівець декларування права на судовий захист, оскільки його ефективна реалізація в цих умовах неможлива в принципі. Крім того, подібна практика порушує саме право на судовий захист, яке передбачає не лише порушення судового розгляду, а й право на виконання судового рішення [486, с. 341].

У п. 53 рішення ЄСПЛ від 6 листопада 2008 р. в справі «Єлоєв проти України» зазначено: «Суд вважає, що відсутність чітко сформульованих положень, які визначали б, чи можна належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового слідства, не відповідає критерію «передбачуваності закону» для цілей п. 1 ст. 5 Конвенції. Суд також нагадує, що практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною та яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого й непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією та становить один з основних елементів верховенства права».

У п. 19 рішення від 18 грудня 2008 р. в справі «Новік проти України» Європейський суд із прав людини зазначив: «Коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» в розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля».

Європейський суд із прав людини у своїх рішеннях визначив окремі ознаки принципу верховенства права в розбудові національних систем

правосуддя та здійсненні судочинства, яких мають дотримуватись держави – члени Ради Європи, що підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Так, у справі «Пономарьов проти України» ЄСПЛ наголосив: «Право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., має розумітись у світлі преамбули Конвенції, у відповідній частині якої зазначено, що верховенство права є спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного й обов’язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті домогтись нового слухання справи та нового її вирішення» (п. 40 мотивувальної частини рішення від 3 квітня 2008 р.).

Інший приклад – рішення Європейського суду з прав людини в справі «Грецькі нафтопереробні заводи «Стрен» та Стратіса Андріадіса проти Греції» [376]. Європейський суд із прав людини визнав порушення принципу правової визначеності, що полягало в тому, що згідно зі ст. 330 Цивільно-процесуального кодексу Румунії Генеральний прокурор міг вимагати скасування остаточного й такого, що набуло чинності, судового рішення в справі, де він був стороною. У рішенні в справі «Хорнбі проти Греції» ЄСПЛ зазначив: «Право на доступ до правосуддя стало б ілюзорним, якби правова система дозволяла остаточному, обов’язковому судовому рішенню залишатися нечинним, завдаючи тим самим шкоду одній зі сторін» [432].

У справі «Сокурєнко і Стригун проти України» Європейський суд із прав людини зазначив, що ст. 6 Конвенції не зобов’язує держави – учасниці Конвенції створювати апеляційні чи касаційні суди. Однак там, де такі суди існують, необхідно дотримуватись гарантій, визначених у ст. 6 (п. 22 мотивувальної частини рішення від 20 липня 2006 р.). Відповідно до принципу верховенства права питання розподілу правосудних повноважень між

Верховним Судом України та вищими судами, визначення стадій судочинства й форм провадження мають бути підпорядковані гарантіям права кожної людини на справедливий суд.

Принцип правової визначеності втілено також у практиці Конституційного Суду України. Так, Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [446] зазначив: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо». Крім того, Конституційний Суд України послався на низку рішень Європейського суду з прав людини, у яких визначено окремі ознаки правопорядку в розвитку національних систем правосуддя та здійсненні судочинства, яких мають дотримуватись держави – члени Ради Європи, що підписали Конвенцію.

Крім того, Конституційний Суд України зазначив, що касаційна інстанція реалізує свої процесуальні права в межах касаційного провадження виключно для перевірки правильності юридичної оцінки обставин справи в рішеннях судів першої й апеляційної інстанцій. Як касаційна інстанція Верховний Суд України повторно після вищих судів перевіряє рішення судів, що не може бути виправданим із позиції забезпечення права на справедливий розгляд справи в розумний строк. Крім того, наявність двох касаційних інстанцій для перевірки рішень спеціалізованих судів не відповідає засадам правової визначеності.

З огляду на викладене Конституційний Суд України дійшов висновку, що правомірним може бути лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішень судів. Конституційний статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції.

У рішенні в справі про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 Конституційний Суд України вказав, що з конституційних принципів рівності й справедливості постає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженість трактування в правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі (абз. 2 пп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [445].

У рішенні від 22 грудня 2010 р. Конституційний Суд України зазначив, що елементами верховенства права є принципи рівності й справедливості, правової визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженість трактування в правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі [442].

Інше актуальне питання, яке потребує вирішення, полягає в розробці нових теоретичних положень щодо втілення принципу правової визначеності в правотворчу й правозастосовну практику за обмеження права на судовий захист за матеріалами практики Європейського суду з прав людини, Європейського суду справедливості та Конституційного Суду України. Зазначимо, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів юридичного захисту.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права й свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55 Конституції України) [190]. При цьому розглянуті міжнародними судовими установами й органами відповідних міжнародних організацій справи проти

України свідчать про недотримання принципу правової визначеності під час реалізації права кожного на судовий захист.

Питанню принципу правової визначеності як одному з елементів принципу верховенства права приділяється належна увага як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці конституційного права. Водночас варто визнати, що питання принципу правової визначеності за обмеження права на судовий захист ще очікує на своє вирішення. І хоча останнім часом спостерігається посилення інтересу до цього питання з боку вчених-конституціоналістів, що пов'язується із загальною тенденцією підвищення уваги до проблеми принципів обмеження права на судовий захист, в Україні досі відсутнє комплексне дослідження окресленої проблеми.

Можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачається практично в усіх міжнародно-правових актах, присвячених регламентації прав людини й основоположних свобод. Професор Ю. Самович зазначає, що кожен договір як визначає межі можливих обмежень і вичерпний перелік підстав для них, так і називає низку прав, які за будь-яких обставин не можуть бути обмежені [486, с. 337].

Зокрема, ст. 15 Конвенції передбачає: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [5; 302; 303]. Стаття 17 Конвенції забороняє зловживати правами: жодне з положень Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [5; 302; 303]. У ст. 18 Конвенції йдеться, що обмеження, дозволені згідно з Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені [5; 302; 303].

Європейський суд із прав людини під час оцінки виправданості й правомірності обмеження права людини на судовий захист застосовує такі критерії: 1) чи було оскаржуване обмеження (втручання) передбачене законом; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві»; 4) чи було воно пропорційним переслідуваній законній меті.

Хартія Європейського Союзу з прав людини містить такі «вимоги» до обмеження прав людини й основоположних свобод [542]:

1) будь-яке обмеження прав і свобод, визнаних цією хартією, має бути передбачене законом та відповідати основному змісту цих прав і свобод (при цьому поняття «закон» охоплює також нормативні акти інститутів Європейського Союзу. Обмеження можуть застосовуватись лише за дотримання принципу пропорційності та тільки в тому разі, якщо вони необхідні й дійсно відповідають загальним цілям, визнаним Європейським Союзом, або необхідні для захисту прав і свобод інших людей (ст. 52);

2) жодне з положень Хартії Європейського Союзу з прав людини не має тлумачитись як таке, що обмежує або завдає шкоди правам людини та основоположним свободам у відповідній сфері їх застосування, які є визнаними правом ЄС, міжнародним правом і міжнародними конвенціями, учасницями яких є Європейський Союз, Європейське співтовариство або всі держави-члени, особливо Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а також конституціями держав – членів ЄС (ст. 53);

3) ніщо в Хартії Європейського Союзу з прав людини не може тлумачитись як таке, що припускає право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-які дії, спрямовані на зневагу прав і свобод, викладених у цій хартії, або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачено Хартією Європейського Союзу з прав людини (ст. 54).

Подібними до критеріїв обмеження права людини на судовий захист, які застосовує Європейський суд із прав людини під час оцінки виправданості й правомірності обмежень прав людини, є критерії, що містяться в праві ЄС.

Відмінність полягає в тому, що замість критерію «необхідно в демократичному суспільстві» в праві ЄС ідеться про необхідність збереження «основного змісту» права, яке обмежується.

Отже, у праві ЄС основними принципами, на основі яких європейське право вирішує питання про обмеження права кожного на судовий захист, є правова (юридична) визначеність, пропорційність і рівність.

Принцип правової визначеності припускає стабільність правового регулювання та існуючих правовідносин у суспільстві. У праві ЄС його визначено більш конкретно. На переконання Т. Хартлі, він містить такі складники, як відсутність зворотної сили знову прийнятого закону, закріплені права й законні очікування [543, с. 155]. Винятком із принципу правової визначеності в діяльності Суду ЄС є наявність зворотної сили в позовах про анулювання: якщо акт анульований, вважається, що він не існував. Такий виняток може мати й негативні наслідки, зокрема, коли йдеться про анулювання нормативного регламенту, оскільки особи у своїх діях могли на нього сумлінно покладатись. У зв'язку із цим Європейський суд справедливості користується ст. 174 Договору про ЄС [148, с. 85]. Однак щодо регламентів Суд вказує, якщо визнає за необхідне, які юридичні наслідки регламенту, оголошеного незначним, варто вважати такими, що остаточно втратили чинність (п. 2 ст. 174 Договору про ЄС). Отже, йому дозволено в необхідних випадках обмежувати зворотну силу під час анулювання [123, с. 113-115].

Професор Ю. Самович зазначає, що стан правової визначеності в державі дає змогу населенню та іншим суб'єктам правового спілкування бути впевненими в незмінності існуючих прав та обов'язків, а також припускати можливість їх зміни під час реалізації. Інакше кажучи, принцип правової визначеності припускає можливість обмеження тих чи інших прав і свобод на підставі закону [486, с. 340].

Серед вимог до якості подібного закону, що обмежує права й свободи, Конвенція називає такі:

1) доступність [150, с. 28-36];

2) визначеність і конкретність приписів закону, що обмежує права й свободи [419];

3) відповідність принципу верховенства права.

У внутрішньому законі мають існувати засоби юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади в здійснення гарантованих Конвенцією прав.

Загальновідомо, що наявність правової визначеності в сукупності з правом на судовий захист становить одну з основ демократичної держави. Крім того, відсутність правової визначеності зводить нанівець декларування права на судовий захист, оскільки ефективна реалізація цього права в таких умовах неможлива в принципі. Крім того, подібна практика порушує саме право на судовий захист, яке передбачає не лише порушення судового розгляду, а й право на виконання судового рішення [262, с. 341].

Так, у рішенні «Грецькі нафтопереробні заводи «Стрен» та Стратіса Андріадіса проти Греції» [375] Європейський суд із прав людини визнав порушення принципу правової визначеності, що полягало в тому, що згідно зі ст. 330 Цивільно-процесуального кодексу Румунії Генеральний прокурор міг вимагати скасування остаточного й такого, що набуло чинності, судового рішення в справі, де він був стороною. У рішенні в справі «Хорнбі проти Греції» ЄСПЛ зазначив: «Право на доступ до правосуддя стало б ілюзорним, якби правова система дозволяла остаточному, обов'язковому судовому рішенню залишатися нечинним, завдаючи тим самим шкоду одній зі сторін» [433].

Принцип правової визначеності втілено також у практиці Конституційного Суду України. Так, Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 зазначив: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної

справедливості, свободи, рівності тощо». Крім того, Конституційний Суд України послався на низку рішень Європейського суду з прав людини, у яких визначено окремі ознаки правопорядку в розвитку національних систем правосуддя та здійсненні судочинства, яких мають дотримуватись держави – члени Ради Європи, що підписали Конвенцію.

Так, у справі «Пономарьов проти України» Європейський суд із прав людини наголосив: «Право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., має розумітись у світлі преамбули Конвенції, у відповідній частині якої зазначено, що верховенство права є спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного й обов’язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті домогтися нового слухання справи та нового її вирішення» (п. 40 мотивувальної частини рішення від 3 квітня 2008 р.).

Конституційний Суд України у зазначеному вище рішенні підкреслив, що касаційна інстанція реалізує свої процесуальні права в межах касаційного провадження виключно для перевірки правильності юридичної оцінки обставин справи в рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій. Як касаційна інстанція Верховний Суд України повторно після вищих судів перевіряє рішення судів, що не може бути виправданим із позиції забезпечення права на справедливий розгляд справи в розумний строк. Крім того, наявність двох касаційних інстанцій для перевірки рішень спеціалізованих судів не відповідає засадам правової визначеності.

З огляду на викладене Конституційний Суд України дійшов висновку, що правомірним може бути лише одноразове касаційне оскарження й перегляд рішень судів. Конституційний статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення

його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції.

Конституційний Суд України також послався на рішення Європейського суду з прав людини в справі «Сокурєнко і Стригун проти України», у якому йдеться: «Стаття 6 Конвенції не зобов'язує держави – учасниці Конвенції створювати апеляційні чи касаційні суди. Однак там, де такі суди існують, необхідно дотримуватись гарантій, визначених у ст. 6» (п. 22 мотивувальної частини рішення від 20 липня 2006 р.).

У рішенні в справі про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 Конституційний Суд України вказав, що з конституційних принципів рівності й справедливості постає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженість трактування в правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі (абз. 2 пп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [445].

У рішенні від 22 грудня 2010 р. Конституційний Суд України зазначив, що елементами верховенства права є принципи рівності й справедливості, правової визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженість трактування в правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі [442].

Крім того, у рішенні від 29 червня 2010 р. [447] Конституційний Суд України підкреслив, що Європейський суд із прав людини неодноразово звертав увагу на недосконалість чинного законодавства України та необхідність дотримуватись принципу правової визначеності. Так, у п. 53 рішення від 6 листопада 2008 р. в справі «Єлоєв проти України» зазначено: «Суд вважає, що відсутність чітко сформульованих положень, які визначали б, чи можливо належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового

слідства, не відповідає критерію «передбачуваності закону» для цілей п. 1 ст. 5 Конвенції. Суд також нагадує, що практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною та яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого й непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією та становить один з основних елементів верховенства права».

У п. 19 рішення від 18 грудня 2008 р. в справі «Новік проти України» Європейський суд із прав людини зазначив: «Коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» в розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, то такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля» [404].

Отже, практика Конституційного Суду України, по-перше, свідчить, що право на судовий захист не може розглядатись із позиції тільки права на розгляд справи в національному суді або як гарантія права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. І право на судовий захист, і право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій містять також інші структурні елементи, зокрема й право на виконання судового рішення державними органами влади.

По-друге, юридичною основою ефективної реалізації права на судовий захист та права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних

організацій є не лише наявність у державі принципу правової визначеності, а й реальне його дотримання. При цьому вони є взаємозалежними.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що якість норм права є необхідною умовою ефективності механізму конституційно-правового забезпечення права на звернення до міжнародних судових установ і міжнародних організацій.

Висновки до розділу 3

Аналіз механізму конституційно-правового забезпечення права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, дав змогу дійти певних висновків, що наведені далі.

1. Визначено поняття конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як система організаційно-правових і правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а в разі порушення чи загрози порушення здійснюється його охорона та захист.

Акцентовано увагу на тому, що основні напрями дії цього механізму втілюються у формах забезпечення цього конституційного права. Зазначено, що такими формами є: забезпечення реалізації права звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, забезпечення охорони та забезпечення захисту цього права.

2. Доведено, що на трансформацію конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій здійснює вплив перебудова контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

3. З'ясовано зміст принципів обґрунтованості судового рішення та «*de minimis non curat praetor*», обґрунтовано авторську концепцію принципу правової визначеності та потребу імплементації принципу «*de minimis non curat praetor*» до правової системи України, а також їх важливу роль у процесі конституційно-правового регулювання права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

4. Виділено такі критерії дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення:

1) суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним; є доцільним; є доречним; у разі відмови суду приймати доказ, запропонований стороною (сторонами), в рішенні суду наведено деталізовані та переконливі підстави такої відмови;

2) спосіб, у який приймалися докази, є справедливим;

3) спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим;

4) наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають міжнародним договорам;

5) процедура прийняття процесуального рішення є справедливою.

5. Виділено критерії встановлення наявності або відсутності суттєвої шкоди, якої зазнав заявник, як умови прийнятності індивідуальної заяви міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації: фінансова шкода для заявника; суспільний інтерес та характер права, про порушення якого стверджується заявником; суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/чи основної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі; серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника.

РОЗДІЛ 4. ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

4.1. Нормативно-правові гарантії конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Конституція України увібрала в себе здобутки багатовікової філософської, теоретико-правової думки про права й свободи людини та громадянина, передові досягнення правової вітчизняної науки й практики, досвід демократичних країн світу [224, с. 3]. Час, що минув від прийняття Конституції України в 1996 р., та практика розбудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави свідчать про необхідність удосконалення національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження й забезпечення конституційних прав і свобод людини. Закономірно, що саме права й свободи людини, їхні гарантії визначають гуманістичний вимір розвитку Української держави та громадянського суспільства, їхні потенційні й реальні перспективи щодо подальшого розвитку для утвердження демократії та верховенства права [495, с. 6]. І. Магновський наголошує: «Підвалини реальності прав і свобод людини й громадянина полягають у тому, що права й свободи гарантуються державою та не можуть бути скасовані, а під час прийняття нових законів або внесення до них змін не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод. А для цього необхідні відповідні гарантії здійснення людиною своїх прав та свобод» [224, с. 3]. А. Хальота підкреслює: «Держава створює систему гарантій, які дають змогу реалізувати людині будь-яке право в повному обсязі» [541, с. 103]. Н. Шукліна акцентує увагу на тому, що гарантії конституційних прав, свобод та обов'язків людини й громадянина дають змогу реалізовувати та забезпечувати на практиці закріплені в Конституції України права й свободи людини та громадянина [565, с. 130].

Загальновідомо, що досліджувати юридичну природу будь-яких прав і свобод людини й громадянина без аналізу умов та засобів, які їх гарантують, недоцільно та необґрунтовано. Адже визнаною є думка про те, що реальність прав і свобод забезпечують саме гарантії, без яких можливості людини залишаються пустими деклараціями. Виконуючи забезпечувальну функцію щодо реалізації прав і свобод людини й громадянина, гарантії перетворюють їх на цінність для кожного та суспільства загалом [241, с. 269]. Усвідомлення теоретичної й практичної значимості гарантій прав і свобод людини й громадянина постійно викликає підвищений науковий інтерес учених до їх вивчення [240, с. 269-270]. Їх розгляду присвячено наукові праці Є. Білозьорова, М. Вітрука, Л. Воєводіна, М. Гуренко, О. Зайкіна, Ю. Козлова, І. Магновського, О. Міцкевича, П. Рабіновича та інших авторів.

Заслугує на увагу й підтримку позиція Р. Максимовича щодо ознак, які притаманні нормативно-правовим гарантіям прав і свобод людини й громадянина, розкривають повний їх зміст, а саме:

- 1) загальність більшості гарантій прав і свобод людини та громадянина, тобто належність усім особам незалежно від наявності громадянства України;
- 2) нормативність, що полягає в закріпленні гарантій у текстах нормативно-правових актів;
- 3) доцільність, яка характеризує можливість гарантій ефективно забезпечувати процес реалізації прав і свобод людини й громадянина;
- 4) еволюційність, яка виражається в можливості розширеного тлумачення правового змісту гарантій;
- 5) втілення справедливості, адже вони відповідають принципу «свобода одного не обмежує свободу іншого»;
- 6) системність, яка пояснюється тим, що всі гарантії утворюють певну систему – організацію груп, які діють доцільно в певній послідовності, що виявляється в правовій системі конкретної держави;

7) фундаментальність, адже вони встановлюють і захищають основні права й свободи людини, передбачені не лише Конституцією України, а й міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України;

8) безперервність дії, що полягає в тому, що гарантії не припиняють свою дію, а існують постійно та застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;

9) значущість, оскільки гарантії прав і свобод особи пов'язують відносини між суб'єктами правовідносин (наприклад, між людиною й державою);

10) забезпеченість державою, адже держава створює загальні умови для реалізації гарантій, і в разі їх порушення можуть застосовуватися заходи державного примусу;

11) універсальність, оскільки гарантії поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя на всій території держави незалежно від часу; їх зміст та обсяг є однаковими для всіх осіб, які підпадають під юрисдикцію Основного Закону України;

12) пріоритетність, що підкреслюється їх місцем розташування в другому розділі Конституції України, а також відображенням у деяких міжнародних нормативних актах;

13) індивідуальність дії, оскільки спостерігається поширення їх на конкретну особу за певних обставин [225, с. 108-112].

Серед вітчизняних і закордонних учених немає одностайності щодо визначення поняття нормативно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини й громадянина. Так, В. Погорілко та О. Слюсаренко зазначають, що нормативно-правові гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина, причому першочергового значення вони набувають за практичної реалізації суб'єктивних прав громадян; тобто нормативно-правові гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод людини й громадянина [196, с. 12]. Авторський колектив

наукової доповіді «Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян» під керівництвом Ю. Шемшученка зазначає, що гарантіями є не будь-які умови існування та реалізації прав людини й громадянина, а лише ті умови, які визначаються державою з метою забезпечення конкретної можливості реалізації юридичного статусу особи, перетворення її суб'єктивного права з можливості на дійсність. Це означає, що між гарантіями прав людини та забезпеченням реалізації цих прав має існувати причинний зв'язок, який прямо вказує, що відповідна умова забезпечує конкретну можливість перетворення права на дійсність [196, с. 39-40]. У свою чергу О. Фрицький наголошує, що саме права й свободи людини та їх гарантії становлять зміст і спрямованість держави, яка повинна відповідати перед людиною за свою діяльність [537, с. 9].

У юридичній літературі нормативно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини й громадянина за характером юридичних норм поділяються на матеріальні та процесуальні, а за сферою дії – на міжнародні та внутрішньодержавні, які у свою чергу поділяються на конституційні й загальногалузеві [225, с. 158-160]. І. Магновський вказує, що найбільш важливі, фундаментальні матеріальні нормативно-правові гарантії забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод громадянина містить Конституція України. У вступній частині (преамбулі) Конституції України її прийняття мотивується, зокрема, необхідністю забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, що є зобов'язанням держави щодо їх дотримання, охорони й захисту. Це положення знаходить подальше розкриття в першому розділі «Загальні засади» та максимально деталізується в другому розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України. Права й свободи людини, їх визнання, дотримання, охорона та захист стверджуються як головний критерій правового характеру нашого законодавства й практики його застосування, а принцип пріоритетності прав і свобод людини розповсюджується на всі гілки державної влади, як наголошує згаданий учений [224, с. 158-160].

К. Волинка підкреслює, що Основний Закон України в ч. ч. 1–2 ст. 22 закріплює принципи невичерпності та гарантованості конституційних прав і свобод, неможливості їх скасування. Отже, держава визнає існування природних невід’ємних прав і свобод, перелік яких не обмежується закріпленими в Конституції України правами й свободами [90, с. 49].

Учений наголошує, що особливою гарантією прав і свобод особи є заборона антиправового законодавства. У ч. 3 ст. 22 Конституції України проголошено: «Під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Це положення виступає запорукою стабільності й незмінності правового статусу особи, насамперед її прав і свобод. Суть закріпленого в Конституції України принципу рівності прав, свобод та обов’язків, який є основоположною гарантією прав і свобод людини й громадянина, полягає в тому, що всі громадяни мають рівні конституційні права та свободи, усі вони рівні перед законом. Ніхто не може мати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичними й релігійними переконаннями, статтю, соціальним походженням, майновим станом тощо (ст. 24 Конституції України). Закріплення цієї норми в Конституції України має на меті втілення вимог соціальної справедливості, братерства та злагоди. Принцип недоступності обмеження прав і свобод особи означає, що ніхто не має права на власний розсуд змінювати, а тим більше обмежувати права й свободи людини та громадянина, довільно встановлювати нові обов’язки або зменшувати обсяг прав і свобод. Права й свободи особи можуть бути обмежені виключно на підставах, передбачених законом, з метою захисту конституційного ладу, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони й безпеки держави. Зазначені конституційно-правові принципи та низка інших правових норм конституційних статей (розкритих далі в дослідженні), які можна віднести до принципів, належать, як вказує К. Волинка, до правових гарантій [90, с. 49].

Відповідно до ст. 147 Конституції України Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. А. Головін зазначає: «Діючи в межах своїх конституційних повноважень, Конституційний Суд України у своїх рішеннях і висновках на підставі положень Конституції й законів, керуючись загальновизнаними міжнародними актами, формує правові позиції виключно на принципах верховенства права та справедливості. Ці правові позиції, з огляду на їх фактичну прецедентність, є дієвим засобом захисту прав і свобод людини й громадянина в нашій державі» [94, с. 275].

За роки незалежності України судова система неодноразово була об'єктом реформаційних перетворень, які мали на меті узгодження організації її діяльності із зазначеними вимогами. Однак більшість таких заходів не приносили бажаного результату, оскільки не вирішували основну проблему, – не демонтували застарілу систему відправлення правосуддя, яка залишилась Україні в спадок від колишньої УРСР [94, с. 77]. З прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [323] ситуація почала змінюватись, і на цей час система судів загальної юрисдикції є дійсно побудованою за зазначеними принципами. Водночас варто констатувати, що це лише перший крок на довгому й непростому шляху, який необхідно пройти вітчизняному правосуддю, щоб зайняти достойне місце в механізмі захисту прав і свобод людини й громадянина в нашій державі [94, с.275].

Сьогодні в Україні існує велике коло юридичних гарантій прав і свобод людини й громадянина. Проте, на жаль, як свідчить аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики в сучасній Україні, гарантованість практичної реалізації прав людини ще перебуває на досить низькому правовому рівні [224, с. 185]. Не є винятком гарантованість практичної реалізації конституційного права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

І. Магновський слушно акцентує увагу на тому, що згідно зі ст. 55 Конституції України будь-яка зацікавлена особа має право в порядку, встановленому законом, звернутись до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу. Це право дає змогу відстоювати інтереси не лише позивача, а й усього суспільства, сприяючи тим самим забезпеченню режиму законності та правопорядку. Саме правосуддя є найбільш демократичним і справедливим засобом вирішення різних суперечностей, найефективнішим захисним засобом відновлення порушених прав і свобод особи. Варто підкреслити, що надійнішого способу захисту прав, ніж захист у судовому порядку, людство ще не вигадало [224, с. 3].

А. Головін у монографії «Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України» слушно висновує, що, як свідчить історичний досвід зарубіжних країн, під час створення ефективної судової системи в державі замало одних лише організаційних заходів, незважаючи на всю їх важливість. Крім цього, необхідно на законодавчому рівні затвердити, а на практиці застосувати, по-перше, удосконалений відповідно до загальновизнаних вимог міжнародного права механізм реалізації конституційних прав і свобод; по-друге, розгалужену мережу надання правової допомоги, у тому числі безоплатної, особливо щодо осіб, які стали жертвами противоправних дій і свідками правопорушень; по-третє, систему ефективних процедур поновлення порушених прав громадян, у тому числі майнових; по-четверте, комплекс заходів щодо підвищення рівня правової культури та свідомості всіх суб'єктів права [94, с. 276-278].

З огляду на це вчений вважає за доцільне розробити Державну комплексну програму з посилення захисту прав і свобод людини й громадянина під час здійснення правосуддя в Україні [94, с. 276-278].

Світова практика конституціоналізму свідчить, що більшість країн, проголошуючи себе демократичними, соціальними, правовими державами, підтверджують свою прихильність до загальнолюдських гуманітарних вимірів

у здійсненні влади, забезпеченні прав і свобод людини й громадянина [494, с. 81]. Актуальне питання щодо нормативно-правових гарантій забезпечення реалізації права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, полягає у визначенні напрямів удосконалення законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають під час здійснення правосуддя судами касаційної інстанції, з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб.

Після розпаду СРСР у пострадянських країнах відбулось реформування судової системи, однією із цілей якого було підвищення ефективності судового захисту прав людини й основних свобод [110]. Водночас низка міждержавних органів щодо захисту прав людини (ООН, ОБСЄ тощо) зазначають, що країнам необхідно й надалі проводити реформування судової системи з метою підвищення ефективності судового захисту прав людини. Особливо це стосується судів касаційної інстанції, оскільки саме вони зазвичай є засобом юридичного захисту, після вичерпання якого особа може звертатися за захистом свого порушеного права в міждержавний орган із захисту прав людини [122, с. 115].

У юридичній літературі надано різну оцінку змін, що відбулись у системі судочинства пострадянських країн, у тому числі України. При цьому вчені та практики однакові: практика застосування нового законодавства свідчить про необхідність його вдосконалення.

Н. Мяловицька зазначає: «Сучасний світ характеризується багатьма суперечливими, часто діаметрально протилежними тенденціями, які, переплітаючись, утворюють складну мозаїчну картину та накладають свій особливий відбиток на розвиток суспільних відносин у більшості країн усіх континентів. Серед цих тенденцій ключовою є глобалізація, яка за логікою речей мала б сприяти цілісності світу, формуванню єдиної загальноземної

цивілізації та, відповідно, вести до посилення факторів, що стимулюють розвиток національних економік, подальше зближення народів, краще порозуміння між ними» [260, с. 31-36]. При цьому для визначення напрямів удосконалення зазначеного законодавства проведемо аналіз законодавства України як пострадянської держави, що обрала для себе європейські цінності розвитку, та Республіки Казахстан як пострадянської країни, яка в зовнішньополітичному курсі також обрала шлях у Європу, проте не здійснює відхід від азійських цінностей, намагаючись поєднати два напрями зовнішньополітичної стратегії.

Конституційним законом Республіки Казахстан «Про внесення змін і доповнень до Конституційного закону Республіки Казахстан «Про судову систему і статус суддів Республіки Казахстан» від 17 листопада 2008 р.» [270] в обласних і прирівняних до них судах була закріплена можливість створення спеціалізованих складів суду, а також введена касаційна інстанція. Так, згідно з п. 2 ст. 11 Конституційного закону Республіки Казахстан «Про судову систему і статус суддів Республіки Казахстан» в обласному суді створюються судові колегії та можуть створюватися спеціалізовані склади. Згідно з п. 3 ст. 11 цього акта органами обласного суду є такі утворення: 1) пленарне засідання; 2) апеляційна судова колегія в цивільних та адміністративних справах; 3) апеляційна судова колегія в кримінальних справах; 4) касаційна судова колегія.

Апеляційну судову колегію очолює голова, який призначається на посаду в порядку, встановленому Конституційним законом Республіки Казахстан «Про судову систему і статус суддів Республіки Казахстан». Касаційну судову колегію очолює голова обласного суду, який призначається на посаду в порядку, встановленому згаданим законом.

Таким чином, у Республіці Казахстан побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях). За змістом цих положень апеляційною інстанцією названо апеляційні судові колегії.

Касаційна судова колегія є фактично судом касаційної інстанції, проте не окремою ланкою системи судів загальної юрисдикції.

Правосуддя в Україні з моменту здобуття нашою державою незалежності фактично перебуває в стані постійного реформування. Так, Концепцією судово-правової реформи 1992 р. [316] передбачалося насамперед «гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої й виконавчої влади», а також «реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою та наукою». У 2006 р. Указом Президента України затверджено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [202].

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [322], який став базовим у судовій реформі 2010 р., прийнято з метою реформування системи судочинства відповідно до міжнародних стандартів. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Згідно з рішенням Конституційного Суду України в справі щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції від 12 липня 2011 р. [448] принцип територіальності забезпечує територіальне розмежування компетенції судів загальної юрисдикції та зумовлюється потребою в доступності правосуддя на всій території України. Принцип спеціалізації полягає в створенні відповідних спеціалізованих судів для здійснення цивільного, кримінального, адміністративного, господарського судочинства.

Конституційний Суд України в рішенні в справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться в ст. ст. 125, 129 Конституції України, від 11 грудня 2003 р. [446] зазначає, що побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях). Під принципом

інстанційності Конституційний Суд України розуміє таку організацію судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції.

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» станом на 1 лютого 2016 р. було зазначено, що систему судів загальної юрисдикції в Україні утворюють такі органи: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) вищі спеціалізовані суди; 4) Верховний Суд України.

У зазначеному вище законі зазначалось, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди. Згідно зі ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У судах загальної юрисдикції може запроваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорій справ. У місцевих загальних судах та апеляційних судах областей, міст Києва й Севастополя, Апеляційному суді Автономної Республіки Крим діє спеціалізація зі здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх. Таким чином, в Україні в результаті судової реформи було введено вищі спеціалізовані суди.

Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. редакція ст. 125 Конституції України стала такою «Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. Суд утворюється, реорганізовується і ліквідовується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя. Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається».

Згідно зі ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» станом на 1 лютого 2016 р. в Україні в системі судів загальної юрисдикції діяли вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ. Вищими спеціалізованими судами були Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України. У вищому спеціалізованому суді утворювались палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної юрисдикції.

Згідно з п. п. 4, 5 ст. 11 Конституційного закону Республіки Казахстан «Про судову систему і статус суддів Республіки Казахстан» чисельний і персональний склад судової колегії встановлюється за поданням голови обласного суду пленарним засіданням обласного суду. Спеціалізовані склади формуються головою обласного суду. Таким чином, закон закріплює широкі адміністративні повноваження голови обласного суду.

Таку ж спробу було зроблено в Україні. Так, 12 грудня 2012 р. на 1 сесії VII скликання Верховної Ради України було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [271]. Народними депутатами України запропоновано головам місцевих, апеляційних і вищих спеціалізованих судів у разі необхідності надати право запроваджувати спеціалізацію суддів. У разі запровадження спеціалізації судові палати апеляційних і вищих спеціалізованих судів повинні будуть створюватися зборами суддів на основі такої спеціалізації.

При цьому Головне науково-експертне управління, погоджуючись із пропозиціями законопроекту щодо розширення окремих адміністративних повноважень голів судів, зазначає, що наділення їх фактично дискреційним правом введення спеціалізації в межах відповідної судової юрисдикції шляхом визначення конкретних категорій справ, які має розглядати певний суддя, може призводити до значних службових зловживань та порушити принцип незалежності суддів, гарантований Конституцією України. Крім того, Головним науково-експертним управлінням вказується, що одним зі

складників суддівської незалежності відповідно до положень міжнародних документів у сфері забезпечення неупередженого правосуддя (Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями № 40/32 та № 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. та 13 грудня 1985 р.; Рекомендацій № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 р., тощо) є функціональна незалежність судді в тому суді, де він працює [271].

З такою позицією можна погодитись лише частково. Необхідно поглиблювати спеціалізацію суддів. Про це свідчать як практика розгляду справ національними судами в Республіці Казахстан та Україні, так і скарги, розглянуті міждержавними органами із захисту прав людини. При цьому кількість таких скарг із кожним роком зростає. Зменшити кількість поданих скарг до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій або взагалі звести їх нанівець можливо, якщо порушені державою права й свободи людини та громадянина будуть захищені в межах національної правової системи. Відомо, що міжнародна система є субсидіарною щодо національної системи та приходить їй на допомогу, коли національна система «не справляється» із захистом прав людини й основоположних свобод. Багато в чому ефективність національної правової системи залежить від компетенції судді (суддів), які розглядають справи про порушення прав людини та/або основних свобод.

30 вересня 2016 р. набрав чинності Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд [323]. Він набрав чинність з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», крім п. 39 та п. 48 розділу 12, які набрали чинності з дня, наступного за днем опублікування цього Закону. Водночас цей закон не вирішує зазначені вище проблеми.

У юридичній літературі провідними вченими підкреслюється, що міжнародні документи з прав людини є «живим інструментом», який має тлумачитись з урахуванням сучасних умов. Міждержавні органи із захисту прав людини незмінно враховують особливий характер міжнародних документів із прав людини, які покликані гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне й ефективне здійснення. Як вказує Н. Варламова, еволюціоністські тлумачення положень міжнародних документів з урахуванням розвитку та сучасного стану соціальних і політичних відносин ведуть до розширення сфери відповідальності держав понад ті зобов'язання, які вони брали на себе під час їх підписання та ратифікації [71, с. 103].

М. Ентін справедливо зазначає: «Створення <...> системи захисту прав людини <...> збагатили сучасне право принципово новими уявленнями про норми-цілі, норми, наділені формою програмних приписів, про необхідність застосування телеологічного методу тлумачення норм права всіма й будь-якими державними органами у своїй повсякденній практиці. Вони привели до формування «права результату» [132, с. 10].

Л. Гарлицький вказує, що зміст міжнародних документів із прав людини полягає в переліченні найважливіших прав і свобод, а також визначенні меж їх здійснення. Ці предмети за визначенням повинні формулюватись у загальному вигляді суду [141, с. 172]. Тому в процесі застосування вищезазначених міжнародних документів загальні формулювання повинні «перекладатися» мовою більш конкретних правил і принципів.

Проведене дослідження дає змогу дійти висновку про необхідність здійснення спеціальної підготовки суддів із вивчення міжнародних стандартів прав людини та міжнародних механізмів їх захисту. Запропоновано визначити одним із завдань Міністерства юстиції України підвищення кваліфікації суддів та участь у їх підготовці за міжнародними стандартами прав людини й основних свобод, міжнародних механізмів їх захисту.

Важливе значення у сфері забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини й громадянина в сучасних умовах розвитку людської цивілізації належить міжнародно-правовим гарантіям, які є різновидом юридичних гарантій та являють собою систему загальновизнаних принципів і норм, що регулюють сферу забезпечення прав і свобод окремих індивідів та соціальних спільнот (народів, націй), а також міжнародних установ та організацій, наділених відповідними функціями й повноваженнями [141, с. 172].

Чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України), що є однією з форм конституціоналізації міжнародно-правових актів як джерел права [140, с. 4]. Україна ввела у своє законодавство міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, а отже, і низку міжнародних документів із захисту прав і свобод людини й громадянина. Унаслідок цього в національний правопорядок фактично була введена цілком нова структура щодо нагляду за виконанням законодавства – міжнародні органи із захисту прав людини [57, с. 3].

На думку Т. Заворотченко, міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина – це передбачена міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями та іншими міжнародними документами система міжнародних норм, принципів, правових та організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона й захист прав, свобод і законних інтересів людини. Вони поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові [141, с. 126-127].

Міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини є важливим засобом забезпечення їх реалізації, охорони й захисту на міжнародному, наддержавному рівні. Їх особливість полягає в тому, що на відміну від внутрішньодержавних засобів забезпечення прав і свобод, які встановлюються нормами внутрішнього законодавства, система міжнародного та регіонального забезпечення прав і свобод людини базується на міжнародно-правових

нормах, які створюються шляхом підписання державами багатосторонніх угод із відповідних питань. Т. Заворотченко цитує позицію І. Дюрягіна: «Право на захист подібне до зброї: якщо воно необхідне, потрібно вміти ним користуватись». Держава, яка є учасником тієї чи іншої міжнародної угоди з прав людини, впроваджує норми цієї угоди у своє внутрішнє законодавство. Конституція України містить відповідні норми, закріплені в ст. ст. 9 та 18, згідно з якими підписані Україною міжнародні договори є частиною її національного законодавства, а мирне та взаємовигідне співробітництво з іншими країнами здійснюється за загальновизначеними принципами й нормами міжнародного права [141, с. 128-129].

Відповідно до Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» [314] укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України та застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Згідно зі ст. 12 Закону України «Про міжнародні договори України» одним із найважливіших принципів міжнародного права є «*pacta sunt servanda*», зміст якого полягає в неухильному дотриманні Україною норм міжнародного права.

І. Магновський акцентує увагу на тому, що міжнародні норми, які регулюють сферу забезпечення прав і свобод людини, формуються шляхом укладення багатосторонніх міжнародних угод. Основний зміст міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини знайшов відображення в Статуті Організації Об'єднаних Націй та Міжнародному біллі про права людини, який включає в себе Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та факультативні протоколи до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, головною метою яких є здійснення міжнародного співробітництва в справі вкорінення загальної поваги й дотримання прав людини та основних свобод для всіх. У цих документах підкреслюється юридичний характер зобов'язань держав дотримуватись

основних прав і свобод людини відповідно до Статуту ООН, у якому вперше на міжнародному рівні було закріплено принцип поваги прав людини та обов'язок держав – членів ООН його дотримуватись. У процесі розвитку системи міжнародного захисту прав і свобод людини було розроблено відповідні стандарти. Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 41/120 від 4 грудня 1986 р. внутрішньодержавні законодавчі акти з прав людини мають узгоджуватись з існуючим зводом міжнародно-правових норм, бути достатньо чіткими, передбачати реальні й ефективні механізми здійснення прав людини та користуватися широкою міжнародною підтримкою [224, с. 170-172].

В. Карташкін зазначає, що країни, які є членами Організації Об'єднаних Націй, беруть на себе зобов'язання щодо втілення основних положень підписаних ними міжнародних договорів із питань охорони й захисту прав людини. На них лягають зобов'язання щодо надання особам, які постраждали внаслідок порушення тих чи інших прав і свобод, цілого комплексу засобів із відновлення порушених прав. Згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права кожна держава-учасниця зобов'язується забезпечити будь-якому ефективні засоби юридичного захисту. Питання засобів і механізмів захисту прав людини самостійно регулюються правовою системою кожної держави та зумовлюються різними факторами, зокрема рівнем розвитку демократії, суспільного ладу, історичних традицій тощо [161, с. 119].

Автори збірника «Забезпечення прав і свобод людини в міжнародному праві» наголошують, що держави – учасниці міжнародних угод із прав людини повинні брати активну участь у всіх міжнародних заходах, пов'язаних із захистом прав людини, зокрема розробляти й приймати міжнародні договори та інші документи про права людини, неухильно їх виконувати самостійно та сприяти їх здійсненню в інших державах, здійснювати міжнародний контроль за виконанням міжнародних норм про захист прав людини тощо. Таким чином, співробітництво держав у галузі охорони й захисту прав людини спрямоване в підсумку на забезпечення найбільш

повного та всебічного гарантування прав і свобод у національному законодавстві й на практиці [272, с. 15-16].

В. Денисов зазначає, що на міжнародному рівні охорона та захист прав людини здійснюється в межах діяльності ООН і її спеціалізованих закладів, які виступають міжнародними інституційно-організаційними гарантами прав і свобод людини. Важливе значення в цьому плані має діяльність Ради Безпеки ООН, Економічної та Соціальної рад, Верховного комісара з прав людини, комітетів Генеральної Асамблеї ООН і Міжнародного суду ООН. Регіональний захист прав і свобод людини здійснюється в межах міжамериканської, європейської та африканської систем через такі регіональні утворення, як Рада Європи, Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі, Рада держав Балтійського моря, Організація африканської єдності, Асоціація держав Південно-Східної Азії, СНД. Європейська система захисту прав людини базується на Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та основних протоколах до неї. За дотриманням прав людини в державах – членах Ради Європи стежать такі спеціалізовані органи, як Європейська комісія та Комітет Міністрів Ради Європи. Порівняно з іншими регіональними системами європейська система захисту прав людини є найбільш розвиненою й дієвою. В. Денисов підкреслює: «Необхідно зауважити, що підняття прав людини на рівень міжнародного співробітництва означає їх безпосередню «глобалізацію», перетворення на надбання кожної людини «через голову» того конкретного суспільства й держави, до якої ця людина належить» [238, с. 45].

Одним із ключових у практиці міжнародних судових установ і відповідних органів міжнародних організацій є питання про прийнятність індивідуальної скарги. За ним криється значна кількість попередніх умов, і без дотримання будь-якої з них справу не буде розглянуто ними по суті. Найперше варто назвати вичерпання внутрішніх правових засобів. Лише після того, як у національному правопорядку особа не знайшла захист свого права, стає можливим розгляд її скарги, наприклад, у Європейському Суді. Це

правило не є особливістю Конвенції. Наприклад, аналогічно ст. 2 Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права пов'язує звернення до Комітету з прав людини, заснованого цим пактом, з вичерпанням усіх наявних внутрішніх засобів юридичного захисту.

Питання про те, чи були використані заявником у конкретному випадку всі можливі правові засоби, Європейський суд з прав людини вирішує сам, виходячи при цьому з особливостей правової системи держави-відповідача, насамперед системи органів правосуддя, та специфічних обставин конкретної справи.

У розвиток цієї загальної норми Європейський суд з прав людини виробив такі положення:

- правило вичерпання внутрішніх правових засобів варто застосовувати в контексті всієї системи захисту прав людини, встановленої державою-учасницею, з певною гнучкістю та без зайвого формалізму;
- засоби юридичного захисту повинні бути достатньо надійними й ефективними не лише в теорії, а й на практиці; заявник не зобов'язаний вдаватися до засобів, які є неадекватними, неефективними або не гарантують розгляд скарги, тому в цьому сенсі «не мають перспективи на успіх»;
- заявник, який скористався засобом захисту, здатним виправити положення, яке викликало передбачуване порушення, безпосередньо, а не тільки опосередковано, не зобов'язаний вдаватися до інших доступних йому засобів захисту, ефективність яких сумнівна;
- необхідно враховувати не лише саму наявність правових засобів у правовій системі конкретної держави-учасниці, а й загальний правовий і політичний контекст, у якому вони повинні діяти, а також становище, у якому перебувають заявники. Правило вичерпання всіх внутрішніх засобів юридичного захисту не придатне, якщо абсолютно очевидно, що існує адміністративна практика постійних порушень, не сумісна з положеннями

Конвенції, і держава проявляє терпимість щодо подібних порушень, унаслідок чого розгляд у національних судах даремний;

– обов’язок доведення в Суді реального функціонування, доступності й ефективності правового засобу в той період, коли в особи виникли підстави захистити своє право на національному рівні, лежить на державі-відповідачу. Проте потім обов’язок доведення переходить на заявника: він має довести, що ті засоби, про які говорить держава-відповідач, були використані або через певні обставини конкретної справи були неадекватними й неефективними, тому звернення до них не мало перспективи на успіх.

Серед внутрішньодержавних правових засобів, що підлягають вичерпанню, панівне місце посідає судовий захист порушеного права. Без попереднього розгляду в національних судових інстанціях скарга заявника до Європейського суду з прав людини не має шансів бути визнаною прийнятною, за винятком справ, не підвідомчих національним судам, і в ситуації, передбаченій ст. 13 Конвенції.

Як правило, для вичерпання судових засобів правового захисту Європейський суд із прав людини відповідно до судової системи більшості європейських держав вимагає, щоб заявник, не задоволений рішеннями національних судів, послідовно пройшов три інстанції: першу, апеляційну та касаційну. Залежно від особливостей окремих судових систем, порядку оскарження, конкретних обставин справи кількість інстанцій може збільшитись або зменшитись [112, с. 120-121].

Так, наприклад, у рішенні в справі «Киган проти Ірландії» від 26 травня 1994 р. [389] Суд відхилив заяву держави-відповідача про те, що заявник, не звернувшись до Верховного суду країни, порушив правило вичерпання. Європейський суд із прав людини зазначив, що практика Верховного суду Ірландії свідчить про те, що звернення до нього заявника не мало шансів на успіх. Проте це швидше виняток, ніж правило. У більшості випадків незвернення заявника до вищої судової інстанції (касаційних судів) Європейський суд із прав людини розцінює як невичерпання національних

правових засобів, причому навіть у тих випадках, коли звернення до вищої інстанції має мало шансів на успіх (наприклад, у справі «Сиве проти Франції» 1999 р. [418]).

Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїй Постанові «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» від 17 жовтня 2011 р. № 11 [313] зазначає, що на діяльність судів, окрім таких негативних факторів, як незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів, недоліки в роботі підрозділів органів внутрішніх справ, несвоєчасне виконання ухвал суду про привід осіб у кримінальному провадженні й у справах про адміністративні правопорушення, неможливість забезпечити участь адвокатів у судових процесах, тривалість часу, необхідного для доставки судових повісток про дату судового засідання, впливає також значне навантаження насамперед на суддів першої інстанції. При цьому серед зазначених вище справ є позови, явно необґрунтовані, а до суду звертаються позивачі, які не понесли істотної шкоди. На тлі визнаних міжнародними організаціями істотних проблем у правовій системі України, а також неефективності проведених судових реформ розгляд явно необґрунтованих позовів і позовів, у яких позивач не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конституцією України й міжнародними договорами України, не вимагає розгляду позовів по суті, призводить до недотримання строків розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення, а отже, до порушення права на справедливий судовий розгляд та права на ефективні засоби юридичного захисту, негативно впливає на ефективність правосуддя та на авторитет судової влади в Україні.

З такою ж проблемою зіткнувся Європейський суд із прав людини. 18–19 лютого 2010 р. в м. Інтерлакені за ініціативою швейцарського головування в Комітеті Міністрів Ради Європи відбулася Конференція високого рівня, на якій було прийнято Інтерлакенську декларацію. Наголошуючи на важливості

підтримання незалежності суддів і збереження неупередженості та якості Європейського суду з прав людини, конференція закликала держави-сторони та Раду Європи повною мірою застосовувати новий критерій прийнятності, передбачений у Протоколі № 14 до Конвенції, та розглянути інші можливості застосування принципу «*de minimis non curat praetor*».

Водночас у національну правову систему не імplementовано принцип «*de minimis non curat praetor*». Як наслідок, Україна є однією з країн-рекордсменів за кількістю поданих проти неї заяв, у яких заявники скаржаться на порушення того чи іншого гарантованого їм міжнародним документом права людини та/або основоположної свободи, проте в яких таке порушення не досягло мінімального рівня тяжкості [113, с. 58-61].

Так, наприклад, Україна посідає одне з перших місць за кількістю індивідуальних заяв, які визнаються Європейським судом із прав людини неприйнятними за критеріями *de minimis*. Цей критерій було запроваджено Протоколом № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод із метою збереження й покращення ефективності контрольної системи на тривалий період, переважно у світлі дедалі більшої завантаженості Європейського суду з прав людини та Комітету Міністрів Ради Європи, а також з огляду на потребу забезпечити Суду можливість і далі відігравати провідну роль у захисті прав людини в Європі. Суд оголошує непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі ст. 34 Конвенції, якщо він вважає, що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією й протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином (пп. «b» п. 3 ст. 35 Конвенції).

Лише Суд має компетенцію тлумачення й застосування цього критерію прийнятності. Узагальнення його практики дає підстави для висновку, що критеріями *de minimis* у визначенні шкоди, якої зазнав заявник, є такі: фінансова шкода для заявника; суспільний інтерес та характер права, про

порушення якого стверджується заявником; суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/або основоположної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі; серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника.

Зазначений критерій ґрунтується на загальному принципі «*de minimis non curat praetor*» – «претор не займається дрібницями». Зазначений критерій передбачає, що порушення права, яким би справжнім воно не було суто з юридичної позиції, може бути предметом розгляду в міжнародному суді лише в тому разі, якщо таке порушення досягло мінімального рівня тяжкості (рішення ЄСПЛ у справі «Корольов проти Росії» від 1 липня 2010 р.). Оцінка такого мінімального рівня має зазвичай відносний характер, вона залежить від усіх обставин справи.

При цьому щодо питання про те, чи вимагає повага до прав людини, гарантована Конвенцією й протоколами до неї, розгляду заяви по суті, ЄСПЛ неодноразово наголошував, що органи Конвенції послідовно роз'яснювали, що вона вимагає продовження розгляду справи навіть у разі, якщо сторони вже досягли дружнього врегулювання спору та якщо є підстави для вилучення заяви з реєстру справ. Однак також було встановлено, що потреби в такому розгляді немає в тому разі, якщо щодо питання, порушеного за Конвенцією в справі, яку розглядає Суд, уже існує чітка й досить значна практика Суду (рішення Європейського суду з прав людини в справі «Кавак проти Туреччини» від 19 травня 2009 р.). Якщо ж вимоги європейського публічного порядку, правовими актами якого є Конвенція та протоколи до неї, вимагають таке, є необхідність у подальшому розгляді скарги.

Натомість законодавство України, яке розвиває положення Конституції України щодо поняття й критеріїв суттєвої шкоди, потребує вдосконалення. Так, по-перше, у ньому законодавець використав термін «істотна шкода», а не «суттєва шкода», наповнюючи його змістом, який відрізняється від змісту, яким його наповнює ЄСПЛ. Судді Конституційного Суду України у відставці

П. Євграфов і В. Тихий із цього приводу констатують, що в законодавстві держав – учасниць Конвенції для позначення одного й того ж правового поняття використовують різні терміни. Такі термінологічні розбіжності неминучі, адже на відміну від понять слова та словосполучення, у яких вони виражаються й закріплюються, у всіх мовах різні, тому одне й те ж поняття виражається в різних мовах по-різному. Отже, значення конвенційних слів і термінів необхідно встановлювати в значенні, визначеному цими нормами й тлумаченнями, наданими Судом [133].

По-друге, потребує перегляду закріплений у законодавстві України критерій оцінки суттєвої шкоди «спричинені матеріальні збитки», який наразі розраховується залежно від перевищення в певну кількість разів неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Також необхідне виявлення й закріплення в законодавстві України інших критеріїв суттєвої шкоди відповідно до практики ЄСПЛ.

Крім того, необхідна імплементація до правової системи України принципу «*de minimis non curat praetor*», який дозволяє суддям не розглядати «малозначні» справи. Так, Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїй Постанові «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» від 17 жовтня 2011 р. № 11 [313] зазначає, що на діяльність судів, окрім таких негативних факторів, як незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів, недоліки в роботі підрозділів органів внутрішніх справ, несвоєчасне виконання ухвал суду про привід осіб у кримінальному провадженні й у справах про адміністративні правопорушення, неможливість забезпечити участь адвокатів у судових процесах, тривалість часу, необхідного для доставки судових повісток про дату судового засідання, впливає також значне навантаження насамперед на суддів першої інстанції. При цьому серед зазначених вище справ є позови, явно необґрунтовані, а до суду звертаються позивачі, які не понесли істотної шкоди. На тлі визнаних міжнародними

організаціями істотних проблем у правовій системі України, а також неефективності проведених судових реформ розгляд явно необґрунтованих позовів і позовів, у яких позивач не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конституцією України й міжнародними договорами України, не вимагає розгляду позовів по суті, призводить до недотримання строків розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення, а отже, до порушення права на справедливий судовий розгляд та права на ефективні засоби юридичного захисту, негативно впливає на ефективність правосуддя та на авторитет судової влади в Україні.

Національні суди України у своїй правоінтерпретаційній діяльності щодо прав і свобод людини та їх гарантій використовують також принципи, методи, правила тлумачення конвенційних норм, вироблені Європейським судом із прав людини. При цьому судова практика національних судів України показує, що під час вирішення питання про те, чи є заподіяна шкода істотною, ними використовують різні критерії її визначення [527; 321]. Зазначене, по-перше, свідчить про відсутність єдності судової практики. По-друге, спосіб тлумачення й застосування національного законодавства щодо питання суттєвої шкоди зумовлює наслідки, які не відповідають принципам Конвенції як вони тлумачаться у світлі практики ЄСПЛ.

Наслідками наведеного є перевантаженість національних судів справами, у яких позивачі не зазнали суттєвої шкоди; відмова національними судами позивачам у поновленні їхніх порушених прав та/або свобод через оцінку наявності чи відсутності суттєвої шкоди за критерієм «спричинені матеріальні збитки» та вимірювання таких збитків неоподатковуваним мінімумом доходів громадян.

Д. Белов слушно зазначає, що Основний Закон України має відповідати потребам життя, суспільного буття. Учений наголошує: «Що ж стосується розуміння гомеостазису щодо правової матерії, то мова йде про відповідність Основного Закону потребам життя, суспільного буття, тобто про зовнішній

фактор відповідності конституційно-правової норми. <...> Гомеостазис у конституційному праві розглядається як джерело забезпечення стабільності Конституції України, галузі конституційного права та всієї правової системи України. Фактор, що забезпечує відповідність формального закону (у тому числі Конституції) реальним потребам суспільного життя. При цьому гомеостазис відрізняється від інших факторів, які забезпечують стабільність тих чи інших соціально-політичних процесів, наявністю системоутворюючих начал, внутрішнім взаємозв'язком і взаємозалежністю елементів конкретної системи. Гомеостазис конституційного права з точки зору теорії зумовлений тією особливою роллю, яку відіграють ця галузь і наука у всій правовій системі будь-якої держави. Постановка питання про гомеостазис практики конституційного права України викликана нестабільністю вітчизняної Конституції та всього конституційно-правового законодавства». Відповідно, законодавство України, яке розвиває положення Конституції України, також має відповідати таким потребам [53, с. 447-448].

Отже, для науки конституційного права актуальною є розробка виваженої, науково обґрунтованої концепції суттєвої шкоди, а також формулювання визначення принципу «*de minimis non curat praetor*» і виявлення його структурних елементів для його імплементації.

Моментом, коли скарга вважається поданою, і перебіг 6-місячного строку тим самим припиняється, визнається дата її відправлення заявником на адресу Суду. Таке звернення може містити лише найкоротший виклад предмета й мети скарги. Суд має право встановити, що датою подачі скарги є день її реєстрації або інша дата, при цьому моментом, коли перебіг 6-місячного строку припинився, залишається дата першого відправлення скарги заявником. Суд дуже строго підходить до можливості продовження 6-місячного строку, яке можливе лише через форс-мажорні обставини або особливі ситуації, як, наприклад, перешкоджання направленню скарги діями влади.

У Конвенції вказано обставини, за яких індивідуальну заяву буде визнано неприйнятною. Перша з них – анонімність заяви. Однак заявник, не маючи права бути анонімним у відносинах із Судом, може просити Суд із тих чи інших причин (як показує практика, переважно суто особистого, морально-етичного характеру) не розкривати його ім'я в ході судового розгляду та в тексті рішення. Як приклади можна назвати рішення в справах «Z та інші проти Сполученого Королівства» від 10 травня 2001 р. [357] та «К. і Т. проти Фінляндії» від 12 липня 2001 р.

Визнається неприйнятною індивідуальна заява, яка за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом або подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, а також якщо вона не містить нових фактів у справі. Виняток із цього правила можливий лише в тому разі, якщо в справі, раніше розглянутій у процедурі міжнародного розгляду, з'явилися нові істотні факти.

Інше й не менш актуальне питання конституційно-правового забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ або до органів міжнародних організацій – виконання рішень міжнародних судових установ у частині вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. Так, відповідно до ст. 7 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» державна виконавча служба впродовж 10 днів із дня надходження документів, зазначених у п. «б» ч. 3 ст. 7 зазначеного закону, відкриває виконавче провадження. З метою забезпечення відновлення порушених прав стягувача, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру.

Водночас законодавство України не містить зобов'язання державної виконавчої служби повернути майно, яке було описане, арештоване державним виконавцем і передане на відповідальне зберігання іншій особі/особам, на попереднє місце знаходження. Так, ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» [311], що набуває чинності 15 жовтня 2016 р.,

закріплює право особи, яка вважає, що майно, на яке накладено арешт, належить їй, а не боржникові, може звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно та про зняття з нього арешту. У ч. 2 ст. 59 зазначеного закону міститься процедура зняття арешту з майна в разі прийняття судом рішення про зняття арешту з нього, а в ч. 3 ст. 59 – в іншому випадку: зняття з майна боржника арешту за постановою начальника відповідного відділу державної виконавчої служби, якому безпосередньо підпорядкований державний виконавець, якщо виявлено порушення порядку накладення арешту. Також у Законі України «Про виконавче провадження» не закріплено процедуру повернення майна, на яке був накладений арешт, власникові.

К. Музичук слушно зазначає, що коли результати використання закону не дають змогу передбачити результат його дії за конкретних умов, є серйозна загроза свавілля, тобто порушення норм демократії [257, с. 5]. ЄСПЛ у п. 35 рішення в справі «Гертель проти Швейцарії» від 25 серпня 1998 р. [364] зазначає: «Норму не можна вважати «законом» <...> якщо її не сформульовано з достатньою чіткістю».

При цьому в порушення принципу справедливості в Україні усталеною є така судова практика: речі, виключені з акту опису й арешту майна, повертаються особою, на відповідальному зберіганні в якій вони перебувають [437]. І державна виконавча служба, і національні суди України обов'язок із повернення майна, яке включає також його транспортування й передачу власнику та вимагає невиправданих фінансових витрат для зберігача, покладають на самого зберігача. Прикладом є рішення Краматорського міського суду Донецької області № 234/21072/15-ц від 24 березня 2016 р., у якому суд, посилаючись на ч. 1 ст. 1212 Цивільного кодексу України, зобов'язує зберігача повернути власнику речі, які були виключені з акту опису та арешту майна.

Відповідно ж до п. 12 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28 січня 2013 р. № 24-152/0/4-

13 [219] шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю державного виконавця, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому цивільним законодавством. Відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [190]. Згідно із Законом України «Про виконавче провадження» збитки, завдані державним виконавцем фізичним або юридичним особам під час проведення виконавчого провадження, підлягають відшкодуванню в порядку, встановленому законом [311]. Відповідно до ч. 3 ст. 11 Закону України «Про державну виконавчу службу» шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому законом, за рахунок держави [13, с. 234].

Отже, обов'язок із повернення речей, які були вилучені державною виконавчою службою та передані на відповідальне зберігання, має бути покладено на державну виконавчу службу. Для цього необхідно ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» доповнити ч. 6, яку викласти в такій редакції: «Майно, з якого знято арешт, державна виконавча служба передає власникові. Державний виконавець вилучає це майно в зберігача та передає його власнику, про що складає акт передачі. У разі знищення майна, що має бути передане власнику в натурі, державний виконавець складає акт про неможливість передачі майна, що є підставою для звернення власника до суду за захистом своїх прав. У разі письмової відмови власника від одержання майна державний виконавець під розписку повертає зазначене майно зберігачеві, а в разі його відмови прийняти це майно на зберігання призначає зберігачем іншу особу, яка одержує за зберігання майна винагороду, розмір якої визначається угодою між зберігачем і державним виконавцем, та складає акт про відмову власника прийняти майно».

Актуальними є також питання вдосконалення законодавства, яке регулює правовідносини у сфері страхування професійної відповідальності адвокатів, нотаріальної діяльності.

Право на правову (юридичну) допомогу належить до конституційних гарантій прав і свобод людини та конституційних гарантій правосуддя. Не випадково з усіх видів юридичної допомоги саме допомога адвоката безпосередньо регулюється конституційними нормами, а право на інші види правової допомоги закріплене на рівні чинного законодавства. Адвокатура є формою реалізації державних гарантій права на правову допомогу в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави [78, с. 86].

Т. Вільчик слушно зазначає, що конституційне право на професійну правову допомогу варто розглядати як один із головних елементів у механізмі реалізації права особи на правову допомогу, а ратифікація Угоди про асоціацію з Європейським Союзом засвідчила вибір Україною європейської системи цінностей і стандартів захисту прав людини, дотримання яких на практиці можливе за умови реалізації принципу верховенства права, забезпечення кожного права на справедливий судовий розгляд незалежним і неупередженим судом, а також ефективного виконання своїх функцій суміжними правовими інститутами, насамперед адвокатурою України. Однією з умов досягнення членства в Європейському Союзі є побудова такої системи адвокатури, яка відповідатиме новим суспільно-політичним та економічним реаліям, і розроблення законодавства, норми якого відтворюватимуть модель європейського інституту адвокатури [78, с. 86].

Так, згідно із Загальним кодексом правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства від 1988 р. адвокати завжди повинні бути застраховані від пред'явлення позовів, пов'язаних із недостатньою компетентністю. У Директиві № 98/5/ЄС Європейського парламенту та Ради Європи від 16 лютого 1998 р. про полегшення практики адвоката в іншій державі-члені, у якій кваліфікація була отримана на постійній основі, зазначається, що незалежно від правил професійної етики, яким

підпорядковується адвокат у своїй країні, він зобов'язаний виконувати правила тієї країни, у якій він вирішив практикувати [61]. При цьому директива, як наголошує О. Боков, містить таке положення: «Держава, яка приймає адвоката, має право зобов'язати страхувати свою діяльність або вступити у фонд, який гарантує таке страхування згідно з правилами цієї держави. Ця вимога є необов'язковою, якщо адвокат доведе, що у своїй країні він має рівноцінне страхування чи іншу форму гарантії цивільної відповідальності. Якщо ж таке страхування або гарантія недостатні, держава, яка приймає адвоката, має право зобов'язати його додатково здійснити страхування на непокриту частину» [61].

Сьогодні страхування професійної відповідальності адвокатів має добровільний характер у Греції, Іспанії, Латвії, а в таких країнах Європи, як Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Естонія, Ісландія, Ірландія, Італія, Кіпр, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чеська Республіка, Швеція, є обов'язковим.

Питання страхування професійної відповідальності адвоката дискутується також Національною асоціацією адвокатів України. У кожній країні щодо цього існують певні особливості. Наприклад, в Ірландії покриття страхування професійної відповідальності є обов'язковим лише для адвокатів, які займаються приватною практикою. Адвокати, які працюють на корпоративний сектор, надаючи юридичну підтримку лише своїм працедавцям, не зобов'язані мати особисте страхування професійної відповідальності. Адвокати, які працюють на повну ставку на державній службі, також звільняються від страхування професійної відповідальності. У Німеччині, Фінляндії й багатьох інших країнах кожен адвокат повинен особисто придбати страхування професійної відповідальності мінімального рівня. У Бельгії кожен адвокат є застрахованим за свою професійну відповідальність через членство в Асоціації адвокатів. В Угорщині майже 98% адвокатів застраховані організацією, створеною Асоціацією адвокатів

Угорщини. У більшості європейських країн немає особливих правил щодо відповідальності адвокатів, окрім загальних правил відповідальності, що стосуються всіх громадян. Існують традиційні вимоги (наприклад, мінімальне покриття), проте не застосовуються жодні заходи особливого регулювання [325].

Відповідно до розділу 3.9.1 Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства на адвоката покладено обов'язок бути застрахованим від пред'явлення позовів, що можуть бути пов'язані з його недостатньою професійною компетентністю [6]. В Україні деякі положення чинного законодавства, що регулює право особи на правову допомогу, потребують подальшого вдосконалення, на що звертається увага як науковцями, так і практиками; також працює робоча група з удосконалення законодавства про безоплатну правову допомогу [83, с. 186-187]. Т. Вільчик підкреслює, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» центри з надання правової допомоги можуть призначати адвоката, який надає безоплатну вторинну правову допомогу, подавати клопотання про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, з підстав, до яких належить, зокрема, неналежне виконання зобов'язань за умовами договору. Існування «доручення» від центру з надання правової допомоги обмежує процесуальну незалежність адвоката. Необмежене коло повноважень центрів із надання правової допомоги, яке може встановлюватись поза Законом України «Про безоплатну правову допомогу», а саме Положенням про центри (п. 13 ст. 17 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»), дає підстави припустити, що державне управління адвокатурою може стати необмеженим. Центри з надання правової допомоги не є суб'єктом надання безоплатної правової допомоги в розумінні ст. 25 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (права суб'єктів), вони самостійно як юридичні особи не надають правову допомогу, а виконують адміністративно-організаційну функцію, що постає із чинної редакції Закону України «Про безоплатну правову допомогу», оскільки в ньому вказано, що

«центр <...> організує», «центр <...> забезпечує». Тобто центр із надання правової допомоги як юридична особа має нести відповідальність за ненадання або неякісне надання правової допомоги [83, с. 189].

Пам'ятаючи, що держава не завжди відповідає за всі помилки, допущені адвокатом, та посиляючись на рішення Європейського суду з прав людини в справі «Дауд проти Португалії», Т. Вільчик додає, що суди та інші державні органи зобов'язані реагувати на явну й очевидну бездіяльність призначеного захисника та вживати заходи щодо його своєчасної заміни [83, с. 204]. При цьому, наприклад, у Німеччині свідоцтво, яке дозволяє здійснювати адвокатську діяльність, видається палатою адвокатів після того, як претендент уклав договір обов'язкового страхування професійної відповідальності (параграф 51 Федерального уложення про адвокатуру від 1 серпня 1959 р.) або попередньо надав зобов'язання щодо страхового забезпечення (параграф 12 Федерального уложення про адвокатуру від 1 серпня 1959 р.) [533]. Найбільше забезпеченню прав громадян і юридичних осіб, які звертаються до адвокатів за наданням правової допомоги, інститут відповідальності адвокатів слугує в поєднанні з інститутом страхування ризику професійної відповідальності адвоката. Позиція щодо того, що адвокат повинен бути застрахований від позову за звинуваченням у неналежному виконанні обов'язків або за інші дії, вчинені ним під час розгляду справи в суді, була висловлена в низці судових рішень. Необхідність цього обґрунтовується наявністю інтересів як клієнта, який зможе отримати повне відшкодування збитків, заподіяних йому в результаті неналежної роботи адвоката, так і адвоката, оскільки має полегшити йому тягар можливої майнової відповідальності [83, с. 204].

Л. Демидов і В. Сергєєв акцентують увагу на тому, що розмір страхової виплати визначається в розумних межах відповідно до ризику можливих помилок, допущених адвокатами в ході здійснення професійної діяльності [32, с. 17]. Т. Вільчик зазначає, що хоча не в усіх країнах ЄС страхування професійної відповідальності адвоката є обов'язковим, у законодавстві Іспанії, Італії, Швеції, Ірландії, Польщі, Чехії, Фінляндії,

Нідерландів діє імперативне правило щодо обов'язкового страхування професійної відповідальності адвокатів [83, с. 287-288]. Одностайні вчені також у думці щодо доцільності обов'язкового страхування відповідальності адвокатів. О. Кучерена як аргумент наводить таке твердження: «Повною мірою забезпеченню прав громадян і юридичних осіб, які звертаються до адвокатів за наданням юридичної допомоги, інститут відповідальності слугує в поєднанні з інститутом страхування ризику професійної відповідальності адвоката» [214, с. 87]. В. Гайст переконаний: «Страхування відповідальності адвокатів дасть змогу значною мірою забезпечити й захистити майнові інтереси клієнтів» [91].

Безумовно, одним з аргументів необхідності запровадження страхування професійної відповідальності адвокатів є позиція Європейського суду з прав людини в цьому питанні. Так, у рішенні в справі «Граціані-Вейсс проти Австрії» від 18 жовтня 2011 р. Суд аналізує законодавство Австрії: «Перед допуском до практики всі адвокати зобов'язані подати до виконавчого комітету Асоціації адвокатів докази укладення ними договору страхування цивільної відповідальності зі страховою організацією, уповноваженою на заняття комерційною діяльністю в Австрії, щодо вимог про відшкодування збитків, які можуть бути висунуті проти них у результаті їх професійної діяльності. Вони повинні забезпечувати страхування протягом усієї професійної діяльності та надавати відповідні докази за запитом Асоціації адвокатів».

Відповідно до параграфу 51 Федерального уложення про адвокатуру Німеччини адвокати, як і інші працівники, чия діяльність може завдати серйозної майнової шкоди довірителю (податкові консультанти, нотаріуси, лікарі тощо), обов'язково страхують свою професійну відповідальність. Не заборонені німецьким законом також угоди адвоката з довірителем про обмеження відповідальності. Особливо це стосується відповідальності адвоката під час виконання господарсько-правових доручень, де повне відшкодування збитків може бути економічно складним для адвоката. При

цьому сума покриття можливого збитку становить не менше 250 тис. євро в кожному страховому випадку. Платежі страховика в усіх випадках заподіяння шкоди, що сталися протягом одного року, можуть обмежуватись чотирикратною мінімальною страховою сумою [83, с. 303-304].

У Франції відповідно до Закону про організацію професії адвоката від 1991 р. обов'язковим є страхування професійної цивільної відповідальності адвокатів. У законі йдеться, що договір страхування може бути укладений як конкретним адвокатом, так і групою адвокатів або адвокатською організацією [28].

Сучасна французька адвокатура є яскравим прикладом злагодженої системи, що увібрала в себе лише найкращі традиції минулих віків. Від самого заснування й донині цей інститут відрізняється високим рівнем самоорганізації, чіткою регламентацією їхньої професійної діяльності та професійною етикою [273]. Наразі страхування професійної відповідальності адвокатів Франції поділяється на два види: колегіальне та індивідуальне.

Викладене свідчить про необхідність запровадження обов'язкового страхування професійної відповідальності адвокатів і в Україні.

Забезпечення й захист законних прав і свобод людини та громадянина є завданням не лише державних органів і посадових осіб, а й усіх інститутів суспільства та держави. Метою нотаріальної діяльності є захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом здійснення нотаріусами передбачених законодавчими актами нотаріальних дій від імені України [554, с. 3]. К. Чижмарь слушно наголошує: «Інститут нотаріату в механізмі захисту прав і свобод людини й громадянина є державно-правовим інститутом, а нотаріальна діяльність має дуалістичний характер поєднання публічно-правових і приватноправових начал. Специфіка організації нотаріату полягає в тому, що ця система створена для забезпечення правової допомоги населенню. Держава за допомогою нотаріату реалізує свою позитивну роль у зміцненні інституту прав і свобод людини й громадянина. Отже, через

інститут нотаріату держава реалізує одну зі своїх функцій, враховуючи при цьому як публічні, так і приватні інтереси» [554, с. 330].

Водночас науковець зазначає, що інститут нотаріату не отримав, на жаль, належного відображення й закріплення в Конституції України. Відсутність згадки про нього в Основному Законі нашої держави не є адекватним тому місцю, яке він насправді посідає в житті та розвитку вітчизняного громадянського суспільства. Із самої суті Конституції України постає більш вагома роль нотаріату в розвитку конституційно-правових відносин, які сприяють їх стабільності та захисту прав і свобод людини й громадянина [554, с. 330-331]. Ми згодні з К. Чижмарь, що необхідно скасувати поділ у нотаріальній професії на державних і приватних нотаріусів. Держава не має забезпечувати здійснення нотаріальних функцій, які більш успішно виконують недержавні нотаріуси. Водночас держава повинна здійснювати контроль за якістю надання нотаріальних послуг та регулювати їх вартість для малозабезпечених категорій населення. Мають бути вироблені чіткі й надійні механізми відповідальності нотаріусів за надання неякісних послуг [554, с. 331-332].

Проведений аналіз позицій науковців, міжнародних договорів, законодавства України та інших країн, практики їх застосування дає змогу сформулювати авторське визначення поняття гарантій права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна: за змістом – як систему засобів і способів, створення яких є зобов'язанням держави, покликаних забезпечити фактичну реалізацію, охорону й захист права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій; за формою – як передбачені національним законодавством України й міжнародними договорами, які є частиною національного законодавства, а також рішеннями міжнародних судових установ, які тлумачать норми таких міжнародних договорів, нормативно-

правові та організаційно-правові способи реалізації права на звернення до міжнародних судових установ і міжнародних організацій; за суттю – як умови, які держава зобов’язана створити для реалізації права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Роль і значення гарантій конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, полягає в тому, що вони являють собою сукупність взаємопов’язаних і взаємодіючих факторів різних сфер життя суспільства на певному етапі розвитку держави й суспільства, в основі взаємодії яких лежить цілеспрямована діяльність зі створення умов для реальної можливості здійснення права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Нормативно-правовими гарантіями конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ і міжнародних організацій є гарантії, закріплені в національному законодавстві України, у тому числі в ратифікованих Україною міжнародних договорах та рішеннях міжнародних судових установ, які є актами тлумачення норм цих міжнародних договорів.

4.2. Організаційно-правові гарантії конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій

Права людини в ХХІ столітті стали загальновизнаною нормою людського життя для всього цивілізованого світу, а їх визнання як вищої цінності є базовим міжнародним і конституційно-правовим принципом [280, с. 223]. Загальновідомо, що права людини перетворюються на реальну цінність лише тоді, коли вони надійно гарантовані [40, с. 3; 280, с. 223; 281, с. 18-22]. Сьогодні в міжнародно-правових нормах закріплені їх загальновизнані міжнародно-правові гарантії. Держави створюють засновані на них

внутрішньодержавні гарантії забезпечення прав людини й основних свобод [11, с. 332; 12, с. 65], адже згідно з низкою резолюцій ООН країни-учасниці взяли на себе обов'язок створити внутрішньодержавні гарантії забезпечення прав людини та основних свобод, що ґрунтуються на загальновизнаних міжнародно-правових гарантіях, закріплених у відповідних міжнародно-правових нормах. Міжнародно-правові та внутрішньодержавні гарантії перебувають у тісному й нерозривному взаємозв'язку, є взаємозалежними.

У широкому розумінні конституційно-правові гарантії прав і свобод людини є складником правової системи України [142, с. 3], а формування механізму юридичних гарантій конституційних прав і свобод людини – одна з основних тенденцій її розвитку сьогодні. Початок цьому процесу було покладено прийняттям Конституції України 1996 р.

Конституції різних країн досить чітко визначають систему органів та осіб, які повинні захищати права й свободи людини та громадянина, як зазначає Л. Ліпачева [217, с. 54]. На переконання Т. Заворотченко, найвищою організаційно-правовою гарантією прав і свобод людини й громадянина є конституційний лад, заснований на неухильному дотриманні конституції та законів держави, приписах природного права й загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Досліджуючи суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина, науковець виявила такі елементи системи організаційно-правових гарантій цих прав і свобод, як держава, органи державної влади (парламент, омбудсмен, президент, конституційний суд), органи правосуддя, органи прокуратури, уряд та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, міжнародні органи й організації, членом чи учасником яких є держава, політичні партії, адвокатура, громадські організації (молодіжні, дитячі, релігійні тощо), а також засоби масової інформації [141, с. 10].

Водночас одним з елементів механізму забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини є інститут нотаріату [534, с. 142]. У літературі говориться про його подвійну природу: з одного боку, нотаріат наділений певними владними повноваженнями, через що його діяльність набуває публічного характеру, а з іншого – він організаційно не входить у систему органів державної влади, що дає змогу визначати його як повноцінний інститут громадянського суспільства, який здійснює від імені держави публічну діяльність щодо захисту конституційних прав і свобод людини. Водночас фундаментальні наукові дослідження цієї проблеми відсутні, а незначні праці з окремих її аспектів характеризуються наявністю великої кількості діаметрально протилежних позицій [118, с. 262-266].

Інше актуальне питання – уточнення існуючої сьогодні в науці конституційного права концепції організаційно-правових гарантій прав людини та основних свобод, а також організаційно-правових гарантій права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Така необхідність зумовлюється наведеним далі.

Стаття 9 Конституції України проголошує: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». 5 липня 2012 р. Рада з прав людини ООН у резолюції «Національні установи, що займаються заохоченням і захистом прав людини», прийнятій без голосування на 32-й сесії, визнала важливу роль, яку національні установи, що займаються заохоченням і захистом прав людини, відіграють у Раді з прав людини, а також механізм його універсального періодичного огляду (як на етапі підготовки, так і в подальшій діяльності) і спеціальні процедури. Вітаючи таке історичне розширення можливостей національних установ здійснювати внесок у роботу Ради з прав людини, вона закликала їх скористатися цими можливостями.

Генеральна Асамблея ООН у резолюції, прийнятій 18 грудня 2013 р., закликала держави-члени створювати ефективні, незалежні й плюралістичні національні установи, що займаються заохоченням і захистом усіх прав людини та основних свобод для всіх; там, де вони вже існують, – зміцнювати їх, як це передбачено у Віденській декларації та Програмі дій, а самі такі установи, якщо вони відповідають Паризьким принципам, продовжувати брати участь в обговореннях у всіх відповідних механізмах і процесах Організації Об'єднаних Націй та робити внесок у ці обговорення згідно зі своїми відповідними мандатами, у тому числі розглядати порядок денний у галузі розвитку на період після 2015 р. Більше того, Генеральна Асамблея ООН просить Генерального секретаря в його наступній доповіді Генеральній Асамблеї ООН зосередити увагу на поточній участі національних правозахисних установ, які відповідають Паризьким принципам, у роботі Генеральної Асамблеї ООН та у відповідних процесах із метою вивчення питання про доцільність надання відповідними Паризькими принципами національним правозахисним установам можливості незалежно брати участь у роботі відповідних механізмів і в процесах Організації Об'єднаних Націй згідно зі своїми відповідними мандатами. Розширення згідно з названими резолюціями Генеральної Асамблеї ООН і Ради з прав людини ООН повноважень і функцій національних установ, які здійснюють заохочення й захист прав людини, створених відповідно до Паризьких принципів, зобов'язує державу узгодити її правогарантуючі функції з міжнародними стандартами в галузі прав людини. Це зумовлює необхідність удосконалення теорії гарантій прав людини й основоположних свобод, а також пов'язаної з ними нормотворчої, правозастосовної та іншої практики.

Водночас не всі типи національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини, що існують у різних країнах, створені згідно з Паризькими принципами, а отже, мають зазначені повноваження та функції. Так, серед понад 100 створених у світі національних установ лише 65 повністю відповідають Паризьким принципам [555, с. 117]. Є також країни, у

яких різні типи національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини, не були створені. Це призводить до неефективності конституційно-правових гарантій прав людини й основних свобод у країні, наслідком чого є збільшення фактів порушень цих прав і свобод [11, с. 334; 11, с. 65].

У юридичній літературі зазначається, що узгодження правогарантуючих функцій держави з конституційними та міжнародними стандартами в галузі прав людини зумовлює необхідність удосконалення теорії гарантій прав людини та основних свобод, а також пов'язаної з ними нормотворчої, правозастосовної й іншої практики. Водночас аналіз наукових досліджень свідчить про те, що в останній чверті XX століття темою наукових дискусій у юридичній літературі стало питання видів, повноважень і функцій національних установ, які займаються сприянням та захистом прав людини (роботи А. Вурфа, Л. Зайденштикера, Р. Карвера, Л. Райфа, В. Чуксіної та інших авторів). Питання конституційно-правового статусу окремих типів таких установ (омбудсмена, комісій із прав людини) до розширення їхніх повноважень відповідно до згаданих вище резолюцій Генеральної Асамблеї ООН та Ради з прав людини ООН було докладно вивчено як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі. Питання ж місця національних установ, що займаються сприянням і захистом прав людини, створених або які належить створити відповідно до Паризьких принципів, у системі гарантій прав людини та основних свобод ні до розширення їхніх повноважень зазначеними резолюціями, ні після не було предметом наукових досліджень у юридичній літературі.

Викладене свідчить, що актуальним і необхідним є уточнення існуючої в науці конституційного права концепції організаційно-правових гарантій прав людини, у тому числі права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, а також

створення концепції національних установ із заохочення й захисту прав людини.

Одним з елементів механізму забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини є інститут нотаріату [534]. У літературі говориться про його подвійну природу: з одного боку, нотаріат наділений певними владними повноваженнями, через що його діяльність набуває публічного характеру, а з іншого – він організаційно не входить у систему органів державної влади, що дає змогу визначати його як повноцінний інститут громадянського суспільства, який здійснює від імені держави публічну діяльність щодо захисту конституційних прав і свобод людини [534].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [318] нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов’язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріус не може займатись підприємницькою або адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об’єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, перебувати в штаті інших юридичних осіб, входити самотійно, через представника чи підставних осіб до складу правління або інших виконавчих органів господарських організацій, кредитно-фінансових установ, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової й творчої, у вільний від роботи час (ст. 3 Закону України «Про нотаріат»). Сутність і функціональне призначення нотаріальної діяльності не відрізняється від організаційно-правової форми її здійснення – приватної або державної. Захищаючи суб’єктивні права й законні інтереси фізичних і юридичних осіб, фіксуючи та посвідчуючи безспірні права осіб, нотаріат сприяє створенню ефективних умов для розпорядження власністю та її охорони, надання суб’єктивним правам публічної сили (офіційного визнання від імені держави).

Таким чином, нотаріальна діяльність має публічно-правовий характер, а також не є підприємницькою діяльністю.

Н. Полуякова зазначає, що важливими організаційними й функціональними принципами діяльності нотаріату є публічність, законність, незалежність і неупередженість [296, с. 121]. Не можна погодитись із Л. Федоровою, що такі принципи діяльності «зближують його із судовою владою». І хоча традиційно нотаріат пов'язувався із судовою системою та був їй підвідомчий, сьогодні він більше стосується правоохоронних органів [534, с. 143]. А. Гулевська справедливо підкреслює, що з огляду на арсенал методів і засобів здійснення нотаріальної діяльності можна дійти висновку про відсутність в органів нотаріату владних повноважень; у нотаріальній діяльності присутня публічність, проте відсутня владність [104]. Згідно зі ст. 5 Закону України «Про нотаріат» обов'язком нотаріуса є сприяння громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їхніх прав і захисті законних інтересів, роз'яснення прав та обов'язків, попередження про наслідки вчинюваних нотаріальних дій, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду.

Л. Федорова наголошує, що в літературі утвердилась позиція (хоч і не безспірна), що одним із найбільш важливих завдань органів нотаріату є здійснення так званого превентивного (попереджувального) правосуддя, як таке воно сприяє реалізації конституційного права на судовий захист. Такої ж думки дотримуються В. Жуйков, В. Ярков та інші вчені. Однак існують й інші позиції. Дійсно, на перший погляд діяльність нотаріуса легко вписується в судову процесуальну форму та дає можливість говорити про нотаріальний процес як альтернативу судовому цивільному процесу. М. Треушников порівнює процесуальну форму нотаріальної діяльності з формою особливого виробництва: «І особливе виробництво, і нотаріальний процес – це виробництво, у якому не діє принцип змагальності, оскільки він визначає позовне провадження». Не здійснюючи правосуддя, нотаріат може виступати

як орган так званого попереджувального правосуддя – зі своєю підвідомчістю й формами діяльності [534, с. 144-145].

Традиційно нотаріат сприяв зниженню навантаження на суди, оскільки до його компетенції поступово відійшов розгляд безспірних справ. В. Тараненко пише: «Нотаріат виконує певною мірою схожі з обов'язками суду завдання – охорону суб'єктивних прав громадян та організацій. Однак, розглядаючи віднесені до його відання питання, нотаріус, на відміну від суду, не досліджує та не з'ясовує спірні обставини. Предмет нотаріальної діяльності – безспірні справи. Нотаріус будує висновки лише на підставі фактів, у наявності яких він може переконатись безпосередньо або на підставі документів, зазначених у законі» [510, с. 605].

Таким чином, як справедливо підкреслює В. Жуйков, у правосуддя та нотаріату одна мета – забезпечення захисту прав громадян і юридичних осіб. При цьому суддя, який діє від імені держави, – носій державної влади, а нотаріус – лише представник держави. Автор також зазначає: «У діяльності правосуддя, як і в діяльності нотаріату, головне – правоохорона» [138].

В. Аргунов вважає, що нотаріат і суд здійснюють єдину функцію попереднього й подальшого контролю за законністю в цивільному обороті. Л. Федорова висновує, що, визнаючи єдність мети у сфері цивільної юрисдикції суду та нотаріальних органів, варто враховувати відмінність форм здійснення їхніх функцій. При цьому необхідно визнати існування в державі не підвладних їй органів, проте контрольованих нею видів юрисдикційної діяльності. До недержавних юрисдикційних процесів у юридичній літературі відносять вчинення приватними нотаріусами нотаріальних проваджень [534, с. 145-146].

Нотаріальний процес визначається науковцями як особлива форма застосування права, вирішення юридичних конфліктів і попередження правопорушень. Я. Панталієнко виділяє такі три елементи в структурі нотаріальної процедури: а) певну послідовність (порядок) вчинення нотаріальних дій, нотаріальне виробництво; б) загальні правила вчинення

нотаріальних дій та правила вчинення окремих нотаріальних дій, що регламентують повноваження нотаріуса щодо вчинення нотаріальної дії (виробництва); в) правила фіксації вчинених нотаріусом нотаріальних дій. При цьому фіксація юридичних обставин у нотаріальному процесі розглядається в широкому розумінні цього поняття, а нотаріальне діловодство – як один із його елементів, що забезпечує функцію фіксації та здійснення обміну інформацією на паперових та електронних носіях [283, с. 5].

Так, нотаріус вчиняє провадження стосовно прав та інтересів осіб, які звернулися до нього. Однак цей же нотаріус буде лише суб'єктом, який бере участь у провадженні з перевірки правильності сплати ним податків, яке здійснює інспектор податкової служби. Загальновідомий вислів, що справа знаходиться в провадженні суду (п. 4 ст. 136 Цивільного процесуального кодексу України), суб'єктами якого можуть стати як нотаріус, так і інспектор державної податкової чи іншої служби. На думку В. Аргунова, цю форму можна розглядати як форму несудового розгляду й вирішення цивільних справ. Л. Федорова вказує: «На відміну від суду, який розглядає в цивільному процесі суперечки про право, нотаріат виконує функції, спрямовані на юридичне закріплення цивільних прав і попередження їх можливого порушення в майбутньому. Таким чином, діяльність нотаріату має попереджувальний характер» [534, с. 146].

Далі науковець пояснює, що нотаріат, здійснюючи превентивне правосуддя, шляхом нотаріального посвідчення угод щодо нерухомості сприяє (профілактично) зниженню кількості спорів, пов'язаних із такими правочинами. Не лише робота з документами, а й з'ясування справжньої волі сторін угоди, роз'яснення їм їхніх прав, значення та наслідків здійснення дій спрямовується на захист прав усіх сторін угоди. Ця діяльність нотаріату дає можливість суб'єктам права уникнути звернення до суду за захистом своїх прав. Таку роль нотаріат виконує не лише у сфері цивільного обороту, а й в інших сферах. У зв'язку з викладеним Л. Федорова наголошує, що викликає подив те, що, наприклад, Цивільний кодекс Російської Федерації практично

виключив нотаріат із форм і способів захисту прав громадян, звузивши сферу діяльності нотаріальних органів за рахунок розширення компетенції державної реєстрації [534, с. 147]. На думку авторів цього документа, діяльність нотаріату в цій частині тягне додаткові витрати та не слугує надійною гарантією захисту інтересів сторін [64, с. 144].

Як орган попереджувального правосуддя нотаріус забезпечує примусове виконання зобов'язань без звернення до суду. Сьогодні найбільш ефективним і дієвим засобом позасудового захисту цивільних прав юридичних і фізичних осіб є виконавчий напис, що вчиняється нотаріусами [139, с. 66-69].

Ю. Желіховська зазначає, що інститут виконавчих написів має тривалу історію та належить до несудових форм захисту інтересів кредиторів за безперечними зобов'язаннями, які підтверджені документами та не викликають жодних сумнівів у їх достовірності. Дії, які вчиняють нотаріальні органи, забезпечують захист та охорону важливих прав та інтересів громадян та організацій, пов'язаних із їхньою діяльністю, оскільки стосуються їхніх майнових прав і гарантують подальшу реалізацію інших суттєвих прав громадян. Виконуючи функцію контролю за законністю в цивільному обороті, нотаріат реалізує своє друге завдання – зміцнення законності та правопорядку. Вчиняючи певну нотаріальну дію, нотаріус підтверджує цим законність і достовірність такої нотаріальної дії та запобігає можливим у майбутньому порушенням прав та інтересів осіб, які звернулись до нотаріуса чи посадової особи [137, с. 3].

О. Печений стверджує, що вчинення виконавчого напису є нотаріальною дією, спрямованою на надання документу юридичної сили. За юридичною природою виконавчий напис є розпорядженням нотаріуса про примусове виконання зобов'язання щодо сплати грошових сум або про передачу майна [291, с. 69]. Розкриваючи значення цієї нотаріальної дії, варто зауважити, що вчинення виконавчого напису є одним із проявів виконання нотаріатом завдань попереджувального правосуддя, яке дає можливість не доводити справу до суду шляхом усунення або зниження ймовірності

виникнення спорів. Функція попереджувального правосуддя визнається як постулат діяльності європейського нотаріату [105, с. 66-69].

Л. Федорова підкреслює велике значення діяльності органів нотаріату в забезпеченні громадянам доступу до правосуддя та захисті їхніх інтересів під час здійснення судового розгляду й вирішення справ (тобто коли вже відбулося звернення до правосуддя), наприклад, сприяючи повному й усебічному дослідженню обставин справи, оптимізуючи процес доказування, полегшуючи та спрощуючи діяльність правосуддя. Безперечно, важливою для забезпечення права людини на правовий захист, зокрема й конституційного права громадян на судовий захист, є діяльність нотаріусів щодо забезпечення доказів. Нотаріат спроможний значно спростити й прискорити процес вирішення справ судами, сприяти більш повному дослідженню обставин справи, забезпечуючи тим самим конституційне право людини й громадянина на судовий захист. У сучасних умовах нотаріат у механізмі реалізації прав людини виконує особливу роль – роль квазісудового органу юстиції. Незалежне становище нотаріату здебільшого відповідає новій якості особистих свобод у сфері цивільного обороту, що вимагають участі сильних посередників і захисників цих свобод, здатних протистояти тиску бюрократичного апарату на ці свободи. Нотаріальна діяльність являє собою незалежну, засновану на підпорядкуванні права й закону управлінську правоохоронну діяльність у сфері відносин, урегульованих нормами права [534, с. 146].

Сьогодні практика свідчить про необхідність і доцільність розробки та прийняття Нотаріального процесуального кодексу України, який визначатиме процесуальну сторону вчинення нотаріальної дії, правила нотаріального діловодства, процесуальні правила поведінки нотаріуса та осіб, які звернулися до нього за вчиненням нотаріальної дії.

Отже, хоча Конституція України не закріплює правовий статус органів нотаріату, проте ст. 59 Конституції України гарантує кожному право на отримання правової допомоги, що передбачає діяльність не лише органів

державної влади, а нотаріату як інституту громадянського суспільства. Статтею 55 Конституції України закріплюються гарантії державного захисту прав і свобод людини й громадянина, які втілюються в створенні різних механізмів їх захисту, у тому числі нотаріальній діяльності. Нотаріат входить у систему організаційно-правових гарантій прав людини та основних свобод. Практика ж сьогодення свідчить про необхідність і доцільність розробки та прийняття Нотаріального процесуального кодексу України.

У спеціальній літературі залежно від повноважень і функцій виділяються такі типи установ, які займаються заохоченням та захистом прав людини: комісії з прав людини, уповноважені/омбудсмени з прав людини (постомбудсмен інститути), антидискримінаційні омбудсмени/комісії, інститути/центри з прав людини, консультативні комісії з прав людини, комплексні інститути з прав людини. При цьому, як зазначає В. Чуксіна, спеціалізовані правозахисні інститути з вузькою сферою компетенції (комісії/омбудсмени з прав дітей, жінок та інших осіб) не відповідають Паризьким принципам і не вважаються національними установами, які займаються заохоченням і захистом прав людини [555, с. 117].

Згідно з Паризькими принципами національна установа, яка займається заохоченням і захистом прав людини, виконує такі загальні функції:

- представляє уряду, парламенту та будь-якому іншому компетентному органу на консультативній основі, на прохання зацікавлених органів або в порядку здійснення свого права розглядати будь-яке питання без звернення до вищої інстанції, думки, рекомендації, пропозиції й доповіді з питань, що стосуються заохочення та захисту прав людини; національна установа може прийняти рішення про оприлюднення цих висновків, рекомендацій, пропозицій і доповідей;

- заохочує та забезпечує узгодження національного законодавства, правил і практики з міжнародними документами з прав людини, учасником яких є ця держава, а також їх ефективне здійснення;

- сприяє ратифікації вищезазначених документів або приєднанню до них, забезпечує їх здійснення;

- бере участь у підготовці доповідей, які держави повинні подавати органам і комітетам Організації Об'єднаних Націй, а також регіональним установам на виконання своїх договірних зобов'язань, у разі необхідності висловлює свою думку із цього питання, належним чином дотримуючись вимог до їх незалежності;

- співпрацює з Організацією Об'єднаних Націй та іншими організаціями системи ООН, регіональними установами й національними установами інших країн, компетентними в питаннях заохочення та захисту прав людини;

- сприяє розробці навчальних і дослідницьких програм із прав людини та бере участь у їх здійсненні в школах, університетах і професійних колах;

- оприлюднює інформацію про становище в галузі прав людини та зусилля з боротьби проти всіх форм дискримінації, особливо расової, за допомогою підвищення обізнаності громадськості, зокрема й шляхом інформування та просвітницької діяльності, а також за допомогою використання всіх друкованих органів.

Комісії, які мають квазісудові повноваження, здійснюють не лише загальні, а й додаткові функції. Згідно з Паризькими принципами така національна установа може бути уповноважена заслуховувати й розглядати скарги та заяви, що стосуються становища окремих осіб. Матеріали можуть передаватися їй окремими особами, їх представниками, третіми сторонами, неурядовими організаціями, асоціаціями профспілок або іншими представницькими організаціями. У цьому разі без шкоди для згаданих принципів, що стосуються інших повноважень комісій, покладені на них функції можуть ґрунтуватись на таких принципах:

- а) досягнення взаємного врегулювання шляхом примирення, або (у встановлених законом межах) шляхом винесення обов'язкових рішень, або (за необхідності) на основі конфіденційності;

б) повідомлення сторони, яка надала заяву, про її права, зокрема, про наявні в її розпорядження засоби юридичного захисту, та сприяння отриманню доступу до них;

в) заслуховування будь-яких скарг чи заяв або направлення їх будь-якому іншому компетентному органу в межах, встановлених законом;

г) подання рекомендацій компетентним органам, зокрема й шляхом пропозиції поправок або змін до законів, правил та адміністративної практики, особливо якщо вони є причиною труднощів, з якими зіткнулись особи, які подали заяви, з метою відстоювання їхніх прав.

Як уже зазначалося, учені-конституціоналісти одностайні в думці, що конституції різних країн досить чітко визначають систему органів та осіб, які повинні захищати права й свободи людини та громадянина [217, с. 54]. Досліджуючи конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина, Т. Заворотченко обґрунтувала авторську концепцію організаційно-правових гарантій цих прав і свобод, яку було взято за основу вченими-конституціоналістами під час проведення дослідження правових відносин, що виникають у процесі забезпечення гарантій прав людини й основних свобод [143, с. 10].

Т. Заворотченко класифікує їх на дві групи. Першу групу утворюють органи – гаранті загальної компетенції, функціями яких є, окрім іншого, забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина. Другу групу складають органи – гаранті спеціальної компетенції, створені спеціально для забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина (омбудсмен, суди загальної юрисдикції, Уповноважений у справах дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Національне бюро у справах дотримання Конвенції та інші). У процесі своєї повсякденної діяльності у сфері правотворчості, правозастосування, здійснення заходів процедурного, режимного, контрольного та іншого характеру ці органи повинні створювати умови, за яких громадяни мали б можливість реалізувати в житті закріплені в законодавстві права, свободи й обов'язки [143, с. 10].

У результаті проведеного аналізу таких типів національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини, як омбудсмен та комісії з прав людини, В. Чуксіна підкреслює: «Діяльність комісій спрямована насамперед на охорону й попередження порушень прав людини, а інститут уповноваженого орієнтований переважно на захист і відновлення порушених прав» [556, с. 8].

З викладеними позиціями вчених-конституціоналістів можна погодитись лише частково. Аргументами на підтвердження нашої незгоди можуть слугувати твердження, наведені нижче.

Так, 20 грудня 1993 р. як Додаток до резолюції № 48/134 Генеральної Асамблеї ООН були прийняті Принципи, що стосуються статусу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини (Паризькі принципи) [310]. Це, на переконання В. Чуксіної, стимулювало масовість створення комісій із прав людини. Сьогодні поширення інституту комісій із прав людини на національному та/або регіональному рівнях характерне не лише для країн американського континенту, а й для багатьох розвинених країн Європи (Данії, Ірландії, Німеччини, Греції, Франції, Люксембургу тощо), а також Австралії [556, с. 11].

По-перше, коло суб'єктів – носіїв прав і свобод безпідставно звужено до громадян [112, с. 88-89]. Носіями цих прав і свобод є фізичні та юридичні особи [132, с. 368].

По-друге, діяльність органів – гарантів прав людини й основних свобод спеціальної компетенції спрямована на забезпечення прав людини та основних свобод. Натомість офіційний захист цих прав і свобод є одним зі складових елементів системи державно-юридичного забезпечення. Видом правової діяльності, спрямованої на здійснення прав людини й основних свобод, є також захист цих прав і свобод, а не лише реалізація. Саме ж поняття «забезпечення прав людини та основних свобод», на думку П. Рабіновича, складається з таких елементів:

1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій);

2) охорони прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження та профілактики порушень прав і свобод);

3) захисту прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [334, с. 7].

Таким чином, «захист» та «охорона» прав людини й основних свобод є окремими елементами поняття «забезпечення прав людини та основних свобод», а не двома різними явищами.

Насамперед з'ясуємо місце уповноваженого з прав людини як одного з видів національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини, заснованого відповідно до Паризьких принципів, у системі організаційно-правових гарантій прав людини й основних свобод, а також права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

Л. Ліпачева зауважує, що конституції різних країн досить чітко визначають систему органів та осіб, які повинні захищати права й свободи людини та громадянина [217, с. 54]. Найвищою організаційно-правовою гарантією прав і свобод людини й громадянина є конституційний лад, заснований на неухильному дотриманні конституції й законів держави, приписах природного права та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, як переконує Т. Заворотченко. Досліджуючи суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина, науковець виділяє такі елементи системи організаційно-правових гарантій цих прав і свобод, як держава, органи державної влади (парламент, омбудсмен, президент, конституційний суд), органи правосуддя, органи прокуратури, уряд та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого

самоврядування, міжнародні органи й організації, членом чи учасником яких є держава, політичні партії, адвокатура, громадські організації (молодіжні, дитячі, релігійні тощо), а також засоби масової інформації [142, с. 10].

Таким чином, учені-конституціоналісти згодні, що омбудсмен є одним з елементів системи організаційно-правових гарантій прав людини та основних свобод.

У багатьох спеціальних наукових роботах, об'єктом дослідження яких стали суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина, правознавцями взято за основу здійснену Т. Заворотченко класифікацію конституційно-правових гарантій цих прав і свобод на основі запропонованої вченою типології на дві групи. Першу групу складають органи – гаранті загальної компетенції, функціями яких є, окрім іншого, забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина. Другу ж групу утворюють органи – гаранті спеціальної компетенції, створені спеціально для забезпечення гарантій прав і свобод людини й громадянина (омбудсмен, суди загальної юрисдикції, Уповноважений у справах дотримання Конвенції про захист прав людини і основних свобод, Національне бюро у справах дотримання Конвенції тощо). У процесі своєї повсякденної діяльності у сфері правотворчості, правозастосування, здійснення заходів процедурного, режимного, контрольного та іншого характеру ці органи повинні створювати умови, за яких громадяни матимуть можливість реалізувати закріплені в законодавстві права, свободи й обов'язки [142, с. 10]. У свою чергу В. Чуксіна підкреслює, що «інститут уповноваженого переважно орієнтований на захист і відновлення порушених прав» [287, с. 8].

З низкою викладених думок учених-конституціоналістів можна погодитись частково, причини чого варто пояснити.

По-перше, зазначаючи, що в процесі своєї повсякденної діяльності у сфері правотворчості, правозастосування, здійснення заходів процедурного, режимного, контрольного та іншого характеру ці органи повинні створювати

умови, за яких громадяни матимуть можливість реалізувати закріплені в законодавстві права, свободи й обов'язки, науковці безпідставно звужують коло суб'єктів – носіїв прав і свобод виключно до громадян держави [94, с. 88-89]. Поняття «права людини» та «права громадянина» близькі за природою й змістом, проте не збігаються. У першому випадку мова йде про права, пов'язані із самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. Натомість права громадянина пов'язані зі сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить приналежність людини до держави, громадянином якої вона є. Водночас, розмірковуючи про права людини й громадянина, варто враховувати, що їх розподіл на права людини та права громадянина не має абсолютного значення, оскільки на підставі досягнення згоди між державами деякі громадянські права можуть поширюватись на громадян іншої держави – суб'єктів укладених між державами договорів [112, с. 105]. Носіями прав людини й основних свобод є фізичні та юридичні особи [132, с. 368].

По-друге, діяльність органів – гарантів прав людини й основних свобод спеціальної компетенції спрямована на забезпечення цих прав і свобод. Офіційно ж захист цих прав і свобод є одним зі складових елементів системи державно-юридичного їх забезпечення. Видом правової діяльності, спрямованої на здійснення прав людини та основних свобод, є не лише реалізація цих прав і свобод, а й їх захист.

Підхід до розуміння охорони прав людини й основних свобод та їх захисту як двох різних явищ у юридичній практиці брався за основу в багатьох дослідженнях. Фундамент такого розуміння зазначених правових явищ було закладено в дисертації ї Б.Тихонової «Суб'єктивні права радянських громадян, їх охорона та захист» [516, с. 11-15]. У подальшому вченими-правознавцями аргументовано підхід до розуміння «захисту» й «охорони» прав людини та основних свобод як окремих елементів поняття «забезпечення прав людини й основних свобод» – державної діяльності щодо створення умов

для здійснення прав людини та основних свобод [334; 262, с. 21]. Таким чином, за своїм змістом вони вужчі, ніж поняття «забезпечення прав людини й основних свобод».

Поділяючи погляд П. Рабіновича на поняття «забезпечення прав людини та основних свобод», акцентуємо увагу на тому, що воно складається з таких елементів: 1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); 2) охорони прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження та профілактики порушень прав і свобод); 3) захисту прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [334, с. 7].

Викладене дає підстави для висновку, що «захист» та «охорона» прав людини й основних свобод є не двома різними явищами, а окремими елементами поняття «забезпечення прав людини та основних свобод».

По-третє, діяльність омбудсмена не зводиться до ситуацій, коли суб'єктивне юридичне право особи вже порушено, оскільки сам державно-юридичний захист суб'єктивного юридичного права особи або основних свобод передбачає можливість застосування не лише такого виду державного примусу, як відновлення вже порушеного права, а й двох таких його видів, як попередження та припинення порушення [287, с. 33]. Додатковим аргументом на підтвердження сказаного є рішення Європейського суду з прав людини, у яких міститься вимога про наявність у державі превентивних і припинювальних засобів захисту.

Наприклад, у рішенні в справі «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 р. [394] Суд зазначив, що влада Польщі стверджувала не те, що був певний засіб правового захисту, за допомогою якого заявник міг оскаржити термін провадження в його справі, а те, що сукупність декількох засобів правового захисту задовольняла вимогам ст. 13 Конвенції. Однак уряд держави не вказав, чи міг заявник отримати компенсацію (превентивну або компенсаторну), і якщо так, то яким чином, якби він вдався до зазначених

засобів правового захисту (параграф 146). Поняття «ефективність засобу юридичного захисту» за змістом ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не залежить від визначеності сприятливого для заявника результату. Так само «орган», зазначений у цій нормі, необов'язково має бути судовим; проте якщо він не є судовим, його повноваження й надані ним гарантії мають істотне значення під час визначення того, чи є ефективним цей засіб правового захисту. Крім того, навіть якщо певний засіб правового захисту не відповідає вимогам ст. 13 Конвенції в повному обсязі, їм може відповідати сукупність передбачених національним законодавством засобів (серед інших джерел – постанова Європейського суду в справах «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1983 р. [418], «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15 листопада 1996 р. [433]).

Європейському суду з прав людини залишалося визначити, чи були доступні заявнику відповідно до національного законодавства засоби юридичного захисту строку розгляду його справи «ефективними», щоб попередити чи запобігти передбачуваному порушенню або надати адекватну компенсацію за будь-яке вже вчинене порушення. Насамперед ЄСПЛ зазначив, що влада Польщі стверджувала не те, що був певний засіб правового захисту, за допомогою якого заявник міг оскаржити термін провадження в його справі, а те, що сукупність декількох засобів правового захисту задовольняла вимогам ст. 13 Конвенції. Однак уряд держави не вказав, чи міг заявник отримати компенсацію (превентивну або компенсаторну), і якщо так, то яким чином, якби він вдався до зазначених засобів правового захисту. Влада Польщі не пояснила, як будь-який окремий засіб правового захисту чи сукупність таких засобів могли прискорити розгляд справи заявника або надати йому адекватну компенсацію за затримки, які вже відбулися. Також влада Польщі не навела жодного прикладу з національної практики, яка підтверджує, що за допомогою зазначених засобів правового захисту заявник міг отримати таку компенсацію (параграфи 157–159).

У рішеннях у справах проти Італії Суд ухвалював, що заявники щодо тривалості провадження повинні були використовувати засіб правового захисту, введений законом (Pinto Act), незважаючи на те, що він набув чинності вже після того, як їх скарги були подані до Суду (наприклад, рішення в справі «Джакометті та інші проти Італії» від 8 листопада 2001 р. [379]). Аналогічне рішення було прийнято Судом у справах, поданих проти Хорватії та Словаччини, після вступу в силу конституційної поправки, що дозволяє конституційному суду надавати відшкодування як превентивного, так і компенсаційного характеру особам, які скаржаться на надмірні затримки в судовому провадженні (наприклад, справи «Ноголіка проти Хорватії» від 5 вересня 2002 р. [405], «Андрасік, Церман, Бедака, Лахманн, Коцур, Дубравіцькій і Бразда проти Словаччини» від 22 жовтня 2002 р.) [360].

У справі «Джабарі проти Туреччини» від 11 липня 2000 р. міститься вимога Суду щодо наявності в державі превентивних засобів захисту. Так, посилаючись на положення ст. 125 Конституції Турецької Республіки, влада Туреччини стверджувала, що турецькі суди уповноважені припиняти дію акта органу виконавчої влади, якщо цей акт може мати непоправні наслідки для заявника або якщо цей акт очевидно має протизаконний характер. Більше того, апеляції на рішення адміністративних судів можуть бути спрямовані до Державної Ради (параграф 46). Європейський суд із прав людини заявив, що влада не провела жодної оцінки тверджень заявниці про ризик, якому вона могла піддатися під час висилки в Іран. Відмову розглядати клопотання про надання притулку у зв'язку з недотриманням процесуальних формальностей не могло бути оскаржено. Щодо твердження уряду Туреччини, що заявниця могла оскаржити законність рішення про її депортацію шляхом реалізації процедури перегляду цього рішення в судовому порядку, Європейський суд із прав людини зазначив, що це звернення не дало б змогу ні призупинити виконання рішення про висилку, ні розглянути її скаргу про можливий ризик для неї. Суд, враховуючи незворотній характер шкоди, яка може бути заподіяна, якщо до заявниці дійсно будуть застосовані катування чи жорстоке

поводження, а також важливість, яку Суд надає ст. 3, зазначив, що поняття ефективного засобу юридичного захисту відповідно до ст. 13 Конвенції вимагає незалежного й ретельного розгляду заяви про те, що існують обґрунтовані побоювання наразитися на ризик звернення, що суперечать нормам ст. 3, і можливості призупинення виконання оскаржуваного заходу. Оскільки в цій справі Адміністративний суд м. Анкари не надав заявниці будь-якого захисту, ЄСПЛ дійшов висновку, що судові засоби захисту, на які посилалася влада Туреччини, не задовольняють вимогам ст. 13 (параграфи 49–50).

У рішенні в справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р. [400] міститься вимога Європейського суду з прав людини щодо наявності припинювальних засобів захисту. Так, у рішенні в цій справі Суд визнав, що не було достатньою мірою встановлено, що звернення до засобів, запропонованих урядом, змогло б забезпечити заявнику відшкодування у зв'язку зі скаргами на надмірну тривалість провадження в його справі. Крім того, Суд дійшов висновку, що ця справа відрізняється від справ про тривалість провадження проти Італії (та аналогічних справ проти Словаччини й Хорватії), у яких можна було очікувати, що заявники скористаються засобом правового захисту, введеним Законом Пінто, після того як вони подали свої заяви до Суду, оскільки засіб правового захисту, вказаний у Законі Пінто, задовольняє критеріям п. 1 ст. 35 Конвенції щодо його ефективності й доступності (параграф 66). Суд також зазначив, що засоби правового захисту, згадані в названих справах, розраховані конкретно на надання відшкодування у випадках скарг щодо тривалості провадження. Суд нагадав, що засіб правового захисту є «ефективним», якщо ним можна скористатись або для прискорення винесення рішення судом, який розглядає справу, або для забезпечення заявнику належного відшкодування за затримки, які вже мали місце (параграф 78).

Аналіз обсягу контрольних повноважень омбудсменів щодо різних органів та осіб дав змогу Ф. Удичак класифікувати омбудсменів за цим

критерієм на декілька груп. До першої групи належать омбудсмени, які здійснюють свої повноваження щодо державних органів, що належать різним гілкам влади (Швеція, Фінляндія, Польща). У цих країнах функції омбудсмена поширюються не лише на діяльність органів виконавчої влади, а й на діяльність судової системи, виправних установ, муніципальних органів тощо. До другої групи входять омбудсмени (і їх більшість), повноваження яких поширюються лише на органи виконавчої влади. До таких держав належать більшість країн СНД й Балтії, які заснували пост омбудсмена та наділили його більш широкими повноваженнями. До третьої групи належать омбудсмени, сфера контролю яких не лише охоплює державні органи, а й поширюється на недержавні структури. Крім того, у кожній із цих груп є низка винятків у сфері компетенції [525, с. 362].

Водночас не всі уповноважені з прав людини засновані відповідно до Паризьких принципів. В. Чуксіна зазначає: «Спеціалізовані правозахисні інститути з вузькою сферою компетенції <...> омбудсмени з прав дітей, жінок тощо не відповідають Паризьким принципам і не вважаються національною установою, що займається заохоченням і захистом прав людини» [555, с. 117; 545].

Отже, інститути омбудсмена, які не відповідають Паризьким принципам, не можуть здійснювати функції й повноваження, передбачені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Національні установи, що займаються заохоченням і захистом прав людини» та Резолюцією Ради з прав людини ООН «Національні установи, що займаються заохоченням і захистом прав людини».

У результаті проведеного аналізу двох видів органів – гарантів прав людини й основних свобод спеціальної компетенції (омбудсмена та комісій) В. Чуксіна доходить висновку, що критерій їх розмежування полягає в їх дії на різних стадіях застосування юридичних гарантій прав [556, с. 8]. Діяльність комісій, як підкреслює вчений, спрямовується насамперед на охорону й попередження порушень прав людини.

З такою думкою можна погодитись лише частково. Аргументами на підтвердження нашої незгоди можуть послужити наведені далі твердження.

Критерієм відмежування діяльності національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини, від інших органів – гарантів прав людини й основних свобод спеціальної компетенції є не стадія застосування юридичних гарантій прав, не сам факт порушення або непорушення права людини чи основних свобод, а можливість застосування будь-якого виду державного примусу в процесі вирішення правового спору, тобто в процесі юрисдикційної діяльності: відновлення вже порушеного права, юридична відповідальність, попередження, припинення. Тобто застосування видів державного примусу постійно супроводжує юрисдикційну діяльність. При цьому за основу взято поширену серед учених-конституціоналістів позицію, згідно з якою юрисдикційною є така правозастосовна діяльність, яка спрямована на вирішення не будь-яких правових питань, а тільки правових спорів у сфері приватного й публічного права [288].

Згідно з Паризькими принципами національна установа, що займається заохоченням і захистом прав людини, виконує такі загальні функції:

- представляє уряду, парламенту та будь-якому іншому компетентному органу на консультативній основі, на прохання зацікавлених органів або в порядку здійснення свого права розглядати будь-яке питання без звернення до вищої інстанції, думки, рекомендації, пропозиції й доповіді з питань, що стосуються заохочення та захисту прав людини; національна установа може прийняти рішення про оприлюднення цих висновків, рекомендацій, пропозицій і доповідей;

- заохочує та забезпечує узгодження національного законодавства, правил і практики з міжнародними документами з прав людини, учасником яких є ця держава, а також їх ефективне здійснення;

- сприяє ратифікації вищезазначених документів або приєднанню до них, забезпечує їх здійснення;

- бере участь у підготовці доповідей, які держави повинні подавати органам і комітетам Організації Об'єднаних Націй, а також регіональним установам на виконання своїх договірних зобов'язань, у разі необхідності висловлює свою думку із цього питання, належним чином дотримуючись вимог до їх незалежності;

- співпрацює з Організацією Об'єднаних Націй та іншими організаціями системи ООН, регіональними установами й національними установами інших країн, компетентними в питаннях заохочення та захисту прав людини;

- сприяє розробці навчальних і дослідницьких програм із прав людини та бере участь у їх здійсненні в школах, університетах і професійних колах;

- оприлюднює інформацію про становище в галузі прав людини та зусилля з боротьби проти всіх форм дискримінації, особливо расової, за допомогою підвищення обізнаності громадськості, зокрема й шляхом інформування та просвітницької діяльності, а також за допомогою використання всіх друкованих органів.

Таким чином, комісії з прав людини, створені відповідно до Паризьких принципів, здійснюють державно-юридичну правозастосовну діяльність, яка не є юрисдикційною. Діяльність цих комісій спрямовується на захист прав людини, проте є не юрисдикційною.

У юридичній літературі визнано, що важливе місце в механізмі несудового захисту прав і свобод людини й громадянина посідає парламентський контроль за виконавчою владою як особлива форма зовнішнього контролю. Відомий французький учений Б. Шантебу вважає, що контрольна функція англійського парламенту історично слугувала основою виникнення законодавчої функції. В. Мелехін справедливо зазначає, що парламент або його комісії, виконуючи контрольну функцію, стежать за тим, якою мірою виконавча влада дотримується законів, що стосуються прав особистості, а також наскільки вдалося досягти поставленої законодавцем мети. У зарубіжній практиці втручання членів парламенту як засіб захисту

прав і свобод людини й громадянина має різні форми, наприклад парламентського запиту, створення постійної чи тимчасової парламентської комісії, парламентського розслідування, проведення дебатів із питань, пов'язаних із забезпеченням певного права або у зв'язку з грубими чи масовими порушеннями прав. Однак основною функцією парламенту є законотворчість, що саме визначає його роль у механізмі несудового захисту прав людини [239, с. 111].

Таким чином, як зазначає В. Мелехін, хоча парламентський контроль деякою мірою компенсує недоліки адміністративних процедур і способів захисту прав громадян, проте можливості правозахисної функції парламенту не абсолютні та обмежені суворими правилами (контрольними повноваженнями, правилами конструювання законів, заборонами на втручання в кримінально-процесуальну, судову діяльність тощо), часто закріпленими в конституції [239, с. 18-19].

Омбудсмен може застосовувати тільки заходи, спрямовані на прискорення, підвищення ефективності правозахисної діяльності інших органів, компетенцією яких уже є прийняття обов'язкового рішення з можливістю застосування державного примусу [287, с. 46]. Омбудсмен не може розглядати справу по суті та закінчити цей розгляд прийняттям обов'язкового для виконання рішення про застосування ефективного засобу захисту. Додатковим аргументом на підтвердження сказаного є рішення Європейського суду з прав людини.

Так, у рішенні в справі «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1983 р., аналізуючи компетенцію омбудсмена, Суд зазначає, що цей орган не має повноважень приймати обов'язкові для виконання рішення про призначення відшкодування (параграфи 115, 54).

Таким чином, омбудсмен як національний інститут, який займається заохоченням і захистом прав людини, створений відповідно до Паризьких принципів, застосовує такі види примусу, як попередження або припинення, без юрисдикційної діяльності.

Отже, хоча функціонування інституту омбудсмена, створеного відповідно до Паризьких принципів, спрямовується на захист прав людини, він здійснює правову охорону суб'єктивних прав кожного та основних свобод.

Як вже зазначалося, Комісії, які мають квазісудові повноваження, здійснюють не лише загальні, а й додаткові функції. Згідно з Паризькими принципами ця національна установа може бути уповноважена заслуховувати й розглядати скарги та заяви, що стосуються становища окремих осіб. Матеріали можуть передаватись їй окремими особами, їх представниками, третіми сторонами, неурядовими організаціями, асоціаціями профспілок або будь-якими іншими представницькими організаціями. У цьому разі без шкоди для вищевикладених принципів, що стосуються інших повноважень комісій, покладені на них функції можуть ґрунтуватись на таких принципах: досягнення взаємного врегулювання шляхом примирення, або (у встановлених законом межах) шляхом винесення обов'язкових рішень, або (за необхідності) на основі конфіденційності; повідомлення сторони, яка надала заяву, про її права, зокрема, про наявні в її розпорядженні засоби юридичного захисту, а також сприяння отриманню доступу до них; заслуховування будь-яких скарг чи заяв або направлення їх будь-якому іншому компетентному органу в межах, встановлених законом; подання рекомендацій компетентним органам, зокрема й шляхом пропозиції поправок або змін до законів, правил та адміністративної практики, особливо якщо вони є причиною труднощів, з якими зіткнулися особи, які подали заяви, з метою відстоювання їхніх прав.

Таким чином, Комісія з прав людини, створена відповідно до Паризьких принципів, здійснює діяльність, у якій не вирішується правовий спір. Ця діяльність є неюрисдикційною правозастосовною діяльністю щодо попередження чи припинення порушень прав людини та/або основних свобод.

Оскільки комісія є некомпетентною національною установою, створеною відповідно до Паризьких принципів, яка займається заохоченням і захистом прав людини та не застосовує примус у процесі своєї неюрисдикційної правозастосовної діяльності щодо попередження й припинення порушень прав

людини або основних свобод, вона здійснює державно-юридичну охорону прав людини й основних свобод.

Таким чином, серед органів – гарантів прав людини й основних свобод спеціальної компетенції існують такі, що мають юрисдикційні повноваження, та такі, що не мають цих повноважень. Органи – гаранти спеціальної компетенції, що мають юрисдикційні повноваження, здійснюють державно-юридичний захист прав людини й основних свобод (наприклад, суди загальної юрисдикції). Органи, у яких юрисдикційні повноваження відсутні, здійснюють державно-правову охорону.

Оскільки комісія має такі специфічні ознаки, як відсутність юрисдикційних повноважень, вона здійснює правову охорону прав людини й основних свобод. Це дає можливість відокремити її від інших органів – гарантів спеціальної компетенції, які мають таку специфічну ознаку, як наявність юрисдикційних повноважень, і здійснюють правовий захист прав людини й основних свобод.

Інше актуальне питання, що потребує дослідження в контексті організаційно-правових гарантій реалізації конституційного права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, полягає у виявленні того, чи є національні установи, створені відповідно до Паризьких принципів, які займаються заохоченням і захистом прав людини, внутрішніми ефективними засобами юридичного захисту, що підлягають вичерпанню під час звернення кожного до Європейського суду з прав людини.

Згідно зі ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен, чий права й свободи, визнані в цій конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які діяли як офіційні. Європейський суд із прав людини може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано

всі внутрішні засоби правового захисту, як це передбачено загальновизнаними нормами міжнародного права (ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [5; 299; 302; 303].

Вимога про необхідність використання заявником внутрішніх засобів юридичного захисту до звернення в Суд є важливим аспектом механізму захисту, встановленого Конвенцією, яка має субсидіарний характер щодо національної системи захисту прав людини (параграф 65 рішення ЄСПЛ у справі «Акдивар та інші проти Туреччини» від 16 вересня 1996 р. [359], рішення в справі «А, В and С проти Ірландії» від 16 грудня 2010 р. [356]). Для цього ст. 35 параграфу 1 Конвенції дає національним органам можливість запобігти або виправити передбачувані порушення Конвенції, насамперед шляхом судового захисту, перш ніж ці заяви будуть подані до Суду. Однак повинні бути вичерпані лише ті засоби, які є ефективними й доступними в теорії та на практиці в розглянутий період часу. Зокрема, кошти повинні забезпечити відшкодування шкоди заявнику та мати розумні шанси на успіх (параграф 71 рішення в справі «Скоппола проти Італії» від 17 вересня 2009 р. [423]).

При цьому в пілотних рішеннях у справах проти України Європейський суд із прав людини зазначає, що порушення ст. 13 Конвенції є систематичними, не були викликані окремими випадками, не пов'язувались із певним поворотом подій, а були результатом недоліків як у нормативно-правовому врегулюванні, так і в адміністративній діяльності національних органів влади, що стосуються їхніх зобов'язань за ст. 13 Конвенції [13; 120].

У рішенні в справі «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 р. [394] Європейський суд із прав людини зазначає: «Загальновизнано, що надаваний ст. 13 Конвенції захист не є абсолютним. Контекст, у якому відбувається передбачуване порушення (або група порушень), може обмежувати коло потенційних засобів юридичного захисту. За цих обставин ст. 13 Конвенції не вважається непридатною, а вміщена в ній вимога про наявність «ефективного засобу юридичного захисту» має тлумачитись у тому сенсі, що держава-

відповідач повинна створювати такі засоби юридичного захисту, які будуть настільки ефективними, наскільки це можливо з урахуванням обмежень, наявних під час звернення до цих засобів». Європейський суд із прав людини добре обізнаний про допоміжний характер своєї ролі та про те, що об'єкт і мета, які лежать в основі Конвенції, як вони викладені в ст. 1 Конвенції («Високі Договірні Сторони повинні забезпечити права й свободи кожного, хто перебуває під їх юрисдикцією»), будуть підірвані нарівні з його власною здатністю до функціонування, якщо не заохочувати заявників до використання наявних у розпорядженні їхньої держави коштів за отримання доступної компенсації (постанова ЄСПЛ у справі «В. Л. проти Сполученого Королівства»). Правило про вичерпання внутрішньодержавних засобів правового захисту, згадане в п. 1 ст. 35 Конвенції, таким чином, зобов'язує заявників використовувати спочатку ті засоби захисту, які зазвичай доступні їм і достатні у внутрішньодержавній правовій системі та дадуть змогу отримати компенсацію за заявлені порушення. Наявність подібних засобів правового захисту має бути достатньо точною як на практиці, так і в теорії, за їх відсутності вони будуть позбавлені необхідної доступності й ефективності (параграфи 65–67 рішення ЄСПЛ у справі «Акдивар та інші проти Туреччини», рішення в справі «Аксой проти Туреччини»).

За змістом ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ефективність засобів правового захисту не залежить від визначеності сприятливого для заявника результату. Так само «орган», зазначений у цій нормі, необов'язково має бути судовим; проте якщо він не є судовим, його повноваження й надані ним гарантії мають істотне значення під час визначення того, чи є ефективним цей засіб правового захисту. Крім того, навіть якщо який-небудь засіб правового захисту не відповідає вимогам ст. 13 Конвенції в повному обсязі, їм може відповідати сукупність передбачених національним законодавством коштів (рішення Європейського суду з прав людини в справах «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25

березня 1983 р., «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15 листопада 1996 р. [433]).

У рішенні в справі «Серинг проти Сполученого Королівства» від 7 липня 1989 р. [420] Європейський суд із прав людини підкреслює, що ст. 13 Конвенції гарантує право на отримання правового захисту на національному рівні для реального забезпечення прав і свобод, передбачених Конвенцією, незалежно від того, у якій правовій формі вони забезпечуються в національній правовій системі. Таким чином, ст. 13 Конвенції вимагає наявності таких внутрішніх засобів, які дають змогу компетентному «державному органу» як розглядати по суті скаргу на відповідне порушення Конвенції, так і надавати відповідний захист.

У спеціальній літературі залежно від повноважень і функцій виділяються такі типи установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини: комісії з прав людини, уповноважені/омбудсмени з прав людини (постомбудсмен інститути), антидискримінаційні омбудсмени/комісії, інститути/центри з прав людини, консультативні комісії з прав людини, комплексні інститути з прав людини. При цьому, як вважає В. Чуксіна, спеціалізовані правозахисні інститути з вузькою сферою компетенції (комісії/омбудсмени з прав дітей, жінок та інших осіб) не відповідають Паризьким принципам і не вважаються національною установою, яка займається заохоченням і захистом прав людини [556, с. 8].

У рішенні ЄСПЛ у справі «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15 листопада 1996 р. Суд зазначив, що ст. 13 Конвенції гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, передбачених Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражаються в правовій системі тієї чи іншої країни. Крім того, Суд зазначає, що за деяких обставин вимоги ст. 13 Конвенції можуть забезпечуватись усією сукупністю коштів, що передбачаються національним правом.

У рішенні в справі «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1983 р., аналізуючи компетенції омбудсмена, Суд зазначає, що цей

орган не має повноважень приймати обов'язкові для виконання рішення про призначення відшкодування (параграфи 115, 54).

У рішенні в справі «Олександр Макаров проти Росії» від 12 березня 2009 р. [407] ЄСПЛ зазначає насамперед, що як загальне правило звернення до уповноваженого з прав людини не може вважатись ефективним засобом правового захисту, як того вимагає норма Конвенції (рішення Європейського суду з прав людини в справі «Лентинен проти Фінляндії» від 14 жовтня 1999 р., заява № 39076/97; з необхідними змінами – параграфи 80–84 постанови ЄСПЛ у справі «Леандер проти Швеції» від 26 березня 1987 р.; рішення Комісії з прав людини в справі «Монсьон проти Франції» від 14 травня 1987 р., скарга № 11192/84). Європейський суд із прав людини не бачить підстав для іншого висновку в цій справі. Він нагадує: для того щоб засіб правового захисту вважався ефективним, він повинен мати можливість забезпечити відшкодування у зв'язку зі скаргою. Це означає, що під час визначення ефективності засобів правового захисту мають враховуватись повноваження й процесуальні гарантії органу, на який посилається влада як на засіб правового захисту. Сторонами не оспорується, що уповноважений із прав людини не мав повноважень для прийняття рішення, яке має обов'язкову силу. Відповідно, Європейський суд із прав людини вважає, що звернення до уповноваженого з прав людини, органу, який міг тільки здійснювати спостереження за управлінням установами тримання під вартою, не може становити ефективний засіб правового захисту в значенні ст. 35 Конвенції.

Т. Пашук підкреслює, що в рішеннях у справах «Егмез проти Кіпру» та «Денизси та інші проти Кіпру» Суд вказав, що з огляду на його прецедентне право скарга до омбудсмена не може бути в принципі віднесена до національних засобів захисту, які мають бути вичерпані згідно зі ст. 35 Конвенції перед зверненням до Суду [286, с. 246-257].

Таким чином, створені відповідно до Паризьких принципів національні установи, які займаються заохоченням і захистом прав людини, не мають юридичних засобів, які дають їм змогу самостійно здійснити захист

суб'єктивних юридичних прав людини й основних свобод – розглянути скаргу особи по суті та закінчити такий розгляд прийняттям обов'язкового для виконання рішення про застосування ефективного засобу/засобів захисту. Компетенція національних установ, створених згідно з Паризькими принципами, які займаються заохоченням і захистом прав людини, не відповідає критеріям європейських стандартів засобів юридичного захисту, що підлягають вичерпанню під час звернення кожного до міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних судових організацій. Звернення до національних установ, створених відповідно до Паризьких принципів, які займаються заохоченням і захистом прав людини, не є внутрішнім ефективним засобом юридичного захисту, який має бути вичерпано під час звернення кожного до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій.

Як уже зазначалося, суд є одним з елементів системи організаційно-правових гарантій конституційного права кожного після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Водночас станом на 1 червня 2016 р. більше 90 судів в Україні мали кадрове забезпечення на рівні 50% і менше кількості суддів, передбачених штатним розписом. Крім того, є суди, де взагалі немає жодного судді з повноваженнями, а це значить, що на таких територіях не діють ст. 6 Конвенції та ст. 55 Конституції України, які гарантують право на судовий захист. А до кінця року кількість таких судів може зрости до 40 по всій території України [295]. Суддя О. Кармазін зазначає, що таку ситуацію спричинило затягування Верховною Радою України вирішення питання про призначення суддів, у яких закінчився строк повноважень. Він зауважує: «Близько 800 суддів, які були призначені на 5-річний термін та яким Вищою кваліфікаційною комісією суддів були надані рекомендації щодо призначення на посади безстроково, уже впродовж двох років не обираються парламентом

і, відповідно, не здійснюють правосуддя. Це зрештою призвело до розбалансування кадрового забезпечення в регіонах та суттєвого збільшення навантаження в окремих адміністративних судах. Наприклад, до Окружного адміністративного суду м. Києва надійшло майже 14 000 справ» [295]. Д. Коваленко наголошує, що друга проблема пов'язана з тим, що в проекті змін до Конституції України в частині судової системи закладено різний підхід до суддів, обраних безстроково, і суддів, призначених на 5-річний термін. Зокрема, передбачається, що повноваження суддів, призначених на посаду вперше, до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України» припиняються із закінченнями строку, на який їх було призначено. Така норма є дискримінаційною щодо тих суддів, які були призначені на посаду вперше, оскільки не дає змогу отримати статус судді безстроково за відсутності підстави для звільнення [241].

Не менш актуальне питання сьогодні в Україні – примусове виконання рішень міжнародних судових установ у нашій країні. Ця проблема не є чимось новим, вона має системний характер і вже давно викликає занепокоєння Ради Європи. Так, на це неодноразово декілька років поспіль Комітетом Міністрів Ради Європи зверталась увага в таких документах: Додатку до Рекомендації від 12 травня 2004 р., у якому, зокрема, зазначено: «Перед Судом постала проблема дедалі більшої кількості заяв. Така ситуація ставить під загрозу довгострокову ефективність системи, а отже, вимагає негайного реагування договірних сторін» [129]; Рекомендації № Rec(2006)2 Комітету Міністрів державам-учасникам про європейські пенітенціарні правила, ухваленій 11 січня 2006 р. [134]; Проміжній резолюції № CM/ResDH(2008)1 щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини в 232 справах проти України, які стосуються невиконання або суттєвих затримок у виконанні остаточних рішень національних судів, винесених проти держави та підпорядкованих їй суб'єктів, а також відсутності ефективного засобу юридичного захисту, від 6 березня 2008 р. [129]; Рішенні Комітету Міністрів Ради Європи щодо 300 справ, які стосуються невиконання чи суттєвих

затримок у виконанні органами державної влади або державними підприємствами остаточних судових рішень, від 8 червня 2009 р. [438] тощо.

Існуюча в Україні модель виконання таких рішень не розв'язує цю проблему, адже, незважаючи на реформу виконавчої служби в Україні, приватний виконавець позбавлений права здійснювати примусове виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також рішень, за якими боржником є держава.

У Федеративній Республіці Німеччина примусове виконання судових або інших актів є державною функцією, яку згідно із законодавством реалізують державні службовці – судові виконавці [203]. Їх призначають на посаду голова вищого регіонального суду та керівник окружного суду. Судовий виконавець здійснює свою професійну діяльність незалежно, за власний рахунок і під свою відповідальність, маючи при цьому державно-владні повноваження й статус державного службовця [79, с. 104]. І. Кузьміна зазначає: «Альтернативний досвід повного роздержавлення виконавчої системи використано в Литві та Естонії. Так, у Литві замість державних службовців працюють приватні пристави, поява яких була викликана низьким рівнем ефективності роботи державних виконавців. В Естонії Законом про судових виконавців від 1 березня 2003 р. судового виконавця визначають як незалежну особу, яка посідає публічно-правову посаду та виконує свої посадові обов'язки як особа вільної професії від свого імені й під свою відповідальність. Він не є приватним підприємцем або державним службовцем. Проте організація посадової діяльності та правових послуг судових виконавців належить до компетенції Міністерства юстиції Естонії, яке здійснює організаційне керівництво й координацію діяльності судових виконавців» [210].

Починаючи з XIX століття ефективно працює французька система виконання актів судів та інших органів цивільної юрисдикції. Назвемо такі її особливості: 1) виконавче провадження здійснюється державними органами та посадовими особами; 2) судові виконавці перебувають у дисциплінарному

підпорядкуванні прокурорам республіки; 3) виконавче провадження здійснюють судові виконавці та генеральні прокурори, прокурори республіки, командири й офіцери поліцейських сил; 4) правовий статус судових виконавців виконавчих проваджень у цивільних справах є поєднанням елементів статусу незалежного професіонала й державного службовця; 5) виконання рішень на користь держави та актів, які приймають адміністративні суди, здійснюється спеціальною системою судових виконавців державного казначейства, які мають статус державного службовця.

Сьогодні французька модель виконавчого провадження лежить в основі систем виконавчого провадження Польщі, Словаччини, Угорщини та інших країн, характеризуючись як ефективна.

Викладене свідчить про те, що належне виконання рішень міжнародних судових установ в Україні можливе за французькою моделлю виконавчого провадження.

Висновки до розділу 4

1. Сформульовано авторське визначення поняття гарантій права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава: за змістом – як системи засобів та способів, створення яких є зобов'язанням держави, і які покликані забезпечити фактичну реалізацію, охорону та захист права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій; за формою – як передбачених національним законодавством та міжнародними договорами, які є частиною національного законодавства, а також рішеннями міжнародних судових установ, які тлумачать норми таких міжнародних договорів, нормативно-правових та організаційно-правових способів реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій; за суттю – як умов, які держава зобов'язана створити для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

2. Визначено роль та значення гарантій зазначеного права: вони являють собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих факторів різних сфер життя суспільства на певному етапі розвитку держави та суспільства, в основі взаємодії яких лежить цілеспрямована діяльність зі створення умов для реальної можливості здійснення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

3. Встановлено, що в Україні не створено відповідно до Паризьких принципів такі види національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини: комісії з прав людини, антидискримінаційні омбудсмени (комісії). Доведено, що ряд інститутів (центрів) з прав людини, консультативних комісій, що створено в Україні, не відповідають Паризьким принципам.

4. Удосконалено наявну в науці конституційного права концепцію щодо розуміння організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина, а саме: класифікаційний критерій для поділу на групи – можливість здійснення будь-якого виду державного примусу в процесі юрисдикційної діяльності; органи державної виконавчої служби, приватні виконавці є елементами системи організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина; за класифікаційним критерієм – забезпечення прав людини і основних свобод є основною функцією органу-гаранта чи однією з інших функцій – обґрунтовано, що національні установи, які займаються заохоченням і захистом прав людини, належать до групи органів – гарантів спеціальної компетенції, створених спеціально для забезпечення гарантій прав людини і основних свобод.

Запропоновано в групі органів – гарантів спеціальної компетенції, які створені спеціально для забезпечення гарантій прав людини та основоположних свобод, виокремлювати підгрупу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини (комісії з прав людини, уповноважені (омбудсмени) з прав людини, антидискримінаційні омбудсмени

(комісії), інститути (центри) з прав людини, консультативні комісії з прав людини, комплексні інститути з прав людини).

Організаційно-правові гарантії прав людини і громадянина класифіковано за критерієм можливості застосування будь-якого виду державного примусу в процесі вирішення правового спору на такі групи: 1) органи-гаранти, які здійснюють державно-юридичний захист прав людини і основних свобод; 2) органи-гаранти, які здійснюють державно-юридичну охорону прав людини і основних свобод.

5. Встановлено, що примусове виконання рішень міжнародних судових установ в Україні є неналежним, а наявна в Україні модель виконання таких рішень не розв'язує цю проблему, адже приватний виконавець позбавлений права здійснювати примусове виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також рішень, за якими боржником є держава. Аргументовано, що належне виконання рішень міжнародних судових установ в Україні можливе за французькою моделлю виконавчого провадження.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та подано нове вирішення наукової проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, що покладено в основу вироблення відповідної концепції конституційно-правового забезпечення цього права з урахуванням зарубіжного досвіду, а також пропозицій та рекомендацій з удосконалення його конституційно-правового регулювання та практики застосування.

У результаті проведеної роботи виявлено низку теоретичних та практичних проблем щодо предмета дослідження і підготовлено відповідні висновки та пропозиції, до основних з яких належать наступні:

1. Виділено такі основні закономірності процесу розвитку вітчизняної теоретико-правової думки щодо конституційного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: теоретичне та практичне розроблення його проблем розпочинається з об'єктивізацією інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та інституту міжнародно-правового захисту прав людини в Конституції України; початком правових реформ, що пов'язані з утвердженням конституціоналізму в Україні; прийняттям пілотних рішень Європейським судом з прав людини у справах проти України та Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо невиконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» став результатом еволюції вітчизняної теоретико-правової думки щодо досліджуваного права, а також сприяв активізації її подальшого розвитку.

Обґрунтовано таку періодизацію процесу розвитку вітчизняної наукової думки щодо досліджуваного конституційного права людини і

громадянина: 1) 1945 – 1991 рр. – заперечення радянською правовою наукою існування права на самостійне звернення індивіда до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 2) 1991 – 1996 рр. – розроблення концепцій гарантій прав людини і основних свобод, складовим елементом системи яких були міжнародно-правові гарантії; 3) 1996 – 2004 рр. – визнання права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як гарантії реалізації основних прав і свобод людини і громадянина; 4) 2004 – 2006 рр. – інтенсивний розвиток досліджень щодо практики Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні; 5) 2007 р. – сьогоднішнього – дослідження права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як принципу-гарантії.

2. Розкрито генезу ідеї права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: від ідеї захисту прав людини до трансформації її в принцип захисту прав людини в правових системах держав та міжнародній правовій системі.

Виділено основні етапи становлення та розвитку принципу захисту прав людини в праві Європейського Союзу: 1) 1951 – 1969 рр. – розгляд сфери захисту прав людини як повністю не властивої для правового порядку Співтовариства; 2) 1969 р. – 1986 рр. – розроблення та застосування процедури «оціночного порівняння правових систем», заснованої на конституційних традиціях, що містяться в конституційних актах держав – учасниць Співтовариства, з метою захисту прав людини; 3) 1986 – 1992 рр. – закріплення в первинному праві Співтовариства норм, що зобов'язують держави-члени та інститути Співтовариства дотримуватися основних прав, визнаних конституціями і законами держав – членів Співтовариства, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та

Європейською соціальною хартією; 4) 1992 р. – сьогодні – принцип поваги фундаментальних прав людини є основним принципом права ЄС.

Доведено факт взаємодії та взаємовпливу конституційного і міжнародного права на розвиток права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у різні історичні періоди. Обґрунтовано, що міжнародно-правова регламентація цього права спирається на спільні конституційні традиції держав, а також що це право трансформувалося у принцип-гарантію.

3. Виділено основні періоди становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті генези національної системи конституційного права: 1) 1710 р. – закріплення в Конституції Пилипа Орлика права привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на захист прав людини іншою державою або/та державами; 2) XIX – початок XX ст. – інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших джерелах конституційного права країн, у складі яких перебували українські землі; 3) 1917 – 1921 рр. – за часів національно-визвольних змагань право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних організацій не було закріплено в державно-правових актах; 4) 1918 – 1939 рр. – період становлення радянського державного права, Конституції УСРР 1919 р., 1929 р., та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р. не закріплювали права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Натомість відбувалось інституційне оформлення інституту конституційно-правового статусу національних та релігійних меншин у джерелах конституційного права Польщі, Румунії, Чехословаччини, у складі яких перебували західноукраїнські землі, та визнання за особами, які належать до національних та релігійних меншин, права звертатись зі скаргами до Ради Ліги Націй, а також юрисдикції

Постійної Палати Міжнародного Правосуддя; 5) 1939 – 1990 рр. – період розвитку радянського державного права, Конституція УРСР 1978 р. не закріплювала права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 6) 1990 – 1996 рр. – період інтенсивного розвитку концепції захисту прав людини і громадянина; 7) 1996 – 2006 рр. – закріплення в Конституції України права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права в Україні; 8) 2006 р. – сьогоднішнього – реформування системи національних засобів юридичного захисту, після використання яких кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Встановлено, що право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є безпосереднім розвитком принципу захисту прав людини. Встановлено його особливості як універсального принципу, що ґрунтується на ідеї прав людини, вихідними складниками якої є ідея свободи, ідея рівності, ідея справедливості, є елементом міжнародної правової системи та правової системи держав, є основоположним принципом у правотворчості у сфері прав людини та в процесі правозастосування, формування та функціонування системи внутрішньодержавного та міжнародного механізму захисту прав людини, його застосування відповідними міжнародними судовими установами чи відповідними органами міжнародних організацій обмежено процесуальною нормою – вичерпання національних засобів юридичного захисту.

4. Аргументовано, що дослідження конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій не може бути побудоване на трансдисциплінарному,

мультидисциплінарному, дисциплінарному підходах, а має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході.

Додатково аргументовано твердження про те, що принцип універсалізму не зводить наявні сумарні системи знань до спрощеної схеми, а навпаки, в міждисциплінарному дослідженні є методологічною засадою вирішення комплексної проблеми забезпечення конституційного права звертатися до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій. Обґрунтовано необхідність оновлення міждисциплінарного підходу з огляду на такі чинники: 1) швидкий розвиток глобалізації та її вплив на правову систему держави та міжнародну правову систему; 2) ускладнення внутрішньодержавної та міжнародної системи захисту прав людини і основних свобод; 3) зростання спеціалізації наук. Встановлено, що одним зі складників методологічного оновлення є конструктивний синтез наукових досліджень у сфері прав людини.

5. Встановлено правову природу об'єктивного і суб'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

З урахуванням основних ознак об'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій сформульовано його визначення як офіційно виражених та визнаних у суспільстві правил поведінки учасників конституційно-правових відносин у сфері міжнародного захисту прав і свобод людини, що охороняються державою, згідно з якими поведінка учасників цих відносин оцінюється як правомірна або неправомірна.

З урахуванням основних ознак суб'єктивного права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій сформульовано його визначення як юридично забезпеченої можливості будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав і свобод, викладених у міжнародних актах, учасником яких є держава, після

використання всіх національних засобів юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава.

6. Виявлено ознаки конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: 1) наявність норми об'єктивного права, яка закріплює можливість подавати індивідуальні заяви, звернення, скарги в письмовій формі; 2) здатність бути суб'єктом звернення; 3) можливість звертатися до: а) міжнародних судових установ; б) органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава; 4) можливість звертатися з метою захисту своїх прав і свобод якщо: а) порушення суб'єктивного права чи свободи відбулось; б) суб'єктивне юридичне право чи свободу не порушено, але існує загроза їх порушення; 5) можливість дружнього врегулювання спору з державою на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародний акт; 6) гарантії розгляду або вивчення індивідуальної заяви, звернення, скарги і проведення розслідування міжнародною судовою установою чи органом міжнародної організації, якщо це передбачено міжнародним договором; 7) гарантії отримання вмотивованих рішень міжнародних судових установ, органів міжнародних організацій; 8) можливість ефективного захисту своїх прав і свобод.

7. Виділено елементи змісту конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, а саме такі можливості: 1) кожного уповноваженого суб'єкта індивідуально з власної волі або через своїх законних представників письмово звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій з індивідуальними заявами, зверненнями, скаргами; 2) отримати підтвердження від зобов'язаного суб'єкта (міжнародної судової установи чи

відповідного органу міжнародної організації) про отримання та прийняття звернення за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті критеріїв прийнятності звернення; 3) вимагати застосування будь-якого виду державно-правового примусу (відновлення вже порушеного права, юридична відповідальність, попередження, прискання) до винесення рішення міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації; 4) доступу до міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації; 5) відкритого доступу до переданих документів, якщо міжнародна судова установа чи відповідний орган міжнародної організації не вирішить інакше; 6) дружнього врегулювання спору за умови дотримання уповноваженим суб'єктом закріплених у відповідному міжнародному акті умов; 7) отримати вмотивоване рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації; 8) вимагати поновлення свого порушеного права та відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди; 9) вимагати застосування заходів міжнародного впливу до держави-відповідача, порушниці міжнародного договору; 10) виконання державою рішення міжнародної судової установи чи відповідного органу міжнародної організації.

Обґрунтовано, що зміст конституційного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій не вичерпується ані тричленною (право-поведінка, право-вимога, право-претензія), ані чотиричленною структурою (право-поведінка, право-вимога, право-претензія, право-користування). Доведено, що право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, включає в себе дві правомочності: право-поведінку і право-вимогу.

8. Класифіковано конституції держав – учасниць СНД та ЄС за певними критеріями на такі види: 1) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій: конституції, що не містять конкретного права звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; конституції, які регламентують це право тією чи іншою мірою; конституції, які чітко закріплюють право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій; 2) залежно від того, чи закріплено право кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права: конституції, що закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право; конституції, що закріплюють його як структурний елемент іншого самостійного суб'єктивного конституційного права; конституції, які не закріплюють його як самостійне суб'єктивне конституційне право або структурний елемент інших суб'єктивних конституційних прав.

Встановлено, що за такими критеріями конституційне право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є таким видом прав людини: 1) за змістом потреб людини – громадянським; 2) за значенням для людини – основним; 3) за способом здійснення – активним; 4) за суб'єктивним складом – індивідуальним.

Виявлено співвідношення між правом звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та іншими правами і свободами людини і громадянина. Обґрунтовано, що конституційне право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава, є

самостійним суб'єктивним правом людини і гарантією здійснення інших суб'єктивних юридичних прав.

9. З'ясовано, що суб'єктами конституційного права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій є: 1) особа; 2) група осіб; 3) близькі родичі особи/осіб.

Сформульовано авторське визначення поняття «жертва порушення прав людини»: це фізична та/або юридична особа, яка перебуває в межах територіальної юрисдикції міжнародної судової установи чи міжнародної організації та вважає, що влада держави – учасниці відповідного міжнародного договору порушила будь-яке з її прав і свобод, гарантованих міжнародним договором, і яка не змогла знайти захисту в національній правовій системі.

Встановлено, що права звернення до Європейського суду з прав людини не мають організації, наділені публічно-владними повноваженнями, в тому числі й органи місцевого самоврядування. Визначено суб'єкт, що має право звертатися до Європейського суду з прав людини у разі порушення прав юридичної особи – акціонерного товариства: це акціонерне товариство як юридична особа в цілому, а не окремі акціонери, навіть якщо вони володіють контрольним пакетом акцій. Мажоритарні акціонери мають право звертатися до Європейського суду з прав людини, якщо в акціонерного товариства немає можливості звернутися до Європейського суду з прав людини або за допомогою власних органів управління, або за допомогою осіб, що здійснюють його ліквідацію.

Указано на відсутність у міжнародних актах обмежувальних умов допуску фізичної особи до користування правом звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Конституція України закріплює за кожним право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи

до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів юридичного захисту, проте в законодавстві України є така обмежувальна вимога, як дієздатність.

10. Визначено поняття конституційно-правового механізму забезпечення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як система організаційно-правових і правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, а в разі порушення чи загрози порушення здійснюється його охорона та захист.

Акцентовано увагу на тому, що основні напрями дії цього механізму втілюються у формах забезпечення цього конституційного права. Зазначено, що такими формами є: забезпечення реалізації права звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, забезпечення охорони та забезпечення захисту цього права.

Доведено, що на трансформацію конституційно-правового механізму забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій здійснює вплив перебудова контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

11. З'ясовано зміст принципів обґрунтованості судового рішення та «*de minimis non curat praetor*», обґрунтовано авторську концепцію принципу правової визначеності та потребу імплементації принципу «*de minimis non curat praetor*» до правової системи України, а також їх важливу роль у процесі конституційно-правового регулювання права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

12. Виділено такі критерії дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення: 1) суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним; є доцільним; є доречним; у разі відмови суду приймати доказ,

запропонований стороною (сторонами), в рішенні суду наведено деталізовані та переконливі підстави такої відмови; 2) спосіб, у який приймалися докази, є справедливим; 3) спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим; 4) наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають міжнародним договорам; 5) процедура прийняття процесуального рішення є справедливою.

13. Виділено критерії встановлення наявності або відсутності суттєвої шкоди, якої зазнав заявник, як умови прийнятності індивідуальної заяви міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації: фінансова шкода для заявника; суспільний інтерес та характер права, про порушення якого стверджується заявником; суб'єктивне ставлення з боку заявника до питання порушення його права та/чи основної свободи та питань, які є об'єктивно значущими для нього в тій чи іншій справі; серйозність наслідків стверджуваного порушення для здійснення права та/або можливі наслідки такого порушення для особистої ситуації заявника.

14. Сформульовано авторське визначення поняття гарантій права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава: за змістом – як системи засобів та способів, створення яких є зобов'язанням держави, і які покликані забезпечити фактичну реалізацію, охорону та захист права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій; за формою – як передбачених національним законодавством та міжнародними договорами, які є частиною національного законодавства, а також рішеннями міжнародних судових установ, які тлумачать норми таких міжнародних договорів, нормативно-правових та організаційно-правових способів реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій; за суттю – як умов, які держава зобов'язана створити для реалізації права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій.

Визначено роль та значення гарантій зазначеного права: вони являють собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих факторів різних сфер життя суспільства на певному етапі розвитку держави та суспільства, в основі взаємодії яких лежить цілеспрямована діяльність зі створення умов для реальної можливості здійснення права кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

15. Встановлено, що в Україні не створено відповідно до Паризьких принципів такі види національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини: комісії з прав людини, антидискримінаційні омбудсмени (комісії). Доведено, що ряд інститутів (центрів) з прав людини, консультативних комісій, що створено в Україні, не відповідають Паризьким принципам.

16. Удосконалено наявну в науці конституційного права концепцію щодо розуміння організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина, а саме: класифікаційний критерій для поділу на групи – можливість здійснення будь-якого виду державного примусу в процесі юрисдикційної діяльності; органи державної виконавчої служби, приватні виконавці є елементами системи організаційно-правових гарантій прав людини і громадянина; за класифікаційним критерієм – забезпечення прав людини і основних свобод є основною функцією органу-гаранта чи однією з інших функцій – обґрунтовано, що національні установи, які займаються заохоченням і захистом прав людини, належать до групи органів – гарантів спеціальної компетенції, створених спеціально для забезпечення гарантій прав людини і основних свобод.

Запропоновано в групі органів – гарантів спеціальної компетенції, які створені спеціально для забезпечення гарантій прав людини та основоположних свобод, виокремлювати підгрупу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини (комісії з прав людини, уповноважені (омбудсмени) з прав людини, антидискримінаційні омбудсмени

(комісії), інститути (центри) з прав людини, консультативні комісії з прав людини, комплексні інститути з прав людини).

Організаційно-правові гарантії прав людини і громадянина класифіковано за критерієм можливості застосування будь-якого виду державного примусу в процесі вирішення правового спору на такі групи: 1) органи-гаранти, які здійснюють державно-юридичний захист прав людини і основних свобод; 2) органи-гаранти, які здійснюють державно-юридичну охорону прав людини і основних свобод.

17. Встановлено, що примусове виконання рішень міжнародних судових установ в Україні є неналежним, а наявна в Україні модель виконання таких рішень не розв'язує цю проблему, адже приватний виконавець позбавлений права здійснювати примусове виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також рішень, за якими боржником є держава. Аргументовано, що належне виконання рішень міжнародних судових установ в Україні можливе за французькою моделлю виконавчого провадження.

18. За результатами дослідження розроблено пропозиції щодо внесення відповідних змін і доповнень до законів України, а саме: ч. 5 ст. 55, ч. 2 ст. 129 Конституції України; ст. ст. 2, 5, 58, 59, 60 Закону України «Про виконавче провадження».

Вперше здійснене системне, комплексне дослідження суспільних відносин, які виникають у процесі реалізації конституційного права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, дозволило розробити концепцію цього права та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання та практики його реалізації.

Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій підтверджується їх апробацією у вигляді публікацій у наукових фахових виданнях, обговоренням на науково-практичних конференціях, круглих

столах, обґрунтуванням конкретних пропозицій щодо внесення змін та доповнень до низки нормативних актів України.

Обґрунтовані положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у науково-дослідній роботі, нормопроектній та правотворчій діяльності, у правозастосуванні, в навчальному процесі. Результати дослідження можуть також бути використані у подальшій розробці та вдосконаленні законодавства України з питань забезпечення конституційного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alston P. The Future of UN Human Rights Treaty Monitoring / P. Alston, J. Crawford. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 600 p.
2. Boven T.S. United Nations and Human Rights: a critical appraisal // Human Rights and US foreign policy. – 1979. – 784 p.
3. Buergenthal T. Protecting Human Rights in the Americas: Cases and Materials / T. Buergenthal, D. Shelton. – Strasbourg, 1995. – 962 p.
4. Case-Law Information Note [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n1347528850996_pointer.
5. Case-law Research Reports [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n1347459030234_pointer.
6. Code of Conduct for Lawyers in the European Union on 19 May 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccbe.eu.
7. Constitution of the Italian Republic, given in Rome on this 27th Day of December 1947 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf.
8. Constitution of the Portuguese Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constituicaoingles.pdf>.
9. Constitution passed by the Cortes Generales in plenary meetings of the Congress of Deputies and the Senate held on october 31, 1978, ratified by referendum of the spanish people on december 7, 1978, sanctioned by his majesty the king before the cortes generales on december 27, 1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf.
10. Deshko L. The right to a fair trial and the approach of Ukrainian courts to the justification and motivation of the court's decisions // Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov: Zborník príspevkov z

medzinárodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 27–28 novembra 2015). – Bratislava, 2015. – P. 117–121.

11. Deshko L. Domestic remedies that have to be exhausted in Ukraine when everyone applying to international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations // Вестник Пермского университета. – 2014. – №1. – С. 332-336.

12. Deshko L. Structural elements of international legal mechanisms for ensuring the everyone's right to seek rights protection in international judicial institutions or in the relevant bodies of international organizations // *Legea si viata*. – 2013. – № 12/3(264). – P. 65-67.

13. Deshko L. The subjective legal right structure to apply to the international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations // Права человека: теория, история, практика. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию Всеобщей декларации прав человека / Под общ. ред. Е.М. Павленко. – Волгоград: Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВПО РАНХиГ, 2014. – С. 233-238.

14. Dinah Shelton. Remedies in International Human Rights Law. – New York: Oxford University Press, 1999. – 387 p.

15. Drost P.N. Human Rights as legal rights. – N.Y., 1963. – 223 p.

16. European Court of Human Rights: Case-Law [Электронный ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=>.

17. Geitling selling agency for Ruhr coal et al. v. High Authority (1957), Case 2/56, ECR3.

18. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949, zuletzt geändert am 23. Dezember 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/10060000.pdf>.

19. Index to the Information Notes on the Court's case-law 2013 (January-April) [Электронный ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав

людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/Case-law+analysis/Information+notes/INDEX.htm>.

20. Lauterpaht H. International Law and Human rights. – L., 1959. – 500 p.
21. Lauterpacht H. International Law and human rights. – L., 1950. – 475 p.
22. Moskowitz M. Human Rights and word order. – N.Y., 1958. – 239 p.
23. Nold KG v. Commission (1974), Case 4/73, ECR 491.
24. Solange I (1974), Bverf GE 37, 271.
25. Stauder v. City of Ulm (1969), Case 29/69, ECR 419.
26. The Belgian Constitution as updated following the sixth institutional reform [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.const-court.be/>
27. Violations by Article and by State 2015 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2015_ENG.pdf.
28. Ziems v Prothonotary of the Supreme Court of NSW (1957) 97 CLR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawyerslawyer.net/2010/06/15/ziems-v-prothonotary-of-the-supreme-court-of-nsw/>
29. III Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
30. IV Універсал Української Центральної Ради від 9 січня 1918 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18>
31. Авакьян С. А. Конституционное право России: учебный курс. – М.: Юристъ, 2005. – Т. 1. – 324 с.
32. Адвокатура в России : учеб. / под ред. : Л. А. Демидова, В.И. Сергеев. – М.: Юстицинформ, 2004. – 171 с.
33. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. – Москва : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 359 с.

34. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев ; ред. Л. А. Плеханова. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.
35. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – 263 с.
36. Алжеев И.А. Защита конституционных прав граждан Российской Федерации (теория и практика): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – М., 1993. – 20 с.
37. Алмаші М.М. Захист прав національних меншин в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2004. – 19 с.
38. Андріанов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.11 – міжнародне право. – Київ, 2002. – 185 с.
39. Анисимов П. В., Блинова И. А., Палченков В.П. Институт защиты прав человека. – Волгоград: ВА МВД России, 2009. – 226 с.
40. Анисимов П.В., Бурьянов С.А., Глебов В.Г., Гончаренко В.Д., Кальченко Н.В., Колосович С.А., Манафов А.Г., Мамичева С.В., Мельниченко Р.Г., Меншутина Е.Л., Павленко Е.М., Пономаренко С.И., Романовский Г.Б., Ростовщиков И.В., Ростовщикова О.В., Рудинский Ф.М., Хуторская Н.Б., Шишенина И.В., Шульга Р.Ю. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – Волгоград: Волгоградская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации. – 2004. – 452 с.
41. Анисимов П.В. Права человека и правозащитное регулирование: Проблемы теории и практики. – Волгоград: ВА МВД России, 2004. – 252 с.
42. Ардашкин И.Б. Трансдисциплинарность проблемы как фактор современного познания / И.Б.Ардашкин // Вестник Томского государственного университета. Общенаучный периодический журнал. – Томск, 2007. – №302. – С. 38-40.

43. Арнаутова Л. П. Методологія і методи в правовій спадщині О.В. Сурілова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1369/50/>
44. Ахтирська Н. Абсолютна заборона катувань як умова справедливого судочинства // Віче. – 2011. – №22 [Електронний ресурс]: офіційний сайт журналу «Віче». – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2800/>
45. Баранова С.Г. Конституционное право человека и гражданина на правовую защиту: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Светлана Германовна Баранова. – Екатеринбург, 2004. – 199 с.
46. Барчук В.Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт забезпечення національної безпеки України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2006. – 19 с.
47. Басалик О. Поняття та види обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravnik.info/2013-12-27-12-38-39/82-ponyattya-ta-vidi-obmezhennya-osobistoї-svobodi-gromadyan-za-administrativnim-pravom.html>
48. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / О. В. Батанов; відп. ред. Баймуратов М. О. – Київ : Юрид. думка, 2010. – 653 с.
49. Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан СССР. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. – 204 с.
50. Белкин Р.С., Виттберг А.И. Криминалистика: Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – 264 с.
51. Беляев Н.А., Керимов Д.А., Пашков А.С. О методологии юридической науки // Методологические вопросы общих наук. – Л., Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 127-140.
52. Беляевская О.Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту: понятие, проблемы реализации: Дис...канд.юрид.наук:

12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Санкт-Петербург, 2007. – 199 с.

53. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: Дис. ...докт.юрід. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Ужгород, 2012. – 523 с.

54. Бигич О.Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення: Дис...канд.юрід.наук: 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Київ. – 2002. – 208 с.

55. Бисага Ю.М., Дешко Л.М. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юридичні науки. – 2016. – № 21. – С. 14-16.

56. Бисага Ю.М., Дешко Л.М. Міждисциплінарність як умова розв'язання комплексної проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій // Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції». – 2016. – № 4. – С. 18-21.

57. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина / Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, Д.М. Белов, М.М. Данканич. – Ужгород: «Ліра». – 2003. – 55 с.

58. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Процедура захисту прав та свобод людини і громадянина у Європейському суді з прав людини та Комітеті по правам людини. – Ужгород, 2003. – 52 с.

59. Бірюков Р.М. Глобалізація та її вплив на правову сферу // Порівняльно-правові дослідження. – 2009. – №2. – С. 36-40.

60. Бірюков Р.М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Одеса, 2011. – 205 с.

61. Боков О. Яким чином відбувається страхування діяльності адвокатів за кордоном і про що цей досвід говорить Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/117999-yakim_chinom_vidbuvaetsya_strahuvannya_diyalnosti_advokativ_.html
62. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2005. – 207 с.
63. Боняк В.О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на освіту // Науковий вісник Юридичної академії МВС України. – 2004. – № 3. – С.202–213.
64. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: общие положения. – М.: Статут, 1997. – 682 с.
65. Брайтонська декларація від 20 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://euroua.com/europe/coe/1420-brajtonskaya-deklaratsiya-perevod>.
66. Братко А. Г. Запреты в советском праве : монография. – Саратов : Изд-во СГУ, 1979. – 92 с.
67. Бринь Т.О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Х., 2010. – 190 с.
68. Брюссельська декларація від 27 травня 2015 р. [Електронний ресурс англ. мовою]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Brussels_Declaration_ENG.pdf
69. Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 – міжнародне право. – Київ, 2002. – 209 с.
70. Валеев Р.М. Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учебник / Под. ред. Р. М. Валеева. – М.: Статут, 2011. – 830 с.

71. Варламова Н. Права человека: попытки интегративной интерпретации // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 6 (67). – С. 99-110.

72. Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина в конституційному праві України: доктринальні та прикладні аспекти: Дис....докт.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2015. – 467 с.

73. Васьковська В.П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: Автореф. дис...канд.юрид.наук: 12.00.02– конституційне право; муніципальне право. – К., 2006. – 20 с.

74. Васьковська В.П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02– конституційне право; муніципальне право. – К., 2006. – 224 с.

75. Васьковська В.П. Механізм забезпечення права людини на безпеку // Право України. – Київ, 2005. – № 9. – С. 25–28.

76. Васьковська В.П. Юридичні гарантії права людини на безпеку // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 30. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 202–209.

77. Васьковська В.П. Співвідношення понять «охорона» і «захист» в механізмі забезпечення права людини на безпеку / Проблеми нормативно-правового забезпечення захисту прав і свобод людини в діяльності ОВС: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Прикарпатський юридичний інститут, Івано-Франківськ, 31 березня – 1 квітня 2005 р. – С. 8– 15.

78. Велика Хартія Вольностей (1215 р.). – В кн.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник для вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін-Юре, 1998. – Т.1. – С. 368-371.

79. Верба О. Повноваження суду та інших органів на стадії примусового виконання рішень за законодавством Німеччини // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 103-111.

80. Вивчення та узагальнення практики застосування окружними судами та місцевими загальними судами як адміністративними судами округу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, практики Європейського суду з прав людини при вирішенні адміністративних справ впродовж 2010 року – першого півріччя 2011 року: Житомирський апеляційний адміністративний суд [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://protokol.com.ua/ua/zastosuvannya_rishen_evropeyskogo_sudu_z_prav_lyudini_v_sudoviy_praktitsi_problemi_interpretatsii/.

81. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні від 14 січня 2011 р. // Голос України. – 20 квітня 2011 р. – № 72.

82. Витрук Н.В. Система прав личности: Глава III. – В кн.: Права личности в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1981. – С. 86-113.

83. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: Дис...докт.юрид.наук: 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура. – Харків, 2016. – 488 с.

84. «Вкрадені принципи» – Конституція Пилипа Орлика та основи американської демократії // Самостійна Україна. – 1995. – 19-25 вересня.

85. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – М.: Инфра-М-Норма, 1997. – 299 с.

86. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 300 с.

87. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – К., 2000. – 16 с.

88. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11. – С. 30-33.

89. Волинка К.Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – №3 (12). – С. 41-48.
90. Волинка К.Г. Теорія держави і права. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
91. Гайст В. Я. Страхование профессиональной ответственности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iubip.ru/.../Гайст%20В.Я.%20СТРАХОВАНИЕ.doc.
92. Галактионов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия IX – XIX вв. – Л., 1989. – 744 с.
93. Гіда Є. Права людини (охорона і захист) // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. – Т.ІІ. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – К.: Ін Юре, 2005. – 1224 с.
94. Глущенко П.П. Конституционные права и свободы граждан России: современные проблемы социально-правовой защиты / Под общ. ред. В.П. Сальникова. СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1997. – 218 с.
95. Головін А. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного суду України: Монографія. – К.: Логос, 2011. – 381 с.
96. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. – Львів: Кальварія, 1999. – 176 с.
97. Горбачук-Наровецька О.В. Між- та трансдисциплінарність філософської освіти та науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/F41_doc.pdf.
98. Горшков С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. – М., 2001. – 352 с.
99. Горян Е.В. Органи місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України: Дис...канд.юрид.наук.: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2005. – 20 с.

100. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

101. Громадянське суспільство і правова держава: Проблеми становлення: Зб. наук. праць / Ред. Є.М. Моїсєєв. – К.: Нац. акад. вн. справ України, 1997. – 31 с.

102. Гроций Г. О нраве войны и мира. – М.: Ладомир, 1994. – 78 с.

103. Гудима Д. Європейський суд з прав людини: реформування триває (Протокол №15 до Конвенції) // Вісник національної академії правових наук. – 2013. – №3. – С. 20-21.

104. Гулевская А.Ю. Организационно-правовые аспекты государственного регулирования нотариальной деятельности в Украине: Автореф. дис. канд.юрид.наук: 12.00.07 – административное право и процесс; финансовое право; информационное право. – Национальная академия государственной налоговой службы Украины, Ирпень, 2004. – 19 с.

105. Гулевская А.Ю. Организационно-правовые аспекты государственного регулирования нотариальной деятельности в Украине: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.07 – административное право и процесс; финансовое право; информационное право. – Ирпень, 2004. – 183 с.

106. Гуренко М.М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина: Монографія. – Київ: 2001. – 218 с.

107. Гусейнов Л.Г. Методы осуществления международного контроля в области защиты прав человека // Theory and practice of Contemporary International Law. Essays in Honour of Professor Levan Alexidze on 80th Birthday Anniversary. – Tbilisi, 2007. – P. 160.

108. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2010. – 242 с.

109. Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituante.livejournal.com/10253.html>.

110. Декларації про майбутнє Європейського суду з прав людини від 26-27 квітня 2011 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_a49

111. Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні Гельсінський документ 1992 року «Виклик часу перемін» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_115

112. Дешко Л. Конституційні основи правового статусу особи / Конституційне право України: навч. посібник / Р.Ф. Гринюк, В.Д. Волков, І.С. Щебетун та ін.; за заг. ред. Р.Ф. Гринюка. Донецьк: ДонНУ, 2014. – С. 77-109.

113. Дешко Л. Конституційне право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: критерії *de minimis* // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2016. – №3. – С. 58-61.

114. Дешко Л. Конституційно-правові гарантії прав людини і основоположних свобод у сфері охорони здоров'я // Право України. – 2011. – №11-12. – С. 53-60.

115. Дешко Л. Конституционное регулирование права на обращение в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека в государствах-участниках СНГ [Электронный ресурс] // Журнал «Право.by». – Режим доступа: http://ncpi.gov.by/produkcija/pravo%20by.aspx?section_id=351.

116. Дешко Л. Критерії ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання чи затримок у виконанні рішень національних судів (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) // Правничий часопис Донецького Університету. – 2012. – №1. – С. 84-91.

117. Дешко Л. Мотивированность решения суда как структурный элемент субъективного права каждого на справедливое судебное разбирательство // Права человека в международном и национальном праве. Сборник научных статей, посвященный 10-летию кафедры международного

права и прав человека Юридического института МГПУ / Под общ. ред. Е.М. Павленко. – М.: Права человека, 2015. – С. 131-139.

118. Дешко Л. Нотариат в системе конституционно-правовых гарантий прав и свобод человека / Сборник материалов международной научно-практической конференции «Права человека как высшее достояние человечества». – М.: РУДН. – 2012. – С. 262-266.

119. Дешко Л. Право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, як самостійне суб'єктивне юридичне право // Публічне право. – 2012. – №2. – С. 155-161.

120. Дешко Л. Право на ефективний засіб юридичного захисту як гарантія реалізації права на справедливий суд / Материалы Международной научно-теоретической конференции на тему: «Тенденции развития юридической науки в Беларуси (к 80-летию Белорусского государственного экономического университета и 15-летию факультета права БГЭУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.bsu.by>.

121. Дешко Л. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини / О. Боднар, Л. Дешко // Правничий часопис Донецького університету. – 2008. – №2. – С. 76-81.

122. Дешко Л. Суды кассационной инстанции в Республике Казахстан и Украине как внутригосударственные средства правовой защиты, подлежащие исчерпанию при обращении каждого в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека / Актуальные вопросы реформирования законодательства республики Казахстан: теория и практика: Мат. междунар. науч.-практ. конф. 30 мая 2014 года, посвящ. памяти Н.А. Шайкенова («Шайкеновские чтения»). – Астана: «Қазақстан Республикасының Заң шығару институты» ММ, 2014. – С.115-118.

123. Дешко Л., Голуб В. Зміст вимог принципу правової визначеності щодо реалізації права кожного на ефективний судовий захист // Науковий

вісник Ужгородського національного університету. – 2012. – Випуск 20, том. 1. – С. 113-115.

124. Дешко Л., Загорська М. До питання про імплементацію міжнародних договорів щодо прав людини в національне законодавство // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доп. І Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (8-9 грудня 2006 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми, 2006. – С. 44-46.

125. Дешко Л.М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: монографія. – Ужгород, 2016. – 388 с.

126. Дешко Л.Н. Национальные учреждения, занимающиеся поощрением и защитой прав человека, в системе организационно-правовых гарантий прав и свобод человека и гражданина // Вестник Пермского университета. – 2014. – Выпуск 3(25). – С. 83-91.

127. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: Автореф. дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2010. – 20 с.

128. Дзьобань О. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3067/1/Dzeban_420_425.pdf.

129. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. [Випуск 10.] – Львів, 2006. – 120 с.

130. Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії від 5 травня 1988 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_332

131. Додаток до Рекомендації Rec(2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів

правового захисту» від 12 травня 2004 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2004 р. – № 4.

132. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник / рук. авт. кол. и отв. ред. Л.М.Энтин. – 3-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма: ИНФА-М, 2011. – 960 с.

133. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачна діяльність Європейського суду з прав людини і її значення для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=692&i=12&w=r>.

134. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Ради Європи від 11 січня 2006 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_03.

135. Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_300/print1473773193198094

136. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014

137. Желіховська Ю. Виконавчий напис як засіб захисту цивільних прав нотаріусом // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2011. – №5. – С. 157-160.

138. Жуйков В. Нотариат как институт превентивного правосудия: общие цели, принципы и полномочия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juristlib.ru/book_734.html

139. Журавльов Д. Виконавчі написи як засіб захисту цивільних прав юридичних та фізичних осіб нотаріусами // Нотаріат для Вас. – 2007. – № 11(97). – С. 66-69.

140. Забокрицький І.І. Міжнародно-правові акти як джерела конституційного права: Автореф. дис....канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Ужгород, 2015. – 18 с.

141. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: Дис... канд.юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2002. – 192 с.
142. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2002. – 19 с.
143. Заворотько П.П. Судове рішення / П.П. Заворотько, М.Й. Штефан. – К., 1971. – 187 с.
144. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / [ЦвікМ. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
145. Закоморна К.О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Х., 2000. – 16 с.
146. Законодавче забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні та його відповідність міжнародним правовим нормам: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 травня 2006 року, м. Ужгород / голова ред. кол. Ю.М. Бисага. – Ужгород, 2006. – 180 с.
147. Захарова Н.В. Индивид – субъект международного права // Советское государство и право. – 1989. – №11. – С. 112-118.
148. Зенин И.А. Теория эффективности гражданского законодательства // Ученые юристы МГУ о современном праве. – М., 2005. – С.85-95.
149. Зимовець А.В. Правове регулювання взаємної відповідальності держави та людини (конституційно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право. – Х., 2009. – 18 с.
150. Злобин Г.А. Об изучении эффективности уголовного наказания // Сов. государство и право. – 1969. – №6. – С.28-36.

151. Золотухина Н.М. «Слово о законе и благодати» – первый русский политический трактат киевского писателя XI в. Илариона // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии: Сб. науч. тр. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 116 с.
152. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. В.С.Нерсисянца. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 1988. – 322 с.
153. История, теория и практика прав человека: Курс лекций / Под ред. Т.Н. Нуркаевой. – Уфа: «Восточный университет», 1998. – 90 с.
154. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – К., 2006. – 205 с.
155. Інтрелакенська декларація [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a48.
156. Інформаційний лист Вищого Адміністративного Суду України від 6 травня 2011 р. № 622/11/13-11 [Електронний ресурс] // Вищий адміністративний суд України. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua/>.
157. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему “Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів?” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Sudova_reforma_2013.pdf.
158. Кавун В.Ф. Механізми міжнародного контролю у сфері прав людини: Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.00.11 – міжнародне право. – Київ, 2008. – 21 с.
159. Калмыков Ю.Х. О повышении эффективности норм гражданского законодательства // Правоведение. – 1973. – №2. – С.41-47.
160. Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. – К.: ВАІТЕ, 2015. – 136 с.

161. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1995. – 135 с.

162. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации: монография, 2011. – 268 с.

163. Касько В. Проблемні питання в рішеннях ЄСПЛ проти України як передумова і джерело положень нового КПК України [Електронний ресурс]: офіційний сайт Асоціації суддів України. – Режим доступу: <http://uajudges.org.ua/wp-content/uploads/2012/12/Problemni-pitannya-v-rishennyah-YESPL-proti-Ukrayini-yak-peredumova-i-dzherelo-polozen-novogo-KPK-Ukrayini.pdf>.

164. Кательников М. Г. Конституционное право на судебную защиту (на примере практики Конституционного Суда Российской Федерации): Автореф. дисс.... канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Челябинск, 2006. – 26 с.

165. Киященко Л. Феномен трансдисциплинарности – опыт философского анализа // Santalka. Filosofija. – Vilnius, 2006. – Т. 14. – №1. – С.17-37.

166. Клёмин А.В. О соотношении национального и европейского права [Електронний ресурс]: Евразийский юридический журнал. – 2010. – №2. – Режим доступа: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=55:2010-10-15-06-23-10&catid=1:eurasianintegration&Itemid=1

167. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 7 грудня 1984 р. (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, №37. – Ст. 446.

168. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи // Право України. – 2010. – № 3. – С. 5-12.

169. Колодій А.М. Принципы права: генезис, понятие, классификация, место и роль в правовой системе Украины // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы : в 5 т. – Харьков : Право, 2011. Т. 1:

Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под. общ. ред. М.В. Цвика, А.В. Петришина. – 896 с.

170. Колот А. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/5927/1/mij.pdf>.

171. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 жовтня 1950 р. // Офіційний Вісник України. – 1998. – №13. – С.270-302.

172. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207/page

173. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021

174. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

175. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів покарання від 10 грудня 1984 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_085

176. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 г. // Собрание законодательства Азербайджанской Республики». – 1997. – № 1. – 31 июля.

177. Конституция Кыргызской республики 27 июня 2010 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Верховного суда Кыргызской республики. – Режим доступа: http://jogorku.sot.kg/sites/default/files/konstituciya_kyrgyzskoy_respubliki.pdf.

178. Конституция Латвийской Республики от 15 октября 1998 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Сейма Латвийской Республики. – Режим доступа: http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.

179. Конституция Литовской Республики от 2 ноября 1992 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Конституционного суда Литовской Республики. – Режим доступа: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=3&mid=8>.

180. Конституция на Републики Болгария [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constcourt.bg/LegalBasis>.

181. Конституция Республики Армения от 5 июля 1995 г. (с изменениями) [Электронный ресурс]: официальный сайт Национального собрания Республики Армения. – Режим доступа: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus>.

182. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1994. – № 9. – Ст. 144.

183. Конституция Республики Казахстан 28 января 1993 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Президента Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/category/konstituciya>.

184. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 г. (с изменениями) // Monitorul Oficial. – 1994. – №1. – 12 августа.

185. Конституция республики Таджикистан от 6 ноября 1994 г. (с изменениями) [Электронный ресурс]: официальный сайт Централизованного банка правовой информации республики Таджикистан «ADLIA». – Режим доступа: http://www.adlia.tj/base/spisdoc.fwx?nqtype=2&razdel=1&klsid=_010010000.

186. Конституция Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 г. (в редакции закона от 22 июня 2003 г.) [Электронный ресурс]: официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Узбекистан. – Режим доступа: <http://www.mfa.tj/index.php?node=article&id=63>.

187. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. // Российская газета. – 1993. – 25 декабря.

188. Конституция Туркменистана от 18 мая 1992 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Посольства Туркменистана в Украине. – Режим доступа: http://www.ambturkm.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=22&Itemid=31.

189. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/CONST28.html

190. Конституция Украины от 28 июня 1996 р. // Ведомости Верховной Рады Украины. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

191. Конституция Эстонской Республики от 28 июня 1992 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Президента Эстонской Республики. – Режим доступа: <http://www.president.ee/ru/republic-of-estonia/constitution-of-the-republic-of-estonia/index.html>.

192. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради. – 1995. – №18. – Ст.133.

193. Конституційно-правовий статус людини : можливості удосконалення в Україні: Колективна монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. – Випуск 24. – Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2012. – 180 с.

194. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. [Електронний ресурс] // Верховна

Рада України. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>]

195. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки, затверджена постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

196. Конституція незалежної України: Навчальний посібник. Кол. авт. / За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. – 428 с.

197. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

198. Конституційне право України : конспект лекцій / Ю. М. Тодика [та ін.] ; за ред. Ю. М. Тодики. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1997. – 170 с.

199. Конституційний суд України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина / Т.О. Бринь: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2013. – 16 с.

200. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/888-09>

201. Конституція Французької Республіки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/english/constitution/constitution-of-4-october-1958.25742.html>)

202. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 р. №361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – №19. – С. 23. – Ст. 1376.

203. Концепція нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1213-12>.
204. Котляр М. Іларіон Київський // Віче. – 1995. – № 1. – С. 137-142.
205. Котляревська Г. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): Дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.– Київ, 2011. – 27 с.
206. Кравець В.М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: Дис...канд.філософ.наук: 12.00.12 – філософія права. – Київ, 2003. – 179 с.
207. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К.: Атіка, 2004 – 512 с.
208. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України / В.М. Кравчук. – Харків: Фактор, 2011. – 798 с.
209. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – Ст. 88.
210. Кузьміна І. Зарубіжний досвід побудови виконавчих систем: порівняльна характеристика та перспективи застосування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2015-2/23.pdf>.
211. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. – К.: Дрім Арт, 2013. – 224 с.
212. Курс конституционного права Украины. Общая часть: Основы теории конституционного права : учебник / под ред. М. А. Баймуратова, А. В. Батанова. – Харків : Одиссей. – 2008. – 672 с.
213. Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Право України. – 2002. – № 2. – С. 18-24.

214. Кучерена А. Г. Адвокатура в условиях судебно-правовой реформы в России : моногр. – М. : ЮРКОМПАНИ, 2009. – 434 с.
215. Лазур Я. Розвиток прав і свобод громадян у період античності // Публічне право. – 2011. – №3. – С. 245-252.
216. Летнянчин Л.І. До питання про механізм реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні // Проблеми законності. – 2001. – №46. – С. 28-36.
217. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Дніпропетровськ, 2002. – 196 с.
218. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини і громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини: Монографія. – Д.: Юрид.акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. – 204 с.
219. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2013 № 24-152/0/4-13 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v-152740-13>.
220. Литвиненко І.Л. Діяльність органів місцевого самоврядування по забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина: Автореф. дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2003. – 20 с.
221. Літопис Руський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm#page9>.
222. Лужанський А. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: Дис...канд.юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2013. – 233 с.
223. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія

та історія дежави і права; історія політичних і правових учень. – Київ, 2005. – 448 с.

224. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – К., 2003. – 221 с.

225. Максимович Р.О. Нормативно-правові гарантії соціально-економічних прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретико-правовий аспект // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. – Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина II. Том 1. – С. 108-112.

226. Малишко В.М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: Автореф.дис...канд.юрид.нау: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ. – 18 с.

227. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве (теоретико-информационный аспект) : Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Саратов, 1996. – 39 с.

228. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: теоретический аспект : [монография] / Под ред. Матузов Н.И. – Саратов : Изд-во СГУ, 1994. – 184 с.

229. Мартиненко П.Ф. Конституційна імплементація норм міжнародного права – об'єкт судового контролю в Україні // Українське право. – 1999. – № 2. – С. 7-16.

230. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Одеса, 2004. – 473 с.

231. Марцеляк О.В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: монографія / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк ; Академія правових наук

України, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Лібра, 1998. – 107 с.

232. Марцеляк О.В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1997. – 218 с.

233. Матузов Н. И. О категориях «субъективное право» и «юридическая обязанность» в свете современного правового развития / Н. И. Матузов // Личность и власть (конституционные вопросы) : межвуз. сб. науч. работ, Ростов на Дону – Саратов, 1995 г. – Ростов н/Д : Рост. высш. шк. МВД РФ, 1995. – С. 26-29.

234. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. – Саратов, 2004. – 512 с.

235. Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учебник / Под ред. Р.М. Валеева. – М.: Статут, 2011. – 830 с.

236. Международная правосубъектность: некоторые вопросы теории / Под ред. Д.И. Фельдмана. – М., 1971. – 188 с.

237. Международное право / Отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. – М., 1995. – 608 с.

238. Международное сотрудничество государств в области прав человека: Монография // Под ред. В.Н. Денисова. – К.: Наукова думка, 1987. – 261 с.

239. Мелехин А.В. Специализированные государственные институты защиты прав человека в государствах Британского Содружества: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Москва, 2002. – 199 с.

240. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: Дис....канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2015. – 459 с.

241. Ми хочемо нову судову систему, нову судову владу, і закликаємо суспільство не бути осторонь цих процесів – судді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/37414-ukrainian-mi-hochemo-novu-sudovu-sistemu-novu-sudovu-vladu-i-zaklikayemo-suspilstvo-ne-buti-ostoron-tsih-protsesiv-suddi>

242. Михайлюк О. Проблеми забезпечення конституційних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2007. – 202 с.

243. Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підручник для ВУЗів. – К.: Видавничий дім «Промені», 2010. – 722 с.

244. Мишина Н.В. К вопросу об универсальности прав человека // Права человека: теория, история, практика. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию Всеобщей декларации прав человека / Под общ.ред.Е.М.Павленко. – Волгоград : Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВПО РАНХиГС, 2014. – С.17-26.

245. Міжнародне публічне право: Підручник / За заг. ред. Репецького В.М. – Київ, «Знання», 2012. – 437 с.

246. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043

247. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18 грудня 1990 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_203/page

248. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_105]

249. Мішина Н.В. Гармонізація законодавства України з правовими позиціями Європейського Суду з прав людини (на матеріалах законодавства

про громадські організації) / Н. В. Мішина // Правничий часопис Донецького університету. – 2011. – № 2. – С. 13-21.

250. Мішина Н. В. Європеїзація конституційного права України: проблеми і перспективи // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 12-20.

251. Мішина Н.В. Конституційні права людини та практика Європейського Суду з прав людини // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. 2-ї між нар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академік С.В.Ківалова ; Націон. Ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2013. – С.293-298.

252. Мішина Н.В. «Кодекс зебри» як модельна схема інкорпорації європейських стандартів прав людини // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮФ ТНЕУ / редкол. : М. О. Баймуратов та ін. – Тернопіль : Вектор, 2013. – Вип. 3. - С. 113 – 120.

253. Мішина Н.В. Конституційні права людини : до питання удосконалення регламентації // Юридичний вісник. – 2013. – №3. – С. 43 – 46.

254. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1997. – 228 с.

255. Мордовцев А.С., Магомедов А.А., Силантьев Л.В. Права человека и деятельность органов внутренних дел. – Саратов, 1994. – 210 с.

256. Мороз С.П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (ІХ-початок ХХ століття: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харків, 2001. – 220 с.

257. Музичук К. С. Принцип передбачуваності в роботі суду як важлива вимога демократії // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2015. – №7. – С. 1-17.

258. Муравьев Ю.А. Недисциплинированная междисциплинарность: о проблемах междисциплинарных исследований / Ю.А.Муравьев, В.П.Ширяев

// Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы / [ред. В.В.Казютинский, Е.А.Мамчур]. – М.: ИФ РАН, 2007. – С. 16-31.

259. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., 1991. – 160 с.

260. Мяловицька Н.А. Глобалізація і деякі питання державного будівництва // Вісник академії адвокатури України. – 2006. – №7. – С. 31-36.

261. Нагорная С. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: материалы «круглого стола» // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 20-42.

262. Наливайко О.І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – 186 с.

263. Наулік Н.С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2007. – 19 с.

264. Национальные учреждения, занимающиеся поощрением и защитой прав человека: Резолюция Совета по правам человека ООН от 5 июля 2012 г. [Электронный ресурс]: Официальный сайт Управления Верховного комиссара по правам человека ООН. – Режим доступа: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/20/14.

265. Национальные учреждения, занимающиеся поощрением и защитой прав человека: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 2013 г. [Электронный ресурс]: Официальный сайт Управления Верховного комиссара по правам человека ООН. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/449/73/PDF/N1344973.pdf?OpenElement>.

266. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М., 2001. – 650 с.

267. Новгородцев П.И. Сочинения. – М.: Раритет, 1995. – С. 117-119.
268. Новоселов В.И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении / В.И. Новоселов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1976. – 23 с.
269. Носенко О.В. Інститути конституційного права України: проблеми теорії та практики: Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – 206 с.
270. О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан: Конституционный закон Республики Казахстан от 17 ноября 2008 г. [Электронный ресурс] // Информационные системы «Параграф». – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021164#sub_id=170000.
271. О судоустройстве и статусе судей: Проект закона о внесении изменений в Закон Украины от 12 декабря 2012 г. [Электронный ресурс] Верховная Рада Украины. – Режим доступа: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45144.
272. Обеспечение прав и свобод человека в международном праве: Сборник обзоров. – М.: АН СССР, 1987. – 205 с.
273. Обловацька Н.О. Страхування професійної відповідальності адвокатів в Україні // Адвокат. – №9 (120). – 2010. – С. 18-26.
274. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. – Том 1. Теория государства. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – 416 с.
275. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М., 1996. – 520 с.
276. Олейник А.Е., Заяц В.С. Реализация прав советских граждан в условиях формирования социалистического правового государства // Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С.Б. Гаврыш. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 20-21.

277. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. – 2008. – 472 с.
278. Оніщенко Н. Захист прав і свобод людини в Україні // Право України. – 2009. – №4. – С. 47 – 54.
279. Орзих М. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика // Юридический вестник. – 2001. – №4. – 116-128 с.
280. Павленко Е.М. Современные проблемы реформирования универсальных механизмов защиты прав человека / Права человека: теория, история, практика. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию Всеобщей декларации прав человека / Под общ. ред. Е.М. Павленко. – Волгоград: Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВПО РАНХиГС, 2014. – С. 223-228.
281. Павленко Е.М. Юридическая наука и образование в области прав человека в современной России / Юридическая наука и образование в условиях глобализации: состояние и перспективы развития: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию экономико-правового факультета Донецкого национального университета (24-25 октября 2013 г.) / Донецкий национальный университет; под. общ. ред. д.ю.н. проф. А.Г.Бобковой. Донецк: ДонНУ, 2013. – С. 18-22.
282. Палій Г.О. Щодо здійснення правозахисної функції організаціями громадянського суспільства. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1283/>
283. Панталиенко Я.П. Процедура совершения нотариальных производств: Автореф...дис.канд.юрид.наук: 12.00.03 – гражданское права и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Киев, 2010. – 20 с.
284. Пантелеева К. Претор не занимается мелочами, или новый критерий приемлемости жалоб в Европейский Суд по правам человека // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 3 (52). – С. 143-150.

285. Пастухова Л.В. Європейський механізм забезпечення прав людини: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Пастухова Л. В. ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Сімф. : Таврія, 2009. – 223 с.

286. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 15. – Львів: Край, 2007. – 220 с.

287. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: Дисс...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львів, 2006. – 175 с.

288. Пелевин С.М. Эффективность права и дальнейшее совершенствование законодательства о разводах // Правоведение. – 1971. – №3. – С.96-104.

289. Перша пілотна ухвала відносно України стосовно невиконання остаточного рішення національних судових інстанцій «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Ради Європи в Україні. – Режим доступу: http://www.coe.kiev.ua/news /2010/02/05.htm#_ftn2.

290. Петранов Б. Правовое государство и международное сотрудничество в области прав человека // Международное право в современном мире. – М., 1991. – 148 с.

291. Печений О. Науково-правовий висновок щодо вчинення нотаріусом виконавчого напису // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2008. – № 1(37). – С. 90-94.

292. Платон. Законы. Книга 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/POEEAST/PLATO/zakony.txt_with-big-pictures.html#12.

293. Плутарх. Солон // Сравнительные жизнеописания: в 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1994. – 704 с.

294. Плутарх. Сочинения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/P/PLUTARH/_Plutarh.html
295. Позбавлення суддів, у яких закінчились повноваження, законного права продовжити свою кар'єру може спричинити масові звернення до ЄСПЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oask.gov.ua/node/2166>.
296. Полуяктова Н. Принципы реализации нотариатом конституционного права на квалифицированную юридическую помощь в Российской Федерации// Право и жизнь. – 2004. – № 67. – С. 121- 128.
297. Понарин В.Я. Охрана имущественных прав личности и государства в уголовном судопроизводстве. Вопросы теории // Совершенствование правовых основ уголовного производства. – Ярославль, 1988. – С. 86-90.
298. Порівняльна таблиця текстів проектів Конституції України - схваленого Конституційною комісією 11 березня 1996 року та доопрацьованого Тимчасовою спеціальною комісією з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/rozdil/rozdil2.htm>.
299. Пояснювальний коментар до Протоколу №14 [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://echr.coe.int/Pages>.
300. Права за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997. – С. XV-XVI і ін.
301. Права человека / Под ред. Лукашевой Е.А. – М.: НОРМА – ИНФРА *М, 1999. – 573 с.
302. Правила применения параграфа 2 статьи 46 Европейской Конвенции о правах человека, принятые Комитетом министров Совета Европы 10 января 2001 г. на 736-ом заседании Заместителей Министров [Електронний ресурс]: ЕСПЧ: право и практика Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc /2462417/2462417.htm>.

303. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/7474>.

304. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : монографія / Ю. М. Бисага, О. В. Лемак. – Ужгород : Гельветика, 2015. – 207 с.

305. Право обращаться в межгосударственные органы по защите прав и свобод [Електронний ресурс]: Информационная система по документам по правам человека и тематическим публикациям – Режим доступу: <http://www.echr-base.ru/pravo38.jsp#link7>.

306. Правовий механізм реалізації та захисту прав і законних інтересів суб'єктів податкових правовідносин: монографія / Я.В. Греца, Ю.М. Бисага. – Ужгород : Ліра, 2007. – 208 с.

307. Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 21. – Львів: Край, 2009. – 152 с.

308. Практичний посібник щодо прийнятності заяв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents /Admissibility _guide_UKR.pdf

309. Приймак А.М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти [Електронний ресурс]: Національна бібліотека ім.В.І. Вернадського. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/ naukma/law/2010_103/12_pryjmak_ am.pdf.

310. Принципы, касающиеся статуса национальных учреждений, занимающихся поощрением и защитой прав человека (Парижские принципы): Приложение к резолюции 48/134 Генеральной Ассамблеи ООН от 23 декабря 1993 г. // [Электронный ресурс]: Официальный сайт Верховной Рады Украины. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_315.

311. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. // Офіційний вісник України. – 15 липня 2016 р. – № 53. – С. 36. – Ст. 1852.

312. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №30. – Ст. 260.

313. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Пленум вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу:// <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>.

314. Про дію міжнародних договорів на території України: Закон України від 10 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №10. – Ст. 137.

315. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12 лютого 2012 р. // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 18, № 19-20. – Ст. 132.

316. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: України від 28 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №30. – Ст. 426.

317. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

318. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України від 28 вересня. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

319. Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №37. – Ст.550.

320. Про судові рішення у цивільній справі: Пленум Верховного суду України: Постанова від 18 грудня 2009 р. N 14 [Електронний ресурс] //

Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.

321. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля: Постанова Пленуму Верховного суду України від 10 грудня 2004 р. №17 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

322. Про судоустрій і статус суддів: Закон України в редакції від 7 липня 2010 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

323. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. // Офіційний вісник України. – 2016. – №9. – Ст. 1935.

324. Проект Конституції України, прийнятий Верховною Радою України у першому читанні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/pershe_chytannya_96.html.

325. Проект моделі страхування професійної відповідальності адвокатів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.05.18-roundtable-strahuvannya-project-resume.pdf>

326. Проміжна резолюція [CM/ResDH(2008)1] Комітету міністрів Ради Європи щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини у 232 справах проти України, які стосуються невиконання або суттєвих затримок у виконанні остаточних рішень національних судів, винесених проти держави та підпорядкованих їй суб'єктів, а також відсутності ефективного засобу юридичного захисту від 6 березня 2008 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/38823>.

327. Протокол N 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини від 11 травня 1994 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Стор. 291.

328. Протокол N 9 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини від 6 листопада 1990 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_170.

329. Протокол №14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції, від 13 травня 2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_527.

330. Пустовіт Ж.М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні: Дис... канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2001. – 284 с.

331. Пушкіна О.В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні проблеми теорії і практики: Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Х., 2008. – 48 с.

332. Пушкіна О. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – Київ: Логос, 2006. – 416 с.

333. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К, 1994. – 235 с.

334. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). – Х., 1997. – 63 с.

335. Рабінович П.М., Грищук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 9. – Львів, 2006. – 140 с.

336. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення: / Основи загальної теорії права і держави / Навч. посібник для юрид. вузів і фак. / Львів. держ. ун-т. – К., 1992. – 100 с.

337. Радзієвська В.В. Конституційний суд України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2013. – 16 с.

338. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055

339. Регушевський Е.Є. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2004. – 19 с.

340. Резолюція Res(2004)3 Комітету міністрів щодо рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушення ухвалено на 114-й сесії Комітету міністрів Ради Європи від 12 травня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1185.html.

341. Резолюція 1235 ЕКОСОР від 6 червня 1967 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_305

342. Резолюція 1503 ЕКОСОР від 27 травня 1970 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_287.

343. Резолюція Res (2002)59 Комітету Міністрів щодо практики дружнього врегулювання 18 грудня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=09000016804de98a.

344. Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи (99)50 «Про Комісара з прав людини Ради Європи» від 7 травня 1999 р. [Електронний

ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_039

345. Рекомендація Rec(2004)6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо необхідності вдосконалення національних засобів правового захисту від 12 травня 2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_718

346. Рекомендація N R(2000)2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» від 19 січня 2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_175

347. Римаренко Ю. Права і свободи людини (забезпечення) // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. – Т.ІІ. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – К.: Ін Юре, 2005. – 1224 с.

348. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588

349. Рисдал Р. Проблемы защиты прав человека в объединенной Европе // Защита прав человека в современном мире / Отв. ред. И. А. Ледях. – М.: ИГПАН, 1993. – 146 с.

350. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Варава та інші проти України», що набуло статусу остаточного 11 березня 2013 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

351. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_INDEX_2012_ENG_904387.PDF

352. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Харченко проти України» від 10 лютого 2011 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Documents>.

353. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Юрій Миколайович Іванов проти України ” 15 січня 2010 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Documents>

354. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іліашку та інші проти Молдавії та Російської Федерації» від 8 липня 2004 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

355. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18 січня 1978 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

356. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «А, В and С проти Ірландії» від 16 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p>

357. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Z та інші проти Сполученого Королівства» від 10 травня 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Z and others V. the United Kingdom\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-59455\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

358. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Агротексим та інші проти Греції» від 24 жовтня 1995 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу:

http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

359. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Акдивар та інші проти Туреччини» 16 вересня 1996 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Akdivar and Others v.Turkey\"\],\"sort\":\[\"kpdataAscending\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-58062\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

360. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Андрасік, Церман, Бедака, Лахманн, Коцур, Дубравіцькій і Бразда проти Словаччини» від 22 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/>

361. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Богатова проти України» від 7 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_670.

362. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вальсаміс проти Греції», 1996. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

363. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вассерман проти Росії» (№ 2) (Wasserman v. Russia) від 10 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

364. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веймаєр проти Бельгії» від 29 листопада 1991 р. . [Електронний ресурс]: Нідерландський інститут з прав людини. – Режим доступу: <http://sim.law.uu.nl/sim/caselaw/Hof.nsf/e4ca7ef017f8c045c1256849004787f5/bdde68a606c57adbc1256640004c285e?OpenDocument>.

365. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Відкриті двері» і «Дублінські повитухи» проти Ірландії» від 29 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=>.

366. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Віктор Черепков проти Російської Федерації» від 25 січня 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

367. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вітковський проти України» від 26 вересня 2013 р. [Електронний ресурс] // Професійна юридична система. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.6559.0>.

368. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вітцтум проти Австрії» від 26 липня 2007 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

369. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Галфорд проти Сполученого Королівства», 1997 [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

370. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гаркуша проти України» (Garkusha v. Ukraine) від 13 грудня 2005 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

371. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гарсія Руїс проти Іспанії» від 21 січня 1999 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_360.

372. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гертель проти Швейцарії» від 25 серпня 1998 р. // ECHR 2002-I.

373. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії» від 27 вересня 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

374. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Головко проти України» від 1 лютого 2007 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_188.

375. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Грецькі нафтопереробні заводи «Стрен» і Стратіс Андріадіса проти Греції» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57913#{\"itemid\":\[\"001-57913\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57913#{\).

376. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Радіо Франс та інші проти Франції» від 23 вересня 2003 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites>.

377. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дія – 97» проти України 2010 (DIYA 97 v. Ukraine) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57913#{\"fulltext\":\[\"diya-97 v Ukraine\"\],\"itemid\":\[\"001-101189\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57913#{\).

378. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джабарі проти Туреччини» від 20 липня 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D%7D>.

379. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джакометті та інші проти Італії» від 8 листопада 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c>

380. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Доменікіні проти Італії» від 15 листопада 1996 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

381. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

382. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ефрастратту проти Греції» (1996). [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

383. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Слоєв проти України» від 6 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]: професійна юридична система Мега-Нау. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=974_433.

384. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «К. і Т. проти Фінляндії» від 12 липня 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

385. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]: Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/25576>.

386. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кайя проти Туреччини» від 19 лютого 1998 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

387. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Калоджеро Діана проти Італії» від 15 листопада 1996 [Електронний ресурс] //

Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

388. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каменцід проти Швейцарії» (1997) [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

389. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Киган проти Ірландії» від 26 травня 1994 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\": \[\"Keegan V. Ireland\"\], \"sort\": \[\"kpdataAscending\"\], \"documentcollectionid2\": \[\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\"\], \"itemid\": \[\"001-57881\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

390. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Класе та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» від 6 вересня 1978 р [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

391. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1983 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

392. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Козачек проти України» від 7 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

393. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Комочіс проти Греції» (2001) [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#>

394. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D%7D>.

395. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кузнецов та інші проти Російської Федерації» від 11 січня 2007 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

396. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Л. Тумілович проти Російської Федерації» від 22 червня 1999 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

397. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Льойдік, Белкацем і Коч проти ФРН» від 28 листопада 1978 р [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

398. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мала проти України» від 3 липня 2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_a23.

399. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 р. [Електронний ресурс]: Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461417/2461417.htm>.

400. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_110.

401. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михайлова та інші проти України» від 15 червня 2006 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

402. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Муніципальна рада Гліфади проти Греції» від 27 січня 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

403. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_683.

404. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]: професійна юридична система Мега-Нау. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=490916.

405. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ноголіка проти Хорватії» від 5 вересня 2002 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/>

406. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Норіс проти Ірландії» від 26 жовтня 1988 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

407. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Макаров проти Росії» від 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Aleksandr Makarov v Russia\"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\),

"sort":["kupdateAscending"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-91758"]}]}

408. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Півненко проти України» (Pivnenko v. Ukraine) від 12 жовтня 2006 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

409. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Платаку проти Греції» від 11 січня 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

410. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії» від 21 червня 1988 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

411. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]: професійна юридична система Мега-Нау. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=161401.

412. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_096.

413. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Раїса Тарасенко проти України» від 7 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

414. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Релігійна Громада Свідків Єгови та інші проти Австрії» від 31 липня 2008 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу:

http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

415. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

416. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Російська консервативна партія підприємців проти Росії» від 11 січня 2007 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2464379/2464379.htm>.

417. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «С.Л. проти Австрії» від 22 листопада 2001 р. за скаргою № 45330/99 [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D%7D>

418. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» від 25 березня 1983 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Silver and Others v. the United Kingdom"\],"sort":\["kupdateAscending"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57577"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

419. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Санди-Таймс проти Сполученого Королівства» від 6 листопада 1980 р. [Електронний ресурс]: портал Інституту медиа права – Режим доступу: http://www.medialaw.kiev.ua/laws/laws_europe/70/.

420. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серинг проти Сполученого Королівства» від 7 липня 1989 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Soering v. United Kingdom"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{),

"sort":["kupdateAscending"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMER","CHAMBER"],"itemid":["001-57619"]}

421. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_672.

422. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сиве проти Франції» від 28 вересня 1999 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["CivetVFrance"\],"sort":\["kupdateAscending"\],"documentcollectionid2":\["GRAND CHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58307"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

423. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Скоппола проти Італії» 17 вересня 2009 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-86849"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

424. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Скордіно проти Італії» (№ 1) від 29 березня 2006 р. // ECHR. – 2006.

425. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Спорронг і Лонрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

426. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суомінен проти Фінляндії» від 1 липня 2003 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

427. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Таммінен проти Фінляндії» від 15 червня 2004 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

428. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трофимчук проти України» від 28 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_846.

429. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Х. проти Великобританії» від 5 листопада 1981 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["X.V.UnitedKingdom"\],"sort":\["kdateAscending"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57602"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

430. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хаджіанастасіу проти Греції» від 16 грудня 1992 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

431. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хан проти Сполученого Королівства» від 1 травня 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n13693846752619364551309_pointer.

432. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хорнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Європейського суду з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>.

433. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15 листопада 1996 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Chahal V. the United Kingdom"\],"sort":\["kdateAscending"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58004"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

434. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шрамік проти Австрії» (1984) [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int>.

435. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Щьокін проти України» від 14 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]: портал Ліга-Закон – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00132.html

436. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 січня 2010 р. [Електронний

ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19622>.

437. Рішення Кіровського міського суду Луганської області у справі № 1209/1613/2012 від 2 липня 2012 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25246308>.

438. Рішення Комітету міністрів Ради Європи щодо 300 справ, які стосуються невиконання або суттєвих затримок у виконанні органами державної влади або державними підприємствами остаточних судових рішень від 8 червня 2009 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/38823>.

439. Рішення Конституційного суду з прав людини у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.

440. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) від 25 листопада 1997 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – №28. – Ст. 1377.

441. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17

Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) // Офіційний вісник України. – 2011. – №101. – С. 3724.

442. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) від 22 грудня 2010 року // Вісник Конституційного суду України. – 2011. – № 1. – С. 13.

443. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року №15-рп/2004 [Електронний ресурс]: законодавча база «Ліга: Закон. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS04020.html.

444. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11 березня 2010 р. // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – № 3. – С. 7.

445. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 5 жовтня 2005 р. – № 188.

446. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного

тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11 березня 2010 р. // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – № 3. – С. 7.

447. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 р. // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – № 5. – С. 11.

448. Рішення Конституційного суду України у справі щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) від 12 липня 2011 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-11>.

449. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» від 14 грудня 1976 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-104180\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

450. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Živić проти Сербії» від 13 вересня 2011 р. . [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Živić\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-106192\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

451. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Аккар проти Франції» від 7 квітня 2009 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-104180\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

452. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бочан проти України» від 5 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a43/print1469284143696573.

453. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Burdov\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-60449\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

454. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Буров проти Молдови» від 14 червня 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Burov\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

455. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Васильченко проти Росії» від 23 вересня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/12090395/12090395-001.htm>

456. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вассерман проти Росії» від 18 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents>

457. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гавелка та інші проти Чеської Республіки» від 2 листопада 2004 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Havelka\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-67239\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

458. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Hornsby\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-58020\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

459. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Даусетт проти Сполученого Королівства (№ 2)» від 4 січня 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

460. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Емре проти Швейцарії (№ 2)» від 11 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

461. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іванцок та інші проти Молдови та Росії» від 15 листопада 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["ivantsok"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

462. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іонеску проти Румунії» від 2 листопада 2004 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

463. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кен проти Австрії» від 30 вересня 1985 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["case of Ken"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

464. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Команіцький проти Словаччини» від 1 березня 2005 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\[""\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

465. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Крчмар та інші проти Чеської Республіки» від 30 березня 2004 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\[""\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

466. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Легер проти Франції» від 30 березня 2009 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

":["Leger"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-91940"]}] /

467. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Летерм проти Франції» від 29 квітня 1998 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"LETERME\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-58165\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

468. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"marks\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

469. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Молдован та інші проти Молдови» від 15 лютого 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"moldovan\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

470. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Об'єднана македонська організації «Ilinden - PIRIN» та інші проти Болгарії (№2)» від 18 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

471. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Оджалан проти Туреччини» від 6 липня 2010 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

472. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ольссон проти Швеції (№ 2)» від 27 листопада 1992 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"olsson\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-57788\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

473. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пайо проти Франції» від 22 квітня 1998 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

474. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Раманаускас проти Литви» від 5 лютого 2008 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/c48a563ee2b08a5the4c225758600379986?OpenDocument>

475. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рандо проти Італії» від 15 лютого 2000 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"rando\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-58484\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

476. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рінк проти Франції» від 19 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Rink\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

477. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ронгоні проти Італії» від 25 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"rongoni\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-64383\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

478. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федотова проти Росії» від 13 квітня 2006 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Fedotova\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-73294\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

479. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фінгер проти Болгарії» від 10 травня 2011 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng>

#{"fulltext":["Finger"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-104698"]}

480. Романенко К.М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку: Автореф...дис.канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Харків. – 2008. – 20 с.

481. Ростовщиков И.В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: Вопросы теории. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1988. – 117 с.

482. Ростовщиков И.В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел. – Волгоград, 1997. – 270 с.

483. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: Дис...докт.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2013. – 580 с.

484. Самович Ю. В. К вопросу о содержании права индивида на судебную защиту (национальные и международные аспекты) // Юрист-международник. 2006. – № 1.

485. Самович Ю. Международный механизм защиты прав и свобод человека (Универсальный и европейский аспекты): Дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 – международное право; европейское право. – Екатеринбург, 1999. – 217 с.

486. Самович Ю. Право человека на международную судебную защиту: Дис...докт. юрид. наук: 12.00.10 – международное право; европейское право. – Кемерово, 2007. – 439 с.

487. Святоцький О.Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... докт.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харків, 1995. – 19 с.

488. Севостьянова Н.І. Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація права на правосуддя: Автореф...дис.канд.юрид.наук: 12.00.11 – міжнародне право. – 20 с.

489. Сенюта І.Я. Право кожного на охорону здоров'я. – Львів: Астролябія, 2007. – 224 с.

490. Серегина В.В. Принуждение как метод осуществления государственной власти правового регулирования общественных отношений // Проблемы государственной власти: Сб. научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1995. – С. 95-104.
491. Серегина В.В. Государственное принуждение по советскому праву. – Воронеж, 1991. – 120 с.
492. Серьогін В. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 41-47.
493. Серьогін В. О. Захист права на недоторканність приватного життя в епоху інформаційної революції: досвід Ради Європи / В. О. Серьогін // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9-10 лютого 2006 р. – Львів : Юрид. фак-т Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка, 2006. – С.53-54.
494. Скомороха В. Конституционное правосудие и права человека на охрану здоровья, медицинскую помощь и медицинское страхование и их обеспечение государством // Вестник Конституционного Суда Украины. – 2002. – № 5. – С. 62-68.
495. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України // Публічне право. – 2011. – №1. – С. 6-14.
496. Скрипнюк О. В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні // Публічне право. – 2011. – №3. – С. 5-11.
497. Слово про закон і благодать // Історія філософії України: Хрестоматія: Навчальний посібник / Упоряд. М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 569 с.
498. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.
499. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств от 8 декабря 1991 г. [Электронный ресурс]: официальный сайт Исполнительного комитета СНГ. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176>.

500. Спільна окрема думка суддів Європейського суду з прав людини Е. Пауер-Форд, Г. Юдківської та Х. Єдерблом в рішенні Суду у справі «Мала проти України» від 3 липня 2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_a23

501. Статистичні дані Європейського суду з прав людини щодо заяв, які очікують на свій розгляд [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2016_BIL.pdf.

502. Статут Великого Княжества Литовского 1529 г. / Под ред. К.И. Яблонского. – Минск, 1960. – 1960 с.

503. Статут ООН і Статут Міжнародного суду від 26 червня 1945 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010/card6#Public.

504. Стащенко О. До питання про вдосконалення механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 6. – С. 115-118.

505. Стоякин Г.Я. Понятие защиты гражданских прав // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск, 1975. – С. 30-35.

506. Сурилов А. В. К общей теории государства и права : учеб. пособие / А. В. Сурилов, Н. С. Магарин. – К., 1971. – 103 с.

507. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие / А. В. Сурилов. – К.; О.: Вища шк., 1989. – 439 с.

508. Сурилов О. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / О.В. Сурилов. – О.: Астропринт, 1998. – 223 с.

509. Сырых В.М. Метод правовой науки. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.

510. Тараненко В. Гражданское процессуальное право России: Учебник. – М., 2002. – 623 с.

511. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. – Х.:Право, 2015. – 368 с.

512. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян: Наукова доповідь / Керівник автор. кол. Ю. С. Шемшученко. – К.: Інститут держави і права ім.В. М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.

513. Теория государства и права. / Под ред. В. М. Корельского, В.Д.Перевалова. – М.: Издательская группа НОРМЛ-ИНФРА М, 1999. – 616 с.

514. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.

515. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория / С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. – 136 с.

516. Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 710 – Теория и история государства и права – М., 1972. – 22 с.

517. Ткачук А. Актуальні питання конституційного захисту основних прав і свобод людини // Право України. – 2010. – №11. – С.297-304.

518. Тодика Ю.М., Марцеляк О.В. Конституційний Суд України та прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян. – Харків: Лібра, 1998. – 107 с.

519. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. – Харьков: Факт, 2000. – 176 с.

520. Толкачев К.Б., Хабибулин А.Г. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан: Монография / М-во внутренних дел СССР, Уфимская высшая школа. – Уфа: Уфимская ВШ МВД СССР, 1991. – 168 с.

521. Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу та право: Навч. посібн. для дистанц. навчання. – К.: УН-т «Україна», 2004. – 82 с.

522. Трубецкой С.Н. Курс истории древней философии. – М., 1997. – 576 с.
523. Труш М. Вимоги до судового рішення в адміністративній справі // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 58. – С. 170-175 с.
524. Турченко О.Г. Міжнародне право: Навчальний посібник (для студентів спеціальності «Правознавство»). – Вінниця, 2016. – 230 с.
525. Турияниця В.В. Механізм забезпечення прав і свобод людини в Словацькій Республіці: теоретичні та історико-правові аспекти : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львів, 2014. – 20 с.
526. Удычак Ф. Омбудсменовская концепция в современном мире // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2007. – №1. – С. 309-313.
527. Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судового провадження щодо яких триває понад 6 місяців: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 липня 2013 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002740-13>.
528. Ухвала Європейського суду з прав людини щодо прийнятності у справі «Егмез проти Кіпру» від 18 вересня 2012 р. [Електронний ресурс] // Європейський суд з прав людини. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Egmez\"\], \"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)
529. Учебник для студентов вузов / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 479 с.
530. Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 6 жовтня 1999 р. [Електронний ресурс] //

Верховна Рада Україна. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/995_794

531. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада Україна. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/995_086

532. Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 10 грудня 2008 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада Україна. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/995_i50

533. Федеральное уложение об адвокатуре от 1 августа 1959г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irzstiftung>.

534. Федорова Л.Н. Механизм юридических гарантий конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Москва, 2007. – 142 с.

535. Фельдман Д.И., Кудряков Г.И., Лазарев В.В. Теоретические проблемы методологии исследования государства и права. – Казань, 1975. – 118 с.

536. Філософія права: Навч. посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; За заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

537. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : [підручник] / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 510 с.

538. Фролов Ю. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: Автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2005. – 20 с.

539. Функціонування демократичних інститутів в Україні: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 січня 2012 року №1862 (2012)

[Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a57/print1329932924471646.

540. Хальота А. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: Автореф...дис.канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2013. – 19 с.

541. Хальота А.І. Реалізація конституційних прав і свобод людини і громадянина // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2004. – №1. – С. 102-106.

542. Хартія Європейського союзу з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euinfo.tut.su/pravo.htm>.

543. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. – М. – Будапешт: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с.

544. Цвєткова Ю.В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): Автореф. дис...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київ, 2003. – С. 3-4.

545. Цибуляк-Кустевич А. Доцільність створення міжнародного мирового суду // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – №10-2. – С. 193-194.

546. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40. – Ст. 356.

547. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492.

548. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №40-41, 42. – Ст. 492.

549. Цувіна Т. Умотивованість рішень суду та право на суд у цивільному судочинстві [Електронний ресурс]: Збірник наукових праць

«Проблеми законності». – Режим доступу: <http://plaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/05/205-214.pdf>.

550. Чайка Я.М. Трансдисциплінарність як умова розв'язання складних комплексних проблем (філософсько-методологічний аспект): Автореф. дис... канд. філософських наук: 09.00.02 – діалектика і методологія пізнання. – К., 2011. – 170 с.

551. Чайковський Ю.В. Становлення міжнародного права: філософсько-правове дослідження: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 – філософія права. – Одеса, 2009. – 201 с.

552. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблема общенадзорной деятельности): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Харьков, 1992. – 219 с.

553. Черниченко С.В. Международные механизмы и процедуры в области прав человека // Теория международного права. В 2-х томах. – Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Издательство «НИМП», 1999. – С. 391-395.

554. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: Дис... докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2015. – 396 с.

555. Чуксина В. Проблема типологии национальных институтов поощрению и защите прав человека // Известия ИГЭА. – 2012. – №6 (86). – С. 116-121.

556. Чуксина В.В. Институт комиссий по правам человека в Российской Федерации: в свете мирового опыта: Автореф. дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Иркутск, 2005. – 19 с.

557. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Харків, 2003. – 20 с.

558. Шевчук С. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: Дис...докт.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Харків, 2008. – 374 с.

559. Шмаров И.В. Эффективность общепредупредительного воздействия наказания // Сов. государство и право. – 1969. – №11. – С.98-103.

560. Шмельова Г. Адвокатура в юридичному механізмі забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) // Сучасні системи адвокатури. – К.: Право України, 1993. – С. 16-21.

561. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) // Право України. – 1994. – № 10. – С. 49-51.

562. Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Київ, 2016. – 200 с.

563. Штырова Е.П. Конституционное право человека и гражданина на обращение в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02. – Саратов, 2007. – С. 32-33.

564. Штырова Е.П. Конституционное право человека и гражданина на обращение в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека: Автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Екатерина Петровна Штырова. – Саратов, 2007. – 205 с.

565. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія / Н. Г. Шукліна. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 242 с.

566. Шумак О.І. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2000. – 16 с.

567. Эбзеев Б.С. Конституционные проблемы прав и обязанностей человека в советском обществе: Автореф. дисс...докт.юрид.наук. – Свердловск, 1989. – 34 с.

568. Энтин М.Л. Вклад Европейского Суда по правам человека в современную правовую культуру // Вся Европа. – 2009. – №3 (31). – С. 10-12.

569. Юргинис Ю. Литовский статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского / Первый Литовский статут 1529 г. Материалы респ. научн. конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – 416 с.

570. Яремко Л.А. Глобалізований регіон та зовнішньоекономічна безпека України: теоретико-методологічний аспект: Монографія. – Л.: Видавництво Львівської комерційної академії, 2007. – 524 с.

ДОДАТКИ

Комітет з питань
Європейської інтеграції
Верховної Ради України
вул. М.Грушевського, 5
01008 м Київ-8

*Лист N 44-17/М-ПМЧ
26.08.2016р.*

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

**про практичне впровадження результатів докторської дисертації
Дешко Людмили Миколаївни на тему: "Конституційне право на
звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій:
порівняльно-правове дослідження"
(спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право)**

Цим засвідчується, що матеріали дисертаційного дослідження Дешко Людмили Миколаївни на тему «Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, були взяті секретаріатом Верховної Ради України з питань європейської інтеграції до розгляду, врахування у роботі та ознайомлення народних депутатів-членів Комітету.

Завідувач секретаріату Комітету

з питань європейської інтеграції

Верховної Ради України

Т.О. БУРЯЧОК
Комітет з питань
Європейської інтеграції
Верховної Ради України
вул. М.Грушевського, 5
01008 м Київ-8

ВИЩИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ СУД УКРАЇНИ

вул. Московська, 8, корпус 5, м. Київ, 01029, тел.: +38(044) 599-43-95, тел/факс: +38(044) 280-85-40
E-mail: vasu@vasu.gov.ua Web: www.vasu.gov.ua Код ЄДРПОУ 33235788

26.09.2016 № 2028/2-14/16 На № _____ від _____

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Дешко Людмили Миколаївни

**на тему «Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

у нормотворчій сфері та правозастосуванні

Комісія у складі: Голови комісії – заступника керівника апарату Вищого адміністративного суду України П.О. Чернікова; членів комісії: начальника науково-аналітичного відділу Управління забезпечення діяльності керівництва Вищого адміністративного суду України, к.ю.н. О.І. Белової, помічника Голови Вищого адміністративного суду України, д.ю.н. Р.П. Кайдашева, цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Дешко Людмили Миколаївни, а саме:

- положення щодо принципу захисту прав людини і громадянина під час розгляду адміністративними судами справ, критеріїв оцінки суттєвої шкоди;

- рекомендації щодо критеріїв дотримання зобов'язання суду обґрунтовувати свої рішення: 1) суд прийняв доказ сторони (сторін), що має такі ознаки: є конкретним; є доцільним; є доречним; у разі відмови суду приймати доказ, запропонований стороною (сторонами), в рішенні суду наведено деталізовані та переконливі підстави такої відмови; 2) спосіб, у який приймалися докази є справедливим; 3) спосіб, у який були оцінені докази, є справедливим; 4) наслідки оцінки доказів і застосування правових норм відповідають Конвенції; 5) процедура прийняття процесуального рішення є

справедливою;

- аналіз розвитку законодавства України щодо засобів правового захисту в Україні, які підлягають вичерпання перед зверненням особи до міжнародної судової установи;

- рекомендації щодо змісту принципів обґрунтованості судового рішення, «*de minimis non curat praetor*», правової визначеност та застосування їх адміністративними судами України, а також положення щодо компетенції організаційно - правових гарантій прав і свобод людини і громадянина;

- висновки щодо необхідності внесення змін до ч. 5 ст. 55 Конституції України, згідно з якими кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, якщо зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих міжнародним договором, учасником якого є Україна, не вимагає розгляду заяви по суті відповідною міжнародною судовою установою чи відповідним органом міжнародної організації, а також до ст. 129 Конституції України, згідно з якими обґрунтованість судового рішення має бути закріплено як одну з основних засад судочинства;

- висновок про необхідність доповнення ст. 55 Конституції України новою частиною щодо гарантії кожному, хто зазнав суттєвої шкоди, захисту його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім справедливим судом, утвореним відповідно до закону, якщо тільки повага до прав людини не вимагає розгляду справи по суті, та доповнення ст. 129 Конституції України положеннями щодо обґрунтованості та вмотивованості судових рішень;

- пропозиції щодо доповнення ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» пунктом 6, в якому закріпити обов'язок з передачі власник майна, з якого знято арешт, державною виконавчою службою та процедур такої передачі, а також п. 1 ст. 2, доповнивши його такими засадам виконавчого провадження: вмотивованість, обґрунтованість, внесення змін і п. 2 ст. 5; виключивши з нього пп. 5 ст. 5, поклавши на приватних виконавців,

правовий статус та організація діяльності яких встановлюються Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» примусове виконання рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини, ст. 58 та 60 Закону України «Про виконавче провадження» щодо зберігання майна, на яке накладено арешт, та передачі стягувачу предметів, зазначених у виконавчому документі;

- положення щодо кола суб'єктів, що мають право звертатися за захистом своїх прав до судових установ та відповідних органів міжнародних організацій; положення щодо меж здійснення суб'єктивного юридичного права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій як наданої суб'єкту реалізації цього права сукупності можливостей, за межами яких суб'єкт не може здійснювати це право;

- положення щодо місця права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій в системі прав людини і громадянина; співвідношення між правом звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій та іншими правами людини і громадянина;

- висновки щодо напрямів взаємодії національних судів і міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій

використовуються адміністративними судами для вдосконалення судової практики з розгляду відповідних спорів та забезпечення правової визначеності при вирішенні цих справ.

Голова комісії:

Заступник керівника апарату

Члени комісії:

начальник науково-аналітичного відділу, к.ю.н

помічник Голови суду, д.ю.н.

П. Черніков

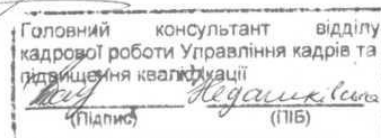
О. Белова

Р. Кайдашев

«26» вересня 2016 року

Підпис засвідчую

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

вул.Підгірна, 46, м. Ужгород, Закарпатська область, 88000
тел: (03122) 3-33-41, факс: (03122) 3-42-02
e-mail: official@uzhnu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02070832

19.10.2016 №3524/01-27 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Дешко Людмили Миколаївни
на тему «Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ
та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження»

Юридичний факультет Ужгородського національного університету підтверджує, що положення і висновки дисертаційної роботи Дешко Людмили Миколаївни на тему «Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право використовуються в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Права людини».

Ректор,
Д.М.Н., професор

В.І. Смоланка

**КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

Вул. В. Васильківська, 13, Київ, 01004

kancelaria@quapr.kiev.ua

Тел.: (044) 234-63-24

Від 19.08.2016 № 02-01.2-8/1884

**ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.ю.н., доцента Дешко Людмили Миколаївни**

Теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи к.ю.н., доцента Дешко Людмили Миколаївни щодо права кожного звертатися після використання всіх національних засобів правового захисту до відповідних міжнародних судових установ та відповідних органів міжнародних організацій використовуються Департаментом агропромислового розвитку Київської обласної державної адміністрації при забезпеченні у межах своїх повноважень захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також при наданні адміністративних послуг, здійсненні державного контролю за дотриманням підприємствами, установами та організаціями правил, норм, стандартів у межах визначених повноважень, розробці проектів розпоряджень голови Київської обласної державної адміністрації, у визначених законом випадках – проектів нормативно-правових актів з питань реалізації галузевих повноважень, а також при участі Департаменту у погодженні проектів нормативно-правових актів, розроблених іншими органами виконавчої влади.

Заступник директора

Д.В. Нестеренко